

**ОТ МОНТАНА ДО МОНТАНА:
ЕДИН ГРАД МЕЖДУ ДРЕВНОСТТА И
НАСТОЯЩЕТО**

ОТ MONTANA ДО МОНТАНА:
ЕДИН ГРАД МЕЖДУ ДРЕВНОСТТА И НАСТОЯЩЕТО
Доклади от научна конференция, посветена на развитието
на град Монтана и региона през вековете, проведена на 17 юни 2016 г.

Съставител: проф. дин Александър Костов

Изданието се реализира с финансовата подкрепа на Община Монтана

Издател: ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ – БАН

ISBN 978-619-7179-04-0

ОБЩИНА МОНТАНА
РЕГИОНАЛЕН АКАДЕМИЧЕН ЦЕНТЪР ПРИ БАН - МОНТАНА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – МОНТАНА
ДЪРЖАВЕН АРХИВ – МОНТАНА
РЕГИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА „ГЕО МИЛЕВ” – МОНТАНА

ОТ МОНТАНА ДО МОНТАНА: ЕДИН ГРАД МЕЖДУ ДРЕВНОСТТА И НАСТОЯЩЕТО

*Доклади от научна конференция,
посветена на развитието на град Монтана
и региона през вековете,
проведена на 17 юни 2016 г.*

ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ – БАН
София, 2016

MONTANA MUNICIPALITY
REGIONAL RESEARCH CENTRE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES – MONTANA
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – MONTANA
STATE ARCHIVES – MONTANA
REGIONAL LIBRARY „GEO MILEV“ – MONTANA

**FROM MONTANA
TO MOHTAHA:
A CITY BETWEEN
THE ANTIQUITY AND
THE PRESENT**

**INSTITUTE OF BALKAN STUDIES WITH CENTRE OF THRACOLOGY –
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
Sofia, 2016**

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИВЕТСТВИЯ / GREETINGS

<i>Златко Живков, кмет на Община Монтана</i>	7
<i>Zlatko Zhivkov, Mayor of Montana Municipality</i>	8

<i>Доц. д-р Борислав Великов</i>	9
<i>Associate Professor Dr. Borislav Velikov</i>	10

ПРЕДГОВОР	11
<i>Александър Костов</i>	

PREFACE	13
<i>Alexandre Kostov</i>	

КОНФЕРЕНЦИЯТА В СНИМКИ	15
-------------------------------------	----

АНТИЧНАТА ПРЕДСТАВА ЗА ТРИБАЛИТЕ	19
<i>Пламен Петков</i>	

КЪМ ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНАТА ИСТОРИЯ НА МОНТАНА В РИМСКАТА ЕПОХА (I-III в.)	34
<i>Калин Стоев</i>	

ТРАКИЙСКИТЕ МОГИЛИ В ОБЛАСТ МОНТАНА	52
<i>Мирослав Марков</i>	

АНТИЧНИЯТ АЛМУС В СВЕТЛИНАТА НА ПОСЛЕДНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ	58
<i>Валери Стоичков, Юлий Емилов</i>	

МОНТАНА И РЕГИО МОНТАНЕЗИУМ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (ТЕНДЕНЦИИ И ПРОМЕНИ)	68
<i>Георги Димов</i>	

ИСТОРИЯТА НА КРЕПОСТ МОНТАНА В СВЕТЛИНАТА НА НОВИТЕ НАХОДКИ	84
<i>Румен Първанов</i>	

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА МОНТАНА И РАЙОНА (СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ)	93
<i>Гергана Кабакчиева</i>	
ЕЖЕДНЕВИЕТО В МОНТАНСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ 40-те — 70-те ГОДИНИ НА ХІХ ВЕК	101
<i>Маргарита Добрева</i>	
МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ В ГРАД ФЕРДИНАНД ПРЕЗ ПЕРИОДА 1892-1900 г.	118
<i>Ангелина Емилова</i>	
ГРАД ФЕРДИНАНД (МОНТАНА) ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА КМЕТА ТОДОР ГРЪНЧАРОВ (1911-1926 г.)	128
<i>Йордан Герасимов</i>	
УЧЕБНОТО ДЕЛО В ГРАД ФЕРДИНАНД (1919—1944 г.)	155
<i>Теодора Тодорова</i>	
ТВОРЧЕСТВОТО НА СЪВРЕМЕННИТЕ ПОЕТИ В КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА МОНТАНА	174
<i>Кети Костадинова</i>	
СПИСЪК С АВТОРИТЕ	184

УВАЖАЕМИ ЧИТАТЕЛИ,

В този сборник са поместени статии от научната конференция, посветена на 125-та годишнина от обявяването на градския статут на Монтана. Проучванията проследяват не само развитието на Монтана като град, но хвърлят светлина и върху отминалите назад във времето хилядолетия. Те са плод на усилията на десетки хора, посветили живота си на историята и нейното разгадаване. Човек живее в настоящето, мечтае за бъдещето, но трябва да познава корените си, защото те са основата на това, което сме.

Сигурен съм, че в публикациите Вие ще откриете информация, която ще Ви накара да разберете по-добре себе си и мястото, където сте. И най-вече ми се иска това да Ви накара да продължите търсенето на себепознанието. Светът принадлежи на търсещите, на дейните хора с идеи за по-добър живот, които знаят, могат и променят заобикалящата ги среда. Монтана е имала своите завладяващи личности, напредничави идеолози и лидери, оставили ярък белег върху хилядолетната ни история.

Ние сме всичко това, което те са били, но и нещо повече. Онова, което ще оставим на нашите поколения. Затова е важно какво ще направим, построим и развием във времето и мястото на своето съществуване. Като кмет на Община Монтана смея да твърдя, че през последните 17 години чрез безкористните усилия на много хора постигнахме много. Нашият град е един от малкото в страната, разполагащи с всички модерни екологични съоръжения, необходими за по-доброто качество на живот. Създадохме условия за развитието на сфери от обществения живот като здравеопазване, образование, икономика, градска среда, култура, спорт и туризъм. Колкото повече постигаме, толкова повече се увеличават предизвикателствата и, разбира се, така трябва да бъде.

Монтана се превръща в определящ град във визията не само на областта, но и на целия Северозапад. Това ни задължава да бъдем напредничави, упорити в целите си и да използваме всички възможности, за да затвърдим лидерската си позиция.

Пожелавам на всеки, докоснал се до сборника, да разбере важността на миналото, което отеква във всеки един от нас и ни дава сила да продължим да работим за просперитета на родния ни край.

Златко Живков
Кмет на Община Монтана

DEAR READERS,

This volume comprises papers delivered at the scientific conference devoted to the 125th anniversary of the official proclamation of civil status to Montana. The studies cover not only that period, but go millennia back in time. They are the result of the efforts of dozens of people who have dedicated their life to history and its understanding. Man lives in the present, dreams of the future, but must know his roots, because they are the foundations of what we are.

I am certain that you will find in the publications information that will help you understand better yourselves and the place where you are. Above all, I would like this to prompt you to continue your quest of self-knowledge. The world belongs to the seeking, active people with ideas of a better life, who know, who are capable and who change life. Montana has had its captivating personalities, farsighted leaders of ideas that have left an imprint on our millennial history.

We are everything that they were, and more – the legacy that we shall leave to the generations after us. Therefore, what we shall accomplish, build and develop over time is important, and the place of our existence. As a Mayor of Montana Municipality in the last 17 years and with the efforts of many people I dare to claim that we have achieved a lot. Our town is among the few in the country with all modern environmental protection facilities needed for a better quality of life. We created conditions for developing the spheres of public life: health care, education, economy, urban environment, culture, sports and tourism. The more we accomplish, the more the challenges increase, and – of course – this is how it should be.

Montana is becoming a pace-setter in the vision of the region and of the entire North-western Bulgaria. This commits us to be progressive and persistent in the goals we pursue, and to make the best of the opportunities to consolidate our leadership position.

I wish all readers of this Catalogue to understand the importance of the past resounding in each and everyone of us, giving us strength to continue working for the prosperity of our home region.

Zlatko Zhivkov
Mayor of Montana Municipality

ПРИВЕТСТВИЕ

на доц. д-р Борислав Великов

Искам да благодаря на всички, които имат отношение към факта, че по мое предложение Монтана стана първия град без ВУЗ или научен център, в който Българската академия на науките /БАН/ откри свое представителство. Това стана с подписването на Меморандум за сътрудничество между БАН и Община Монтана на 3 октомври 2013 г. Подписи под документа положиха председателят на БАН академик Стефан Воденичаров и кметът Златко Живков, което постави началото на 12-тия Регионален академичен център към създадената от БАН Национална академична мрежа. Водени от убеждението за необходимостта от подобряване на качеството на живот чрез развитие на образованието и науката, създадохме заедно този център, за да координира и обединява усилията за подпомагане на регионалното развитие на територията на Община Монтана.

Като заместник-председател на парламентарната Комисия по наука и образование на 43-то Народно събрание и като народен представител трети мандат от Монтана съм си поставил за цел и ще настоявам в Монтана да бъде създаден Регионален научен център, един от 18-те в страната, които се предвижда да бъдат финансирани по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“. С приоритет такива ще се изграждат в регионите, където има научни, изследователски или отраслови институти или висши училища. Програмата обаче не изключва възможността за финансиране и изграждане на звена и в региони като Монтана и Северозападна България, бедни откъм висша наука. Ние ще настояваме да има такъв център в Монтана, именно защото тук няма научни звена и ВУЗ, нито все още дори държавен професионален колеж – една моя инициатива, подкрепена от местната общност, която все още търси своята реализация. Ролята на един такъв център ще я голяма, за да среща образованието и научните новости с бизнеса и да подпомага съживяването на нашия край. В Монтанско имаме богато историческо и културно наследство и традиции. Затова не трябва да имаме комплекси. Нека с обединени усилия на местната власт и цялата общественост да направим този регионален научен център и колежа в Монтана, за да ѝ дадем повече шанс за догонващо останалите райони развитие.

Доц. д-р Борислав Великов

PREFACE

by Associate Professor Dr. Borislav Velikov

I would like to thank all who are connected with the fact that on my suggestion Montana became the first town without a higher educational institution or research centre in which the Bulgarian Academy of Sciences (BAS) opened its representation. This was done with the signing of a Memorandum of Cooperation between the BAS and the Montana Municipality on 3 October 2013. The document was signed by BAS President Academician Stefan Vodenicharov and Montana Mayor Zlatko Zhivkov, which launched the 12th Regional Academic Centre with the National Academic Network. Guided by the conviction of the need to improve the quality of life by promoting education and science, we created this Centre together, so that it would coordinate and unite the efforts aimed at assisting the regional development on the territory of the Montana Municipality.

In my capacity of Deputy Chairman of the Parliamentary Committee on Science and Education at the 43rd National Assembly, and as Member of Parliament for the third term in office representing Montana, I have set myself the aim and I shall insist on creating a Regional Research Centre in Montana – one of the 18 such centres to be financed under the Science and Education for Smart Growth EU Operational Programme. Such centres are to be created with priority in the regions with academic, research or sectoral institutes or higher educational institutions. However, the Programme does not rule out the possibility for research units to be financed and built in regions like Montana and North western Bulgaria, which are poor in higher academic research. We shall insist on creating such a centre in Montana precisely because it has no academic and research units and higher educational institutions, not even yet a state occupational college here – an initiative of mine that is supported by the local community and is still looking for ways to be materialised. The role of such a centre will be great: it will be a meeting point of education and novelties in the scientific domain with business and will help revive our part of the country. We have rich historical and cultural heritage and traditions in the Montana region. Therefore we should not have any inferiority complexes. Let us make the Regional Research Centre and the State Professional College in Montana with the joint efforts of the local authorities and of the entire community, and let us give Montana more chances to catch up with the development in the other regions.

Associate Professor Dr. Borislav Velikov

ПРЕДГОВОР

За втори път през последните две години Институтът за балканистика с Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ (ИБЦТ) към БАН пое научното ръководство на форум, посветен на развитието на град Монтана и региона. През юни 2014 г. беше проведена първата конференция на тема „Среща на култури през хилядолетията в област Монтана“, организирана от новосъздадения Регионален академичен център (РАЦ) – Монтана и община Монтана. Тук трябва да се отбележи, че участието на института не бе случайно. От 2013 г. ИБЦТ има подписано споразумение за сътрудничество с Регионален исторически музей – Монтана.

Втората по рода си конференция на тема „ОТ MONTANA ДО МОНТАНА: ЕДИН ГРАД МЕЖДУ ДРЕВНОСТТА И НАСТОЯЩЕТО“ се състоя на 17 юни 2016 г. и бе посветена на 125-та годишнина от обявяването на градския статут на Монтана. Тя събра 12 участници с доклади и мнозина други с изказвания по време на дискусиите. Както първата, така и втората конференция предизвикаха интерес поради ценните приноси на авторите и тяхното отлично познаване на разглежданите проблеми. Но както още древните хора са казали: *verba volant, scripta manent* – думите отлитат, писаното остава. Ето защо, водени от желанието да остане материална следа от научния форум и да допринесем към честването на юбилея на град Монтана решихме да публикуваме пълните текстове на разработките, представени на втората конференция. Това издание има за цел не само да допринесе за осветляването на миналото на града и областта от древността до наши дни, но и да стимулира провеждането на нови проучвания не само от учените от региона, но и от други специалисти от Българската академия на науките, а и извън нея.

Представените статии могат да се разделят в хронологичен план на две групи. Първата обхваща периода на Античността и Средновековието, а втората – времето от XIX век до наши дни. Те са посветени на различни аспекти от социалния, икономическия, политическия и културния живот в Монтана и региона. Общото, което ги обединява, е миналото на един край, на един град, с приемствеността и превратностите в неговото развитие през вековете. Това с пълна сила важи за последните 125 години от история на Фердинанд – Михайловград – Монтана.

Във връзка с издаването на настоящия сборник изказвам благодарност на авторите за тяхното старание и проявената компетентност. Накрая бих искал да отбележа имената на хората, които съдействаха за организирането на конференцията през юни т. г. и за публикуването на настоящия сборник: на кмета на Община Монтана г-н Златко Живков, на доц. д-р Борислав Великов – председател на 39-то Народно събрание, народен представител на област Монтана трети мандат, дарител и член на настоятелството на БАН, чл. кор. проф. Димитър Димитров – съветник на председателя на БАН, инж. Валери Георгиев – координатор на РАЦ – Монтана, директора на Регионален исторически музей – Монтана, г-жа Светлана Стоилова, директора на Държавен архив – Монтана, г-жа Ангелина Емилова и директора на Регионална библиотека „Гео Милев” – Монтана, г-жа Кети Костадинова.

Проф. д.ист. н. Александър Костов
директор на ИБЦТ-БАН

PREFACE

For the second time in the past two years, the Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology (IBSCT) of the Bulgarian Academy of Sciences (BAS) assumed the academic guidance of a forum devoted to the development of the town of Montana and the region. The first conference on *Encounter of Cultures over the Millennia in the Montana Region*, organised by the newly-established Regional Research Centre in Montana and the Montana Municipality, took place in June 2014. It should be noted here that the participation of the Institute was not accidental: since 2013 the IBSCT has signed an agreement for cooperation with the Regional Museum of History in Montana.

The second conference of this kind on the topic *From Montana to Монтана: a City between the Antiquity and the Present* took place on 17 June 2016 and was devoted to the 125th anniversary of the official conferring of city status to Montana. It gathered 12 participants with papers and many more with comments during the discussion. Both the first and the second conferences provoked interest owing to the valuable contribution of the authors and to their excellent knowledge on the issues discussed. However, as the ancient people have said: *verba volant, scripta manent* – spoken words fly away, written words remain. Therefore, guided by the wish to leave behind some material trail of the academic forum and to contribute to the celebrating of the anniversary of Montana, we decided to publish the full texts of the papers presented at the conference. The aim of this edition is not only to promote through them the shedding of light on the part of the city and of the region from the antiquity to our days, but also to stimulate new research both by scholars in the region and by other specialists of the Bulgarian Academy of Sciences and outside it.

The papers presented can be chronologically divided into two groups. The first covers the period of the Antiquity and the Middle Ages, and the second one – the time from the 19th century to our days. They focus on different aspects of the public, economic, political and cultural life in Montana and in the region. They are united by the past of a region and of a city, with the continuity and vicissitudes in its development over the centuries. The latter is particularly true of the last 125 years in the history of Ferdinand – Mihaylovgrad – Montana.

In connection with the publication of the present volume, I would like to thank the authors for their efforts and competence. Finally, I would like to give credit to the people who contributed to the organising of the conference in June 2016 and the

publishing of the present volume: the Mayor of the Montana Municipality Mr. Zlatko Zhivkov, Associate Professor Dr. Borislav Velikov – Speaker of the 39th National Assembly, Member of Parliament elected from the Montana region for the third term in office, donor and member of the Board of Trustees of the Bulgarian Academy of Sciences, BAS Corresponding Member Prof. Dimitar Dimitrov – Adviser to the BAS President, engineer Valeri Georgiev – Coordinator of the Regional Research Centre in Montana, the Director of the Regional Museum of History in Montana, Ms Svetlana Stoilova, the Director of the State Archives in Montana, Ms Angelina Emilova, and the Director of the Geo Milev Regional Library in Montana, Ms Ketty Kostadinova.

Prof. Dr. Alexandre Kostov, DSc
Director of IBSCT – BAS

КОНФЕРЕНЦИЯТА В СНИМКИ

• КОНФЕРЕНЦИЯТА В СНИМКИ •

• КОНФЕРЕНЦИЯТА В СНИМКИ •

• КОНФЕРЕНЦИЯТА В СНИМКИ •

АНТИЧНАТА ПРЕДСТАВА ЗА ТРИБАЛИТЕ

Пламен Петков

По време на своята миграция, която ще ги отведе на изток до Евксинския Понт, трибалите преминават през днешна Северозападна България и вероятно определено време обитават земите в района на съвременния град Монтана.

Вероятно най-значителният военно-политически подем на трибалите е около VI в. пр. Хр., а дори и преди това. Хипотезата се базира на последвалите военни действия между трибалите и Ситалк от 40-те години на V в. до към 424 г. пр. Хр., при които одриският владетел не е в състояние да разпростре властта си върху този народ. За визирания период съвременните изследователи нямат преки данни, тъй като трибалите не представляват интерес за елините. Долното течение на Южна Морава, Велика Морава и Искър се намират далеч от Егеида и Понта, т.е. от средищата на елинската цивилизация.

Докъм втората половина на VI в. пр. Хр. трибалите се намират в *πεδῖον τὸ Τριβαλλικόν*. Херодот¹ (ок. 484 – ок. 425 г. пр. Хр.), който вероятно има за свой извор съчинението „Периегеза – част Европа“ на Хекатей (ок. 550 – ок. 490 г. пр. Хр.), отбелязва, че от Илирия, като тече на север, река Ангрос навлиза в трибалската равнина и се влива в река Бронгос, която се втича в Истрос. Поради извора Хекатей информацията на Херодот се отнася към втората половина на VI в. пр. Хр. с тенденция да се измести напред във времето. От посочения топоним се прави заключение, че по това време трибалите обитават района на Поморавието.

От Тукидид² става ясно, че към 20-те години на V в. пр. Хр. трибалите са независими от Ситалк и обитават земите около Поморавието, като територията се разширява към Нишката равнина, Софийско поле и на запад към Оскиос, но на юг от Хемус. През V в. пр. Хр. трибалите вече са добре познати в Атина, тъй като има засвидетелствани роби от тях, вероятно залавяни и откарвани в елинските полиси по Егеида и Евксинския Понт от одрисите, съюзници на атиняните. Към края на 80-те и началото на 70-те години на IV в. пр. Хр. подложени на натиск от по-силните автариати, трибалите са принудени да преминат на изток от река Оскиос.³

Почти всички антични автори отбелязват трибалите като отделен народ. Аристофан пише⁴ в съчинението *Ornithes*, в което пародира грубостта на варварите в езика и *παιδεία*, че трибалите, подтиквани от глад, са в състояние да предприемат агресивни грабителски нападения срещу полисите в Егеида. Трибалските богове, които умират от глад, крещят (дерат се) като илири и заплашват Зевс с война, ако не отвори границите и не позволи свободен достъп до тържищата.⁵

Боговете на трибалите олицетворяват самото варварство. Виат от глад като илири,⁶ облечени са лошо и не знаят как правилно да сложат хитона, а езикът им представлява груба реч с вмъкнати не на място елински думи. Най-вероятно Аристофан избира именно трибалските богове, за да направи своите политически внушения, тъй като чрез *Τρι-βαλλός* = *Τρι-φαλλός* може да постигне желанието ефект.

Стефан Византийски,⁷ който се позовава на Аристофан и цитира стихове 1528-1529 от съчинението *Ornithes*, също определя трибалите като илирийски народ.

Апиан⁸ включва трибалите в илирийската генеалогия и пише, че елините считат за илири народите, живеещи над Македония и Тракия от ханоните и теспротите до река Истрос, което представлява дължината на страната. На ширина територията се простира от македоните в планините и горните траки до паноните/ пеоните (*Παίονας*)⁹, Йонийско море и подножието на Алпите. Според елините дължината на илирийската територия е тридесет дни път, а ширината – пет дни път. По-късно римляните изчисляват дължината на повече от 6000 стадия (1765,6 км), а ширината определят на близо 1200 стадия (213,12 км).

Страната получава своето име от Илир, син на Полифем. Циклопът Полифем и Галатея имат деца – Келт, Илир и Гал, които напускат остров Сицилия и властват над келтите, илирите и галатите, получили своите имена от тях. Апиан пояснява, че именно това предание най-много му допада, въпреки че други автори представят много и различни митове. Синове на Илир са Енхелей, Автарий, Дардан, Мед, Тавлант и Переб, а дъщерите се казват Парто, Даорто, Дасаро и други, от които водят началото си перебите, енхелеите, автариите, дарданите, партените, дасаретите и дарсите. Автарией има син Паноний или Пеон, чийто синове са Скордиск и Трибал, от които произлизат народите, носещи тези имена.

Апиан добавя, че илирийските народи, нормално за такава голяма територия, са многобройни и известни дори по негово време, т.е. II в. сл. Хр. В миналото те са заемали значителната територия на скордистите и трибалите, които така се изтощават във взаимни войни, че ако въобще от трибалите остава някаква част, тя търси спасение през Истрос при гетите. По този начин народът, проспериращ по времето на Филип II (359-336 г. пр. Хр.) и Александър III (336-323 г. пр. Хр.), намалява своя потенциал и неговото име едва ли е известно на живеещите по тези места.

Отново според Апиан¹⁰ римляните ясно различават изброените по-горе народи по начин, подобен на този, по който се отличават различните елини. Те разграничават едни от други пеоните, ретите, нориките и мизите, намиращи се в Европа, както и всички съседни народи, живеещи с тях надясно от Истрос, ако се плава надолу по течението. Римляните наричат всеки отделен народ със собствено име, но всички заедно считат за част от Илирия. Апиан добавя, че не е в състояние да каже откъде идва това название, но се употребява и по негово време, поради което налогът получаван от всички народи, живеещи в земите от изворите на Истрос до Понта, римляните отдават на откуп като цяло и го наричат „илирийски налог“. Накрая на съчинението *Ilyrica* Апиан отново споменава, че римляните считат ретите, нориките, пеоните и мизите, чиито земи се простират до Евксинския Понт, за принадлежащи към Илирия.¹¹

Друга генеалогия (според *Ἰστορεῖ Βοῖος Ὀρνιθογονίας β'*) предава Антонин Либерал,¹² който единствен засвидетелства началото на този мит. Според него Терейна, дъщеря на Стримон, ражда от Арес дъщеря Траса (т.е. Тракийка), която се омъжва за Хипоний, син на Трибал, и ражда Полифонта. Последната презира делата на Афродита и отива в гората, където става спътница на Артемида в игрите и лова. Като наказание за това, че не почита делата ѝ, Афродита внушава на Полифонта любов към мечок, с когото тя влиза в съвкупление. Артемида забелязва това и веднага изпитва погнуса към Полифонта, след което изпраща дивите зверове да я разкъсат. Изплашената Полифонта бяга в дома на Хипоний, където ражда от мечока двама сина – Агрый и Орей, притежаващи огромен ръст и зверска сила. Те не почитат нито боговете, нито хората и нападат всички. Когато видят чужденец, отвеждат го в дома си и изяждат жертвата. Зевс се възмущава на техните дела и изпраща Хермес, за да им наложи такова наказание, каквото счете за необходимо. Хермес решава да им отреже ръцете и краката. Арес, който има родствена връзка с Полифонта, успява да уговори Хермес. Те променят наказанието, като решават да ги превърнат в птици: По-

лифонта в улулица, Орей в ушата сова,¹³ Агрый в лешояд. Прислужницата им е превърната в зелен кълвач, тъй като умолява боговете да не я преобразяват във вредна за хората птица. Арес и Хермес отчитат факта, че тя не извършва злодеяния по собствена воля, а по нареждане на своите господари.

Кратин през V в. пр. Хр. и по-късно Ксенагор около I в. пр. Хр. пишат за двама братя Керкопи – Силос и Трибалос, които са лукави негодници и мошеници. Майка им предрича да се пазят от Мелампиг. Керкопите виждат Херакъл заспал и решават да откраднат неговото въоръжение. Той залавя крадците и ги провесва с главата надолу върху своето копие, поставено на рамото. В този момент те виждат косматия му задник и разбират, че се сбъдва предсказанието на тяхната майка. Заради това, че са крадци и мошеници двамата братя са превърнати в маймуни и на тях е кръстен остров Питекуса (Исихя).¹⁴

Според Страбон¹⁵ трибалите са тракийски народ. Това е единственият античен автор, определящ трибалите като траки, но не бива да се забравя, че той пише преди всичко географско съчинение, а повечето значими събития, в които трибалите вземат участие, се разиграват дълбоко в Тракия към Евксинския Понт. Например военните действия срещу Филип II и Александър III.

Трибалите са посочени като тракийски народ – сикофантите в съчинението *Anecdota Graeca* на И. Бекер¹⁶. Евстатий Солунски¹⁷ отбелязва в коментара към Дионисий Периегет, че някога прочути тракийски народи били ситоните, трибалите, бистоните и други.

Йоан Лидийски¹⁸ пише, че римляните наричат *tirones* пропадналите хора, които “при нас” се наричат трибали. Това “при нас” може да представлява демонстративен похват от страна на автора или трябва да се приеме, че етнонимът на трибалите запазва функционалността си и през VI в. сл. Хр. чрез своето негативно значение и се пренася върху тълпата във Византия. Според коментара на Йоан Лидийски бесите у Ариан са наречени трибали.

Й. Хан¹⁹ счита трибалите за илирийски народ и обяснява етимологията на *Τριβαλλοί* като “три върха”, “народ, който е обърнат към три страни”, или “народ, водещ своето начало от три рода.” Авторът акцентира върху значението на цифрата три за илирите и върху факта, че *Tricornensii* (*Tricornenses*) са непосредствени съседи на трибалите, чиито основно селище е *Tricornium*.

Е. Полашек²⁰ също е склонен да счита, че трибалите спадат към илирите. Л. фон Талочи²¹ приема етимологията на Й. Хан, но определя трибалите за тракийски народ. В. Томашек²² предава етимологията на Й. Хан, но според него *tri-balla* вероятно означава “твърде могъщ”, “неизмерим”.

Почти цялата българска историография поддържа хипотезата за тракийската принадлежност на трибалите. Обикновено се счита, че източно от линията Аксиос-Маргос населяват тракийски народи. Това е стабилно утвърдена, макар и неточна историографска представа. От друга страна трибалите стават известни на елините посредством Тракия и вероятно чрез одрисите, които попадат като роби в Елада. Затова елините им приписват тракийска принадлежност.

Н. Йокъл²³ определя *Τρι-βαλλοί* като селяни. Неговото предположение се споделя от Й. Русу²⁴ и В. Георгиев.²⁵ Някои съвременни изследователи²⁶ свързват *Tri-ballos* с елинското *τρίφαλλος*, при което първата част – „три“ означава цифрата, а *ballos* = *φαλλός*. В комедиите се срещат *tripotens*, *Tribacelus* и *Triphallus*. Хеката пък е засвидетелствана с епитети – *τρικάρηνος* и *τριπρόσωπος*. К. Керени²⁷ обяснява етнонима на трибалите чрез разпространението сред илирите на култ към божество, подобно на Пан. К. Кейснер²⁸ приема хипотезата на К. Керени и подобно на Х. Узенер акцентира върху често срещаната употреба на цифрата три в илирийската ономастика – *Tricornensii* (*Tricornenses*), съседи на трибалите.

Д. Дечев²⁹ счита, че *-βαλλοί* трябва да се свърже с *baulo* (сияен, бляскав, светъл). От антропонимите, хидронимите и топонимите не може да се определи принадлежността на трибалите, понеже е невъзможно да се твърди, че именно този народ налага имената, засвидетелствани у античните автори.³⁰ За разлика от Д. Дечев А. Майер³¹ помества трибалите в своя илирийски компендиум.

Етнонимът *Τριβαλλοί* не показва типичните фонетични особености за илирийския или тракийския език. Това дава основание на В. Георгиев³² да изкаже хипотезата, че дако-мизи, дардани, трибали и мигдони спадат към една езикова общност. Той³³ счита, че фригийски, тракийски и дако-мизийски представляват три различни индоевропейски езика, притежаващи собствена фонетична система. Във времето те са подложени на силни конвергентни въздействия, дължащи се на контактни влияния между съседни езици, както и на редица кръстосвания, предизвикани от преселенията на мизи, дардани и фриги през Тракия към Мала Азия.

Тракийският и дакийският са два различни индоевропейски езика както арменски и персийски език. Същевременно те са сродни, но твърде различни един от друг както персийски и латински език.

Н. Теодосиев³⁴ е на мнение, че *τριβαλλοί* се състои от две съставки: *τρι* – сакрално число, символ на абсолютното съвършенство на ураническият бог, и *βαλλοί* = блестящи, бели, сияйни и свещени. Според автора названието съдържа

жало внушението на соларното мъжко начало и динамичната триделна космическа ос (подземен свят – земя – небе). Буквално преведено, трибалите означават тройноблестящи, всесийни или три пъти (най-)свещени. Това твърдение са базира на предположения т.нар. тракийски орфизъм, който според Н. Теодосиев явно представлява универсална и всеобща тракийска религия, т.е. всички етноси в Тракия са орфически. Наличните писмени сведения не дават основание трибалите да се причисляват към траките, понеже са засвидетелствани и като илирийски народ. По лингвистичен път и чрез логическа индукция те биват причислявани и към дако-мизийската общност, която в много отношения е различна от тракийската.

В края на V в. пр. Хр. Аристофан придава на името „Трибал“ негативно значение, което се запазва и остава трайна следа сред елините, откъдето се прехвърля при римляните и византийците. През IV в. пр. Хр.³⁵ трибал/ трибали се превръща сред атиняните в нарицателно за грубост и примитивност, за негодници, измамници и хора, нарушаващи без страх от боговете религиозните и обществените норми. Трибалите имат лошата слава на народ, извършващ неща, които сред останалите общности не се считат за нормални.

През IV в. пр. Хр. Евбул³⁶ отбелязва в *Orthannes*, че всяка красавица, пламнала от страст, посещава готвачите, приятели на тиганите – момченца, отгледани в кръчмите, подобно на трибалите. Думите на Евбул стават ясни чрез Демостен,³⁷ който пише, че Бакхий, болният с очите аристократ, и други са приятели в юношеските си години с Конон. Тогава те се наричат трибали, защото ядат оставените по кръстопътищата жертвени храни на богинята Хеката. За да си устройват угощение, събират тестисите на свинете, които се колят за очистителни жертви при влизане в събранието на атиняните. Подобни хора твърде лесно се кълнат и отмятат от своите клетви.

Алексид³⁸ през IV в. пр. Хр., запазен чрез Атений, отбелязва в *Hupnos*, че дори и при трибалите подобни неща са незаконни. При тях този, който принася жертва, я показва на поканените на угощението, но не им позволява да вкусят от нея, понеже на следващия ден им продава онова, което предишния ден само гледат.

Схолиастът към Есхин³⁹ отбелязва, че трибали се наричат хора, които твърде много заглеждат юношите – опасни педераста. В едно от Сибилинските предсказания⁴⁰ народът на трибалите е определен като безсрамен. В съчинението „Етимологикум Магнум“⁴¹ от XII в. сл. Хр. пише, че едни наричат трибали хората, пилеещи безцелно времето си в баните, а други назовават с това име

онези, които безсмислено пропиляват своя живот и имущество. В коментар на Е. Милер към „Етимологикум Магнум” е отбелязано, че най-развратните от трибалите в Атина нямат срам и от собствената си майка.

Аристотел⁴² отбелязва, че някъде може да е нормално да принасяш баща си в жертва, както при трибалите, но абсолютно не е нормално. Това не е пример как едно твърдение е вярно само в определени места, но е пример как то може да е вярно само за определени хора без значение къде се намират. Като трибали, за тях навсякъде ще е нормално да принасят своите бащи в жертва.

Според Исократ⁴³ атиняните се гордеят със своята автохтонност, поради която имат по-благороден произход от останалите, но твърде лесно предоставят това благородство (т.е. права на граждани) на желяещите, отколкото трибалите и луканите дават тяхното неблагородие и долен произход.

Подобна информация се съдържа у Псевдо-Хераклит,⁴⁴ който пише, че ако пристигне скит, трибал, пафлагонец или дори онзи, чиято страна няма име, и се подчини на законите на Ликург, той е лаконец. Всеки, получаващ гражданство, идва с типичните черти на своята родина и чуждото се разпростира из целия полис, макар че някаква част остава по надгробните плочи, т.е. чуждият произход добре личи от имената, които не са лаконски.

Любопитно сведение предава Плиний Стари⁴⁵, според когото Исигон и Нимфодор съобщават, че в някои области на Африка живеят магьосници, чиито магии довеждат до изсъхване на полетата, дърветата и причиняват смърт сред децата. Исигон добавя, че подобни магьосници има при трибалите и илирите. Те могат да урочасат и убият тези, към които погледнат лошо с омраза, като възрастните хора са по-малко податливи на лошо въздействие. Тези магьосници имат във всяко око по две зеници. Двете зеници в окото показват, че сред трибалите и илирите има хора със сини и зелени очи. Дори и днес из българските земи е разпространено суеверието, че хора със зелени очи могат да погледнат “лошо”.

*Институт за балканистика
с Център по тракология „Проф. Ал. Фол” при БАН*

Библиография

- Георгиев, В. *Българска етимология и ономастика*. София, 1960.
- Георгиев, В. *Траките и техният език*. София, 1977.
- Геров, Б. Проучване върху западнотракийските земи през римско време. Част II. – *Годишник на Софийския университет. Факултет западни филологии*, 61, 1, 1967, 1-102.
- Делев, П. *История на племената в Югозападна Тракия през I хил. пр. Хр.* София, 2013.
- Порожанов, К. Одриското царство, полисите по неговите крайбрежия и Атина от края на VI век до края на 341 г. пр. Хр. – *Studia Thracica*, 14, Благоевград, 2001.
- Сарафов, Т. Тракийските сатри (принос към етногенезиса на тракийските племена). – *Годишник на Софийския университет. Факултет западни филологии*, 67, 1, 1973-1974, 119-191.
- Славова, М. Антични литературни свидетелства за трибалите. – В: *Тракийската култура – неделима част от Европейската цивилизация: Сборник посветен на 80-годишнината от рождението на проф. Александър Фол*. Враца, 2013, 25-42.
- Тачева, М. *За бесите и техните племенни територии*. – *Минало*, 1, 2006, 9-15.
- Теодосиев, Н. Трибалите: някои проблеми на историческото им развитие. – *Исторически преглед*, 48, 2, 1992, 70-84.
- Фол, А. *Политическа история на траките*. София, 1972.
- Янакиева, С. *Тракийската хидронимия*. София, 2009.
- Alexis = CAF. (Knock).
- Anecdota Graeca. I. Lexica Segueriana. (Bekker).
- Antoninus Liberalis. *Metamorphosis* (Parathomopulos).
- Appianus. *Illyrica* (Viereck; Roos; Mendelssohn).
- Aristophanes. *Aves* (Leeuwen).
- Aristoteles. *Topica* (Forster; Pickard-Cambridge).
- Athenaeus. *Deipnosophistae* (Kaibel).
- Bernard, A., O. Masson, Les inscriptions grecques d'Abou-Simbel. – *Revue des études grecques*, 1957, 1-46.
- Boeckh, A. *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berolini, 1825-1877.
- Cassius Dio. *Historia romana* (Dindorf-Melber; Boissevain).
- Columba, G. Le sedi dei Triballi. – In: *Studi storici per l'antichità classica*, vol. 3. fasc. 1, Pisa, 1910, 203-218.
- Columba, G. *I triballi dell'età romana*. – In: *Studi storici per l'antichità classica*, vol. 3. fasc. 1, Pisa, 1911, 196-209.
- Comicorum Atticorum Fragmenta* = CAF. (Knock).
- Demosthenes. *Orationes* (Butcher).
- Detschew, D. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1976.
- Die Fragmente der griechischen Historiker* = FGrHist / FGrH. (Jacoby).
- Dionysius Halicarnassensis. *Antiquitates Romanae* (Jacoby).

- Dobiáš, J. Studie k Appianově knize Illyrské = Études sur le Livre illyrien d'Appien. – In: *Sbírka pojednání a rozprav: Facultas philosophica Universitatis Carolinae Pragensis, 15, Praha, 1929/1930, 1-302.*
- Etymologicum magnum. (Sylburg; Miller).
- Eubulus = CAF. (Knock).
- Eustatius Thessalonicensis. *Commentarii ad Homeri Iliadem* (Stallbaum).
- Eustatius Thessalonicensis. *Commentarium in Dynysii periegetae orbis descriptionem* = GGM. (Müller).
- Fragmenta Comicorum Graecorum* = FCG. (Meinike).
- Fragmenta Historicorum Graecorum* = FHG. (Müller).
- Geographi Graeci Minores* = GGM. (Müller).
- Georgiev, V. Thrace et illyrien. – *Балканско езиковзнание (Linguistique balkanique)*, 6, 1963, 71-74.
- Hahn, J. *Albanesische Studien*. I, Jena, 1854.
- Harpocration. *Lexicon* (Dindorf).
- Herodianus. *De prosodia catholica* (Lentz; Ludwig).
- Herodotus. *Historiae* (Stein-Hude; Felix).
- Hesychius. *Lexicon* (Schmidt-Latte).
- Joannes Lydus. *De Magistratibus reipublicae Romanae* (Wachsmuth; Carney).
- Jokl, N. Albaner. – In: *Reallexikon der Vorgeschichte. Aal – Beschneidung*. 1, 1924, 84-94.
- Jokl, N. Thraker. – In: *Reallexikon der Vorgeschichte. Südostbaltikum – Tyrus*. 13, 1929, 278-298.
- Isocrates. (Norlin; Mathieu; Bremande).
- Kerényi, K. *Pannonia*. – *Glotta*, 22, 1933, 31-42.
- Keyßner, K. Triballo. – In: Pauly – Wissowa. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. 6A.12, 1937, 2401-2403.
- Kratinus = FCG. (Meinike).
- Kretschmer P. *Nordische Lehnwörter im Altgriechischen*. – *Glotta*, 22, 1-2, 1933, 103-105.
- Launey, M. *Recherches sur les armées hellénistiques*. I, Paris, 1949.
- Mayer, A. Die Sprache der alten Illyrier, I: Einleitung Wörterbuch der illyrischen Sprachreste. – In: *Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 15. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*. Wien, 1957.
- Mócsy, A. Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter. – *Acta Antiqua Hungarica*, 14, 1-2, 1966, 87-112.
- Oracula Sibyllina. (Geffcken).
- Papazoglu, F. Srednjobalkanska plemena u predrimskog doba (Tribali, Autarijti, Dardanci, Skordisci i Mezi. – *Djela, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 30; Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1*, Sarajevo, 1969.
- Perdrizet, P. Géta. roi des Édones. – *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 35, 1911, 108-119.
- Photius. *Bibliotheca* (Henry).
- Plinius. *Naturalis historia* (Mayhoff).
- Polaschek, E. Triballi. – In: Pauly – Wissowa. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. 6A.12, 1937, 2392-2401.
- Pseudo-Heraclitus Epistle (Attridge; Malherbe).

- Rusu, I. *Limba traco-dacilor*. București, 1959.
Scholia in Aeschinem. (Müller).
Scholia in Lucianum. (Rade).
Scholia in Thucydidem. (Hude).
Stephanus Byzantinus. *Ethnica* (Meinike).
Strabo. *Geographica* (Meineke).
Suda. *Lexicon* (Bernhardy; Adler).
Thallóczy, von L. Die Urgeschichte des Illyrertums auf dem Gebiete Bosniens. – *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, 14, München, 1916, 3-38.
Thucydides. *Historiae* (Jones a H. S; Luschnat; Romilly).
Tomaschek, W. *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung II. Die Sprachreste*. Wien, 1980.
Usener, H. Dreiheit, III. – *Rheinisches Museum für Philologie*, 58, 1903, 1-47; 161-208; 321-362.
Xenagoras = FHG. (Müller).

Бележки

- ¹ Hdt. 4.49.2 ... ἐξ Ἰλλυριῶν δὲ ῥέων πρὸς βορέην ἄνεμον ἄγγρος ποταμὸς ἐσβάλλει ἐς πεδίον τὸ Τριβαλλικὸν καὶ ἐς ποταμὸν Βρόγγον, ὁ δὲ Βρόγγος ἐς τὸν Ἴστρον: οὕτω ἀμφοτέρους ἐόντας μεγάλους ὁ Ἴστρος δέκεται ...; вж. Tomaschek, W. *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung II. Die Sprachreste*. Wien, 1980, 94. Авторът счита Бронгос за тракийското име на Морава, а Маргос за келтското име на реката. Detschew, D. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1976, 90; Янакиева, С. *Тракийската хидронимия*. София, 2009, 54.
- ² Thuc. 2.96.3; 2.98.1; 4.101.5; Papazoglu, F. *Srednjobalkanska plemena u predrimskog doba (Tribali, Autarijti, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. – *Djela, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 30; Centar za balkanoloska ispitivanja, knj. 1*, Sarajevo, 1969, 48-49; Порожанов, К. Одриското царство, полисите по неговите крайбрежия и Атина от края на VI век до края на 341 г. пр. Хр. – В: *Studia Thracica*, 14, Благоевград, 2001, 165-176.
- ³ Strab. 7.5.11 Αὐταριᾶται μὲν οὖν τὸ μέγιστον καὶ ἄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος ὑπῆρξεν, ὃ πρότερον μὲν πρὸς Ἀρδιαίους συνεχῶς ἐπολέμει περὶ ἄλλων ἐν μεθορίοις πηγνυμένων ἐξ ὕδατος ῥέοντος ὑπὸ ἄγκει τινὶ τοῦ ἕαρος: ἀρυσσάμενοις γὰρ καὶ ἀποθεῖσιν ἡμέρας πέντε ἐξεπήγνυντο οἱ ἄλλες. συνέκειτο δὲ παρὰ μέρος χρῆσθαι τῷ ἀλοπηγίῳ, παραβαίνοντες δὲ τὰ συκείμενα ἐπολέμουν: καταστρεψάμενοι δὲ ποτε οἱ Αὐταριᾶται Τριβαλλοὺς ἀπὸ Ἀγριάνων μέχρι τοῦ Ἴστρου καθήκοντας ἡμερῶν πεντεκαίδεκα ὁδὸν ἐπῆρξαν καὶ τῶν ἄλλων Θρακῶν τε καὶ Ἰλλυριῶν: κατελύθησαν δ' ὑπὸ Σκορδίσκων πρότερον, ὕστερον δ' ὑπὸ Ῥωμαίων, οἱ καὶ τοὺς Σκορδίσκους αὐτοὺς κατεπολέμησαν πολὺν χρόνον ἰσχύσαντας Това ключово сведение за миграцията на трибалите е обект на отделно изследване. Тук ще спомена само, че Страбон с няколко думи резюмира положението между IV – I в. пр. Хр., както става ясно от визирането на военно-политическите операции на македоните и римляните срещу трибалите, дарданите, автариатите и келтите. Страбон (или по-точно неговият извор) се позовава на Птолемей Лаг, който посочва, че Александър III през 335 г. пр. Хр. достига до река Истрос за 15 дни път. Разстоянието, на което трибалите се изтеглят от старите си земи под натиска на автариатите. Сведението на Страбон може да се тълкува в смисъл, че около края на V в. – началото на IV в. пр. Хр. автариатите побеждават трибалите, навлизат в техните земи и

ги принуждават да се изтеглят от старите територии, намиращи се до тези на агрианите на 15 дни път на изток към Евксинския Понт; (Mócsy A. Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter. – In: *Acta Antiqua Hungarica*, 14, 1-2, 1966, 90) Всъщност А. Мочи доразвива хипотезите на Е. Полашек (Polaschek, E. Triballi. – In: Pauly – Wissowa. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. 6A.12, 1937 ; Columba, G. Le sedi dei Triballi. – In: *Studi storici per l'antichità classica*, vol. 3. fasc. 1, Pisa, 1910, 203-218; Columba, G. *I triballi dell'età romana*. – In: *Studi storici per l'antichità classica*, vol. 3. fasc. 1, Pisa, 1911, 196-209).

⁴ Aristoph. Av. 1520-1536; 1565-1575; 1616-1621; 1627-1631; 1676-1681.

⁵ От Аристофан става ясно, че около 414 г. пр. Хр. трибалите са добре познати в Атина и елинския свят. Това е отбелязано в най-обемното му запазено произведение *Ornithes*, представено по времето на Големите Дионисии и заемащо второ място след съчинението *Δαυταλῆς* на Амиписий.

⁶ Илирийският боен вик е прочут в древността и представлява нещо ужасяващо за вражеското ухо.

⁷ St. Byz. Τριβαλλοί, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Ἀριστοφάνης Ὅρνισιν “ὄνομα δὲ τοῦτοις τῶν θεῶν βαρβάρων τί ἐστι; μανθάνο. Τριβαλλοί.”

⁸ App. III. 1.1-3; За сведенията на Апиан у *Illyrica* виж. Dobiáš, J. Studie k Appianově knize Illyrské = Études sur le Livre illyrien d'Appien. – In: *Sbirka pojednání a rozprav: Facultas philosophica Universitatis Carolinae Pragensis*, 15, Praha, 1929/1930, 1-302.

⁹ Апиан не прави разлика между панони и пеони.

¹⁰ App. III. 1.6; 3.29-30.

¹¹ Информацията на Апиан за мизите е твърде любопитна и имат значение за политическата история на трибалите и земите, които този народ обитават от II в. пр. Хр. нататък.

¹² Anton. Lib. *Metam.* 21 [Ἱστορεῖ Βοῖος Ὅρνιθογονίας β΄.]; Φ. Παпазоглу отбелязва, че тази генеалогия показва ранното навлизане на трибалите в елинския свят и свидетелства за далечната митологична връзка между трибалите и траките, но *Θραῦσσα* и *Τριβαλλός* не са от един и същ род. При това Трибал е едно поколение по-стар от Траса, която става жена на неговия син Хипоний. (Parazoglu, F. Op. cit., 56).

¹³ Птиците, в които са превърнати Полифонта и Орей, не могат да бъдат точно идентифицирани.

¹⁴ Kratin. fr. 14 (FCG) = Schol. Lucian. *Alex.* 4, p. 66 οὔτοι (Κέρκωπες) ἐν Βοιωτία διέτριβον Οἰχαλιεῖς ὄντες γένος Σῖλλος καὶ Τριβαλλός ὀνομαζόμενοι, ἐπίορκοι καὶ ἀργοί ἀπ' αὐτῶν καὶ τὸ παροιμαζόμενον Κερκώπων ἀγορὰ ἀπελοθώθησαν δ' οὔτοι. Neac insigni additamento e cod. Vindob. auxit. I. H. Chr. Schubartus, in quo inter ἐπίορκοι καὶ ἀργοί et reliquis insertum legitur hoc: ὃς Κρατινὸς Ἀρχιλόχους καὶ Διότιμος, Σῖλλος τε Τριβαλλός τε δύο βαρυσυδαίμονες ἀνδρες (pro Σῖλλος καὶ Τριβαλλός codd. σύλλος καὶ τριβαλλος, ἔλλος καὶ τρίβαλλος, Σώλος καὶ Τριβαλλός); Hesych. κέρκος· θηρίδιον τὰς ἀμπέλους βλάπτων. καὶ *ἰοῦρά γ. Avgn. καὶ ἀνδρεῖον αἰδοῖον. ἢ ἀλεκτροῦν. ἢ ἀρουραῖος μῦς *κέρκουρος· εἶδος πλοίου q. A. καὶ ἰχθῦς A κέρκωψ· παγινώδης ἢ εἶδος θηρίου, μεγάλην οὐρὰν ἔχοντος; Xenag. fr.13 (FHG) = Schol. Lucian. *Alex.* 4, p. 139 Jacobitz. (ad Lucian. vol. 2, p. 170,10) ὑπὲρ τοὺς Κέρκωπας] Οὔτοι ἐν Βοιωτία διέτριβον Οἰχαλιεῖς ὄντες γένος Σῖλλος καὶ Τριβαλλός ὀνομαζόμενοι, ἐπίορκοι καὶ ἀργοί ... Ἀπελιθώθησαν δὲ οὔτοι, ὡς Φερεκτόδης φησί. Ξεναγόρας δὲ εἰς πιθήκους διὰ κακοθήειαν μεταβαλεῖν φησιν ἐν τῷ Περί νήσων. Bachmann Anecd. 2, p. 340. Harpocration: Κέρκωψ Αἰσχίωης ἐν τῷ Περί τῆς πρεσβείας. Ἐν τοῖς εἰς Ὀμηρον ἀναφερομένοις Κέρκωψιν δηλοῦται ὡς ἐξαπατητήρες τε ἦσαν καὶ φεῦσται οἱ Κέρκωπες. Ξεναγόρας δὲ εἰς πιθήκους αὐτοὺς μεταβαλεῖν φησι, καὶ τὰς Πιθηκοῦσας νήσους ἀπ' αὐτῶν κληθῆναι. Αἰσχίνης (Αἰσχρίων Lobeck. *De Cercopibus et Cobalis*, p. 1) δὲ ὁ Σαρδιανὸς ἐν τοῖς Ἰάμβοις καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἀναγράφει, Ἄνδοῦλον καὶ Ἄτλαντον (Κάνδοῦλον καὶ Ἄτλαντα sec. Suda). Cf. Photius et Suda s.v. *Zenobius* 4.50, p. 99 ed. Leutsch. et Schneidewin. *Apostol.* 9.24. Duris fr.38. Plura vide ap. Lobeck 1.1 et in Aglaoph. p. 1296.1308.

Müller. *Dor.* I, p. 457; Papazoglu, F. *Op. cit.*, 64 и бел. 225-226; 419. Фрагментът на Кратин и схолията на Лукиан са цитирани по FCG – A. Meinike, но са отбелязани по CAF – Т. Клок; Славова, М. Антични литературни свидетелства за трибалите. – В: *Тракийската култура – неделичма част от Европейската цивилизация: сборник посветен на 80-годишнината от рождението на проф. Александър Фол*, Враца. 2013, 37.

- ¹⁵ Апиан дава Трибал като брат на Скордиск в последното поколение на илирийската генеалогия. Според него трибалите и скордистите попадат в границите на Илирия, поради което авторът поставя тези народи сред илирийските. Страбон пък отнася трибалите към тракийските народи, понеже най-значимите моменти (спрямо елините) от тяхната история се разиграват в Тракия – военните действия срещу Филип II през 339 г. пр. Хр. и Александър III през 335 г. пр. Хр. Б. Геров твърди, че повечето антични автори считат трибалите за тракийски народ. Това не е вярно. Авторът се позовава само на Страбон (Strab. 7.3.8; 7.3.13; 7.5.6; 7.5.11; Геров Б. Проучване върху западнотракийските земи през Римско време. Част II. – В: *Годишник на Софийския университет. Факултет западни филологии*, 61, 1, 1967, 20, бел. 1-3).
- ¹⁶ *Anecdota Graeca. I. Lexica Segueriana, 307.2* Τριβαλλος; ἔθνος Θρακῶν. ἢ ἐπώνυμον τῶν συκοφαντούντων; Трибалите, като синоним на сикофантите, негодници и ласкатели, отбелязва Hesych: ...τριβαλλοί· συκοφάνται. οἱ δὲ τοὺς θωπευτικούς ἐν τοῖς βαλανείοις (δια)τριβόντας, καὶ ἐπὶ τὰ δειπνα ἑαυτοὺς καλοῦντας.
- ¹⁷ Eust. in Dion. Per. 323 Αὐτοὶ τε Θρήϊκες, ἀπειρονα [γαῖαν ἔχοντες] Ἄρχονται μὲν ἀπὸ Μακεδονίας ὁμοῦ καὶ Παιονίας, καὶ παρατείνουσιν ἄχρι Σκυθίας, οἰκοῦσι δὲ τὰ μὲν ἡμέρα Μακεδόνες, τὰ δὲ τραχέα Σκύθαι. Ἐπιφανὴ δὲ ἔθνη εἰσὶ Σίθωνες, Τριβαλλοί, Βίστονες καὶ τὰ ὅμοια. Εἰσὶ δὲ καὶ τῆς Ἀσίας Θράκες οἱ Βιθυνοί.
- ¹⁸ Joann. Lyd. *de mag.* 1.47 ...τίρωναs δὲ τοὺς ταπεινοὺς ὁποῖους εἶναι συμβαίνει καθ' ἡμᾶς τοὺς λεγομένους Τριβαλλοὺς οὕτως δὲ τοὺς Βέσσους Ἀρριανὸς ἐν τοῖς περὶ Ἀλεξάνδρου προσηγόρευσε. Ситуацията при трибалите е сходна с тази при бесите. Двата народа принадлежат към една общност, дако-мизийска, което античните автори долавят, но трудно детерминират. Поради това често отнасят тези народи както към тракийските, така и към илирийските, а най-често ясно ги разграничават и отделят от траките и илирите. Подобно на трибалите и бесите са определени като тракийски народ само от един автор и то късен *σχόλιον* към втора песен на Илиада – стих 532. Eust. *Comm. ad Hom. Iliad.* 2. Vers. 532 = T. I, S. 224 (ed. Stallbaum) ... ἦν δὲ καὶ ἔθνος Θρακικὸν οἱ Βῆσσοι ... – виж. Тачева, М. За бесите и техните племенни територии. – В: *Минало*, 1, 2006, 9. Hdt. 5.3.2 ... οὐνόματα δ' ἔχουσι πολλὰ κατὰ χώρας ἕκαστοι, νόμοισι δὲ οὔτοι παραπληροῖσι πάντες χρέωνται κατὰ πάντα, πλὴν Γετέων καὶ Τραυσῶν καὶ τῶν κατῦπερθε Κρηστοναίων οἰκόντων ..., Оте Херодот долавя, че тези, които са над крестоните, т.е. бесите, спадат към отделна общност, спрямо т.нар. траки. Hdt. 7.111.2 пише ... οὔτοι οἱ Διονύσου τὸ μαντήιον εἰσὶ ἐκτημένοι: τὸ δὲ μαντήιον τοῦτο ἔστι μὲν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων, Βησσοὶ δὲ τῶν Σατρέων εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἱεροῦ, πρόμαντις δὲ ἡ χρέωσα κατὰ περ ἐν Δελφοῖσι, καὶ οὐδὲν ποικιλότερον ..., Авторът засвидетелства значителна общност, чието религиозно и политическо значение долавя чрез най-характерния белег – дебел, широк нож с желязна дръжка, който по-рано е употребяван за отсичане на глави, но използва дума близка до *σατέρι* = *satér*. Тъй като впоследствие Тукидид коригира чрез диите *μαχαίροφοι* (Thuc. 2.96.2), то поради неговия голям авторитет за сатрите повече никой нищо няма да чуе и те напълно изчезват от изворите. Тукидид коригира Херодот на много места, свързани с тракийската история: Когато последният определя траките за най-многобройния народ след индийската, първият отбелязва като такъв скитския народ. Херодот пише, че брат на Ситалк се намира при скитите, Тукидид добавя името на Спарадок и т.н. Беси се нарича религиозната каста и нейното име обгръща общността, поради което беси получава възможно най-широк ареал на разпространение. Ситуацията е идентична с тази при името

траки, което произлиза от това на Тракидите в Делфи. По проблема сатри-дии-беси виж. Сарафов, Т. Тракийските сатри (принос към етногенезиса на тракийските племена). – В: *Годишник на Софийския университет. Факултет западни филологии*, 67, 1, 1973-1974, 121-191; Авторът долавя, че сатрите са значителна част от населението на Тракия, но отхвърля логичното предположение на Й. Хан. (Hahn, J. *Albanesische Studien*, I, Jena, 1854, 242).

¹⁹ Hahn, J. Op. cit., 242.

²⁰ Polaschek, E. Op. cit., 1937.

²¹ Thallóczy, von L. Die Urgeschichte des Illyrertums auf dem Gebiete Bosniens. – In: *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, 14, München, 1916, 3-38.

²² Tomaschek, W. Op. cit., 90.

²³ Jokl, N. Albaner. – In: *Reallexikon der Vorgeschichte. Aal – Beschneidung*, I, 1924; Jokl, N. Thra-ker. – In: *Reallexikon der Vorgeschichte. Südostbaltikum – Tyrus*, 13, 1929, 278-298.

²⁴ Rusu, I. *Limba traco-dacilor*. București, 1959, 79.

²⁵ Георгиев, В. *Българска етимология и ономастика*. София, 1960, 94.

²⁶ Usener, H. Dreiheit, III. – In: *Rheinisches Museum für Philologie*, 58, 1903, 357; *Kretschmer, P. Nordische Lehnwörter im Altgriechischen*. – *Glotta*, 22, 1-2, 1933, 103-105.

²⁷ Kerényi, K. *Pannonia*. – *Glotta*, 22, 1933, 31-42.

²⁸ Keyßner, K. Triballos. – In: Pauly – Wissowa. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 6A.12, 1937.

²⁹ Detschew, D. Op. cit., 523-526.

³⁰ Цялата филологическа проблематика около трибалите е подробно разгледана и систематизирана от Ф. Папазоглу. (Parazoglu, F. Op. cit., 54-64). Авторът отбелязва, че езиковедският материал, подобно на сведенията у античните автори, не е в състояние да определи принадлежността на трибалите спрямо илирите и траките. Трибалите представляват обособена етно-политическа общност между илирите и траките. Според мен няма значими аргументи връзката на трибалите с траките да се определя за по-стара и по-силна. Повечето антични автори посочват трибалите отделно от илирите и траките. Ф. Папазоглу е на мнение, че през историческото време трибалите търпят влияния от траките и илирите. При положение, че трибалите се определят за народ, който не принадлежи към илирите, илирийските въздействия върху тях трябва да се отнесат към II – I в. пр. Хр. и да се свържат с дарданите. В такъв случай е наложително да се отчете, че и самата принадлежност на дарданите към илирите или траките, подобно на тази на трибалите, е проблемна. Тогава трябва да се обясни слабо засвидетелстваното келтско влияние върху трибалите. По-ранно въздействие от страна на автариатите трябва да се отхвърли, тъй като този илирийски народ и трибалите се засичат за кратко около началото на IV в. пр. Хр. – 376-375 г. пр. Хр, след което трибалите се изселват на изток именно поради военния натиск на автариатите.

³¹ Mayer, A. Die Sprache der alten Illyrier, I: Einleitung Wörterbuch der Illyrischen Sprachreste. – In: *Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 15. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*. Wien, 1957, 342-343.

³² Георгиев, В. Op. cit., 83-86, 91-94, 107-111; Georgiev, V. Thrace et illyrien. – В: *Балканско езикознание (Linguistique balkanique)*, 6, 1963, 72; Хипотезата на В. Георгиев не бива да бъде отхвърляна с лека ръка, понеже е в състояние да обясни някои специфични моменти около засвидетелстването на трибалите у античните автори; Критика на В. Георгиев виж. у Parazoglu, F. Op. cit., 61-64. Авторът акцентира върху отбелязването на *daba-deva* и на юг от Хемус при *Desudaba* и *Pulpudeva*. Дакийските народи обаче са споменати в изворите и на юг от Хемус. Тукидид отбелязва диаките през 413 г. пр. Хр. около събитията в Микале: Thuc. 7.27.1-5... Θρακῶν τῶν μαχιμοφόρων τοῦ Διακοῦ γένους ..., 7.29.1-5, 7.30.1-3; Schol. Thuc. 7.27.1 τοῦ Διακοῦ γένους: Δῖοι Θρακῶν γένος, ὡς αὐτὸς ἐν τῇ δευτέρᾳ λέγει – диаките са дии; Cass. Dio 51.22.7 ... ὀνομάζονται, οἱ δὲ ἐπέκεινα Δακοὶ κέκληνται, εἶτε δὴ Γέται τινὲς εἶτε

καὶ Θραῖκες τοῦ Δακικοῦ γένους τοῦ τὴν Ῥοδόλην ποτὲ ἐνοικήσαντος ὄντες; даки в Родопите: St. Byz. 232 s. v. Δῖον πόλις ... τὸ ἐθνικὸν Διηρός ... τὸ κτητικὸν Διακός; Herod. *de pros. cath. p. 150* Τὰ διὰ τοῦ ακος κτητικὰ ὀξύνεται ... Διακός ...; за диаките виж.: Делев, П. *История на племената в Югозападна Тракия през I хил. пр. Хр.* София, 2013, 277. Авторът счита за исторически малко вероятно свързването на отвьддунавските даки с Родопите. Изворите обаче отчитат такава възможност като реален факт. Още П. Пердризе на базата на тежките сребърни монети с надпис върху тях „Гета/ Гтас, цар на едоните” изказва хипотезата, че едоните са от гетски произход, т.е. преселници отвьд река Истрос (Perdrizet, P. *Géta. roi des Édones*. – In: *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 35, 1911, 108-119); Трябва да се споменат и датиранието около 480 г. пр. Хр. монети с надпис ΛΕΤΑΙΟΝ или ΓΕΤΑΙΟΝ, които се приписват съответно на летаите (летите) или на гетаите (гетите), при което второто предположение насочва към *Gema/ Gemac, цар на едоните* (Делев, П. *Op. cit.*, 236-237); А. Фол допуска възможността по топонимични данни да е забелязано движение на дако-мизи, което без съмнение започва в западните области на Балканския полуостров и се насочва към изток-югоизток, а авангардът на преселението достига до Мала Азия. Преселването на дако-мизите е породено от разместване на илирите и води до запазване на частични дако-мизийски анклави на изток от Хемус. А. Фол допуска дако-мизийска етническа инфилтрация в случая с *Gema/ Gemac* с уговорката, че това е анклав, който идва от север. За съжаление авторът впоследствие заема коренно противоположна позиция и поставя под съмнение удачността на термина дако-мизи. (Фол, А. *Политическа история на траките*. София, 1972, 70; 105).

³³ Георгиев, В. *Траките и техният език*. София, 1977, 271-272.

³⁴ Теодосиев, Н. Трибалите: някои проблеми на историческото им развитие. – В: *Исторически преглед*, 48, 2, 1992, 71-72.

³⁵ Трибали са засвидетелствани в Атина и епиграфски в списък на роби-гребци в атинската флота от края на V – началото на IV в. пр. Хр. и в надгробна стела от втората половина на IV в. пр. Хр. – IG² 1951 23 ... Τριβαλλος Ἀριστᾶ ... в този надпис трибалът е даден отделно от траките, даките и гетите (IG² 12 822 Τριβαλλος χρηστός; Геров, Б. *Op. cit.*, 28); През елинизма е засвидетелстван трибал в елински надпис от Абу-Симбел. Вероятно потомък на някой от воините в армията на Александър III (Ἐρμόλαος Τριβαλλοῦ Πλουτάρχου), виж. *Launey, M. Recherches sur les armées hellénistiques, I, Paris, 1949, 388*; Bernard, A., O. Masson, *Les inscriptions grecques d'Abou-Simbel*. – *Revue des études grecques*, 1957, 30; Papazoglu, F. *Op. cit.*, 350. бел. 71. Не е ясно дали *Τριβαλλός* е личното име на башата или представлява етническо определение на Хермолай, баща на Плутарх.

³⁶ Eubul. fr.75 (CAF) = Athen. 3.108a-b.

³⁷ Dem. 54.39.

³⁸ Alex. fr.241 (CAF) = Athen. 15.10.671d.

³⁹ Schol. Aeschin. 52 Ἀγρίους ... (Vat. Laur. Fgm et partim q.) τοὺς μὴ ἐν τῷ ἄστει, ἀλλ' ἐν ἀγρῷ διατριβόντας. (Vat. Laur. gm.) τοὺς σφόδρα ἐπτοημένους περὶ τὰ παιδικὰ καὶ χαλεποὺς παιδεραστάς. ἐπονομάζονται δὲ καὶ Τριβαλλοὶ καὶ Κένταυροι. Β. Κηρωνίδην] οὗτοι παιδερασταί, ἐπωνυμίας ἔχοντες ἄγριοι καὶ Τριβαλλοὶ καὶ Κένταυροι. (Vat. Laur. gmq.).

⁴⁰ Orac. Sibyll. 5.504 ἀλλ' ὅταν ἐκπρολιπόντες ἀναιδέα φῶλα Τριβαλλῶν.

⁴¹ Etym. Mag. Τριβαλλοὶ. οἱ ἐν τοῖς βαλανείοις ἀναγώγως διατριβόμενοι. οἱ δὲ, τοὺς εἰκαίους καὶ [εἰκαίως τοὺς – Sylburg, Leipzig, 1816] τοὺς βίους κατατριβόντας; Etym. Mag. (E. Miller. p. 285) Ὁ δὲ ἄκρατος ὑπολαβὼν τοῖς ἀσελγεστάτοις τῶν Ἀθήνησι Τριβαλλῶν, ὧν ἕκαστος οὐδ' ἂν τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἀνάσχοιτο οἰνωμένος.

⁴² Arist. *Top.* 2.11.4 ... Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ποῦ μὲν καλὸν τὸν πατέρα θύειν, οἷον ἐν Τριβαλλοῖς, ἀπλῶς δ' οὐ καλόν. Ἡ τοῦτο μὲν οὐ ποῦ σημαίνει ἀλλὰ τισίν· οὐδὲν γὰρ διαφέρει ὅπου ἂν ὤσιν· πανταχοῦ γὰρ αὐτοῖς ἔσται καλόν, οὔσι Τριβαλλοῖς [τοῖς Τριβαλλοῖς] ...; Hdt. 4.26 за исидоните.

- ⁴³ Isoc. 8.50. Авторът използва за сравнение два от най-варварските народи в представата на атиняните през IV в. пр. Хр. – трибалите в земите на днешния Балкански полуостров и луканите в Италия; Dion. Hal. *Dem.* 17.
- ⁴⁴ Ps-Herac. *Epist.* 9.2 Λακεδαιμόνιοι δε μετ' ἄλλων και τούτο αγαθοί, ου γράμμασιν αποδεικνύντες Σπαρτιάτας ἀλλ' ἀγωγή και ελθών τις Σκύθης η Τριβαλλος η Παφλαγων η, μηδέν εχων ονομα χώρας υποστη, την Λυχούργειον σκληραγωγήιαν, Λάκων εστίν; М. Славова пише, че йониският философ Хераклит от Ефес (535 – 475 г. пр. Хр.) е първият елински автор, който споменава трибалите в писмо до Хермодор, прогонен от жителите на Ефес. Авторът прави уточнение, че двете писма на Хераклит (т.е. Псевдо-Хераклит) по всяка вероятност са написани през I в. пр. Хр. Това бегло споменаване на трибалите от неизвестен автор около I в. пр. Хр. няма как да бъде определено като първото засвидетелстване на трибали в писмените извори. (Славова, М. Op. cit., 25).
- ⁴⁵ Плиний Стари чрез Исигон отделя трибалите от илирите, но също така ясно посочва сходството сред прорицателите на трибалите и илирите. (Plin. *NH.* 7.2.16 in eadem. Africa familias quasdam effascinantium Isigonus et Nymphodorus, quorum laudatione intereant probata, arescant arbores, emoriantur infantes. esse eiusdem generis in Triballis et Illyris adicit Isigonus, qui uisu quoque effascinent interemantque quos diutius intueantur, iratis praecipue oculis, quod eorum malum facilius sentire puberes; notabilius esse quod pupillas binas in oculis singulis habeant).

КЪМ ВОЕННО- АДМИНИСТРАТИВНАТА ИСТОРИЯ НА МОНТАНА В РИМСКАТА ЕПОХА (I-III в.)

Калин Стоев

Археологическото и епиграфското наследство на съвременния град Монтана показва голямото значение, което *regio Montanensium* е имал за културния, военния и икономическия живот на римската провинция Долна Мизия. Историческото развитие на региона се отличава с определени специфики, привличащи научния интерес. Такива са военно-стратегическото положение на крепостта „Калето“, южно от днешна Монтана, и светилището на Диана и Аполон, популярно в древността сред римските и романизираните войници.

Наред с това самото споменаване на *regio/ territorium Montanensium* в епиграфските паметници е интересно и много дискутирано явление. Все още съществува неяснота относно характера на *regio Montanensium*. Велизар Велков и Георги Александров виждат в това означение територията на римския град, а Раду Вулпе, Борис Геров, Маргарита Тачева са склонни да го считат за понятие, с което се визира територия без градски център или с квазимуниципален център.¹ В настоящата статия ще предложа още една трактовка на свидетелствата, които ни предоставят информация за възникването и значението на „Монтанския регион“.

Често изследванията на Монтанския регион са свързани с изясняването на проблема за формирането на градски селища край военни лагери в римските провинции, тъй като тук възниква римският град *municipium Montanensium*. Затова няма да е излишно да бъдат припомнени различните мнения за създаването на военния лагер, както и вижданията за връзката му с муниципиума.

В наличните епиграфски извори най-рано от обектите, свързани с територията на Монтана, се споменава *praesidium Montanense*². Името на крепостта се разпознава в надпис, открит във Фригия и датиран в 134 г. сл. Хр. Според Велизар Велков става въпрос за военен лагер, около който скоро се е оформило

поселение от цивилни заселници, дало и началото на градското ядро на по-късния муниципиум.³ Тезата за генезиса на Монтана от цивилно поселение (*vicus*) в близост до военния лагер (*praesidium*) се поддържа и от други изследователи.⁴ За подобен модел се изказват Румен Иванов и Красимира Лука, според които цивилното селище е взело името на военния лагер.⁵

Засега остава неясна конкретната локализация на президиума, както и точната му характеристика. На този етап съществуването му е известно по изолирани находки.⁶ Самото развитие на военно-цивилната агломерация от вероятен канабен тип се разглежда в аналогия с други находки например от *Combustica, Augustae*.⁷

Не бихме могли да обясним произхода на познатата ни от надписи административна реалия *regio/ territorium Montanensium*, ако не я свържем с отбранителната администрация на римляните в тракийските земи и последвалото развитие на вътрешните територии в провинция Мизия. Знае се, че първоначално Тракийското царство е разделено на 50 стратегии, а от по-късно време са известни 14.⁸ Въпреки че корените на тази институция в Тракия не са напълно изяснени⁹, от термина може да се съди, че стратегиите отговарят на военни региони, в които заместници на тракийските царе организират отбраната, сигурността и рекрута за тракийската армия. Това заключение се налага от факта, че в ранноимперската епоха основната функция на Тракийското царство е да защитава дунавската граница на римската власт. Може да се предположи, че в тази система различните племенни региони в Тракия са задължени да осигуряват съюзна конница или пехота за тракийския цар и да се грижат за поддържането на граничните укрепления. Ако последната функция вероятно се е запазила и след ликвидирането на тракийската царска власт през 45/46 г., както личи от надписа на стратега Тиб. Клавдий Теопомп¹⁰, то след това рекрутите започват да служат в помощните (съюзни) единици на римската армия.

Това се вижда и в спорадични находки, касаещи областта на Монтана. Такава е диплома, открита до село Дългоделци, споменаваща Тутиус, син на Бутис, рекрутиран около 44-45 г. за римската Мизенска флота.¹¹ Интересно е, че споменатият в дипломата е дакиец, което потвърждава сведенията на Касий Дион, че проникналите южно от Дунава даки са били известни като мизи.¹² Рекрутиране на дакийско население, вероятно от земите на съвременна България, се открива в още няколко дипломи.¹³

Следователно, от една страна личи дакийският произход на най-ранното засвидетелствано население на Монтана. От друга споменаването на първите

тракийски рекрути в дипломи след 45/46 г. навежда на мисълта, че в „тракийския период“ Монтана е влизала в системата на стратегиите.

Това важи не само за крепостта и селището на река Огоста, но и за други пунктове, които фланкират хребета на Балкана. Вече е предложена¹⁴ аналогия между думата *praesidium*, спомената в надписа от Фригия, и *praesidia*, за които се говори в серия от еднотипни надписи от времето на Антонин Пий. В надписите е отбелязано създаването на плътна фортификационна система от двете страни на Балкана. Става въпрос за строителство на бурги, президии и фрури в далечните региони на няколко важни градски центъра в провинция Тракия: Сердика, Августа Траяна, Марцианополис и Деултум.¹⁵ Предвид неголемия времеви диапазон между споменаването на Монтанския президиум (134 г.) и строежа на въпросните *praesidia* (155-157) не е трудно да се предположи, че създаването на Монтанската цитадела е по-ранен етап на това целенасочено строителство.

Тук трябва да се обърне внимание на друго много важно хронологическо съвпадение. Тези укрепителни инициативи се датират към последните години от управлението на Хадриан (Монтанския президиум) и Антонин Пий. В този период окончателно е била премахната стратегийната организация.¹⁶ Запазена и след ликвидирането на тракийската царска власт, от времето на Клавдий докъм времето на Хадриан, стратегийната власт е в ръцете на романизираните тракийски аристократи, чиято основна цел вероятно е поддръжката на крепостите и защитните съоръжения, особено в невралгичните пунктове и предпланинските области. Това се вижда ясно в надписа на стратега Тиб. Клавдий Теопомп (вероятно от времето на Флавиите) в най-северозападната част на Тракия (Свърлиг, дн. Сърбия). Тиб. Клавдий Теопомп, романизиран именно в епохата на Клавдий, отговаря за три стратегии: равнинната Дентелетике, планинската Селетике и Перинтска Астике. Това са стратегии в двата противоположни края на Тракийското пространство. Вероятно трите стратегии са граничили една с друга и така той е отговарял за охраната на морските и сухопътните граници на Тракия. Възможно е земите на споменатия Теопомп по-рано да са съставлявали северната гранична линия на бившето Тракийско царство.

Затова може да се предположи, че епиграфската документация за строещи на укрепления от времето на Антонин Пий и споменаването на Монтанския президиум са следствие на един и същ процес, а именно промяната в контрола върху граничните укрепления и региони и преминаването им от властта

на романизираната и лоялна тракийска върхушка към провинциалните управители на Долна Мизия и Тракия и упълномощените от тях военни лица.¹⁷

През първите няколко години от установяването на римската власт над Тракийското царство по старопланинския хребет се е простирала стратегията Селетике планинска (т.е. *Montanensis*). В по-късно време стратегиите по северната граница на провинция Тракия, като Усдекесике, са „латинизирани“. Може да се предположи, че точно такава е била съдбата на най-северозападните територии на Тракия. Надпис ни съобщава за легионен центурион-примипил на име Гай Бебий Атик, който е префект на т.нар. общини (*civitates*) Мизия и Трибалия.¹⁸ Предвид спорните сведения за други *civitates*, споменати в писмените и епиграфските извори от епохата¹⁹, както и неизясненото значение на термина „*civitas*“ в провинция Мизия, то и Мизия и Трибалия трябва да се считат за остатъци от тракийски стратегии. Аналог предлага споменатата от Птолемей тракийска стратегия Усдекесике, която продължава съществуването си като мизийската *civitas Ausdecensium*.²⁰ Примерът показва, че *civitas* може да се приеме като по-късна административна формулировка, т.е. характерен за римската провинциална власт аналог на *strategia*, а може би е адекватна и думата префектура.²¹ В същия смисъл трябва да подчертаем, че ръководството над общините (стратегии?) на Мизия и Трибалия е чисто военно и следователно има функции по сигурността и отбраната, а не общо фискални, както е например в *civitates* в Панония. Както ще видим, фактът, че центурион примипил²² е отговарял за двете стратегии, не е случаен и намира продължение в следващите столетия.²³

Следователно след 46 г.²⁴ територията на Монтана е част от военната префектура на мизите и трибалите. След присъединяването към провинция Мизия на близките до лимеса северни територии на Тракия и след ликвидирането на Тракийската държава общото командване „префектура на общините на Мизия и Трибалия“ е наследило няколко от най-северните стратегии²⁵ на Тракия. С изчезването на префектурата в Траяново-Хадрианово време в земите ѝ вече е обособена „*regio*“ под командването на провинциалния легат. В такъв смисъл *regio Montanensis* е остатък от военно-административните райони – стратегии, които са попаднали под военната власт на провинциалния управител. Ситуацията е подобна и в други територии на Долна Мизия. Например, за маркирането на територията на споменатата *civitas Ausdecensium* правомощия е имал долномизийският легат, който надзиравал областта чрез висши офицери (легионен трибун). В този аспект наличието в Монтана на необичайно голям брой

легионни *regionarii* и отговорници за региона придобива логично историческо обяснение. Военната власт на управителя се явява наследник на стратегийната власт на тракийските аристократи.

Трябва да кажем, че има точно определен период за началото на означението „служба в регион” (*agens regione*)²⁶, т.е. от даден момент насетне засвидетелстваните в територията офицери започват да се означават като служещи в определен „регион” или „територия”. Велизар Велков обяснява явлението, предлагайки като *terminus post quem* създаването на муниципиума в 161 г.²⁷ Такова мнение не може да се приеме освен с оглед на факта, че епиграфската традиция тук не е по-ранна от 40-те години на II в., т.е. почти съвпада с периода на ликвидиране на стратегиите. Първите налични епиграфски свидетелства от региона са свързани с военни части и по-конкретно с легионното отделение (*vexillatio*) на *legio XI Claudia*, което можем да наречем ловно. Николас Борис Ранков отбелязва, че е странно рязкото съкращаване на войниците, оставени на гарнизон в Монтана. Вероятно първоначално тук е разквартирована кохорта, като в литературата за най-ранен гарнизон се посочват евентуално една *coh. I Montanorum*, а след това една Сугамбрийска кохорта. В началото на II в. тук е *coh. I Claudia Sugambrorum*, чието присъствие може да е свързано с изграждането на президиума.²⁸ После гарнизонът намалява до 75 човека вексилация.²⁹ Може да се добави: Видно е попадането на региона под директен контрол на легата, потвърден от наличието на значителен брой висши офицери в следващите десетилетия. Двете свидетелства за вексилацията от този период едновременно са и посвещения на Диана³⁰, което показва, че светилището е работило веднага с настаняването. Най-логично изглежда светилището на някое местно божество да е трансформирано в светилище на Диана в хипостаза си на ловджийка,³¹ именно поради наличието на такова постоянно вексилацио. Не бива да забравяме, че в най-ранните паметници Аполон не се споменава и Диана е почитана сама, каквато вероятно е била и първоначалната идея на светилището.

Двата надписа на вексилацията, един от 147 г., в който участват и други военни единици, и един от 155 г., показват, че най-малко в период от десетина години военното присъствие е свързано с ловни инициативи и съпътстващите ги дейности по сигурността. Това едва ли е изчерпвало значението на територията. Свидетелствата са симптоматични за нейното по-нататъшно развитие и за това, че освен снабдяването със зверове за игрите в Рим, регионът е задоволявал определени продоволствени нужди на легиона.

Надписът на Кв. Сабиний Веран (Монтана 2, № 12) дава допълнителни сведения за характера на монтанска област към средата на II в. Според палеографските му особености може да се каже, че той е изработен в официално военно каменоделско ателие³² към провинциалния управител и следователно датира от същия времеви отрязък. Според Велизар Велков Кв. Сабиний Веран е дуумвир на Монтанския муниципийум. Разчитането II (vir) PR (imus)³³ не е коректно доколкото са видими съвсем други съкращения: IT V ET (в лигатура) R. Изписаното в лигатура съкращение ET очевидно свързва две позиции на Веран. И ако съкращението R е добре познато от още два надписа, свързани с *regio Montanensium*³⁴, е логично тук да се приеме по аналогия четенето „регионарий“ (*regionarius*). Буквата V от своя страна може да е съкращение на типичен за порториума пост, срещан и в близост до Монтана (*Dionysius Serapiaci Augusti nostri Dispensatoris vicarius*).³⁵ С други думи е оправдано четене *iterum vicarius et regionarius*, т.е. „за втори път викарий и регионарий“. Постовете вероятно се отнасят към посветителя Макрин.³⁶

Може да се предположи, че изричното посвещение на Диана, сходният времеви диапазон на посвещението и наличното съкращение *r(egionarius?)* показват, че служителите на Кв. Сабиний Веран изпълняват функции, тясно свързани с присъствието на военните. Вероятно съответният викарий и регионарий първоначално са помощници на откупвача на митото, който действа във военната територия, грижи се за логистичната дейност и отговаря за сигурността. Впоследствие тази функция е поета от легионния центурион.

Това едва ли е ставало само заради лова на животни. Става въпрос и за сериозно военно-продоволствено снабдяване, чийто параметри като че ли се разкриват от доста красноречив паралел в близост до легионния лагер Виминациум в съседната Горна Мизия. Там отново се споменава викарий, но в тясна връзка с отряд *mentores* под командването на центурион. Надписът е поставен за здравето на император Север Александър от *Myrismus*, викарий на диспенсатора Феликс във времето на мандата (*lustrum*) на центуриона-хастат от *legio VII Claudia Claudius Alexander*. В края на надписа са споменати и мензорите на легиона.³⁷

Споменатият в надписа викарий на диспенсатора (*dispensatoris vikarius*) е заместник или помощник на „разпределителя“, т.е. отговорник и надзорник на територия, подопечна на легионния центурион. Що се отнася до длъжността *dispensator*, интересен паралел привежда П. Йорстед, където диспенсатор – императорски роб отговаря за преноса на зърно от градската територия към военните части.³⁸

Функциите на споменатите в надписа *mensores* на легиона са разнообразни – от земемерски (*mensores agrarii*) до такива, свързани с измерване на житото (*mensores frumentarii*). Трябва да предположим, че в случая *mensores* са свързани със снабдяване на легиона³⁹, тъй като датата на надписа ни препраща отвъд времето на измерванията в територията на Виминациум за муниципииум или *canabae*.

Надписът от Виминациум косвено допълва информацията ни за администрацията и значението на монтанската територия. Той представя по-късното развитие на военните територии, където администрирането на икономическата дейност е под властта на легионния центурион и неговия щаб. Възможно е такова развитие да е имало и в територията на Монтана и постепенно офицерите (т.е. легионния центурион) да са застанали начело на тази администрация. Преминаването на пълномощията на *regionarius* в Монтана към центуриона показва, че продоволствията за военните единици не подлежали на таксация, защото не са били администрирани от прекупвачи и са били нужни за снабдяването на легиона.⁴⁰

Аналогиите в развитието на Монтана и Виминациум като че ли получават потвърждение в новопубликуван надпис.⁴¹ Става въпрос за вотивен паметник на войника от *leg. XI Claudia T. Claudius Tiberius*. Предложеното четене е *...miles agrimen(sor) leg. XI Claudiae...*, което е възможно.⁴² В контекста на гореизложеното ми се струва по-оправдано друго предположение, а именно разчитане *agens re(gione)*, срещан в различни надписи, като целият текст става *...mil(es) ag(ens) re(gione), men(sor) leg. XI Cl...*

Приемайки тези поправки, мога да обобщя, че военната администрация е иззела определени функции, свързани със събирането на жито от областта на Монтана, а може би и от областите южно от нея, принадлежащи към провинция Тракия. В събирането на жито участва и споменатият *mentor*⁴³.

Няколко допълнителни съображения подкрепят тази хипотеза: към най-ранните паметници в Монтана (доколкото характерната скриптура напомня на тази от надписа на вексилацията от 155 г.) трябва да отнесем един надпис (Монтана 2, № 20) от крепостта на Монтана, датиран⁴⁴ към по-късно време. Датировката му се основава на разбирането, че споменатата в надписа военна единица *numerus c(ivium?) R(omanorum?)* е създадена след 212 г.⁴⁵ За това няма сигурно потвърждение. Нумери (*numeri*) като войскове единици се срещат от Хадриан насетне⁴⁶, което прави всяка датировка след този период адекватна.

В същото време съкращението на военната единица NCR се среща в голям брой надписи с явно различни палеографски характеристики. Освен в този надпис то е налично и в паметник № 30 от корпуса на Велизар Велков и Георги Александров, произхождащ вероятно от късноантониново-ранносеверово време, а също така и в № 132. Последният трябва да се датира във времето на Септимий Север заради споменаването на Втори августов легион (*legio II Augusta*), който е бил тук във връзка с Партската експедиция на императора. Сигурно датиран е късен пример за NCR, а именно от времето на император С. *Iulius Verus Maximinus* („Тракиецата“), т.е. между 235-238 г.⁴⁷ Това значи, че такъв отряд или отряди са оперирали на територията на Монтана приблизително от 50-те или 60-те години на II в. докъм края на 30-те години на III в.

Това налага ново уточняване на характера и ролята на тази военна единица. Вече е предложено насочващо алтернативно четене, а именно *n(umerus) c(ollectus) r(egionariorum)*, базирано на засвидетелстваните в региона на Монтана регионарии.⁴⁸

Предвид тясната връзка между митническата администрация и военното управление в територията можем да предложим и друг вариант при четенето на съкращението NCR. Известно е, че номерът се е намирал под контрола на *praepositus*, който е и легионен центурион. Освен викарии и *servi vilici* митническата администрация в Монтана се е ползвала и от „обхождачи“ или „съгледвачи“ (*circitores*), както се вижда от надпис, посветен на небезизвестния Т. Юлий Сатурнин (Монтана 2, № 21). Според Маргарита Тачева *circitor* в Монтана управлява митото там.⁴⁹ Яро Шашел изрично го свързва с митническата администрация, без да се ангажира със специфични функции.

В какво се състоят задачите на цирцитора? Те са свързани с охраната и пресичането на опитите за контрабанда⁵⁰ или за кражба от доставките за легиона. Съмнително е, че става въпрос за присъствие на самия цирцитор тук доколкото надписът е сложен от местния *servus vilicus* и роби (*vernae*). Явно цирцитор тук е по-висша позиция, на която може би са подчинени местните викарии.

Субординацията на цирцитора е известна от надпис в Рациария, разчетен от Христо Данов като *circitor p(rae)p(ositi)*. Яро Шашел възразява, че такава възстановка не е правилна.⁵¹ Той обаче не взема предвид сведението за военни цирцитори от Долна Мизия от *numerus*, макар и от по-късен период (*Fla(vius) Tethianus q(u)andam(!) / circetor(!) de nomero(!) cata/fractariorum...* от Хърсово, обл. Разград).⁵²

Предвид явните сходства на античния Абритус и Монтана, както и безспорния факт, че *numerus CR* е бил командван от препозит, става ясно, че *circitor* в Рациария вероятно също е субординиран към препозита на нумера в Монтана. Така, с оглед и на континуитета в администрацията на територията от вектигалните администратори към военни офицери, трябва да прочетем името на нумера като „номер на съгледвачите и регионариите” (*n[umerus] c[ircitorum] r[egionariorumque]*). Напълно вероятно е той да е съставен от роби или освободени роби от богатата митническа администрация, ръководени от цирцитори, с правомощия в региона (*circitores* и *regionarii*), съответно под командването на легионен центурион.⁵³ Посвещението на цирцитор в Рациария е нормално с оглед на това, че става въпрос за износен център, от който се е ползвала Монтана.

„Изчезването” на митническата администрация или по-скоро липсата на нейни членове и заменянето ѝ с военизирани позиции е интересно явление. От една страна това може би показва отпадането на необходимостта от подобно таксуване. Фактът, че постове, отговарящи за организацията на вземанията се военизират, показва, че в региона на Монтана е имало легионна територия. От друга страна трябва да отбележим, че вероятно в Монтана не е имало специален митнически пункт (*statio*), а посвещенията са направени от сервус виликус⁵⁴ и викарий (на нумер), т.е. лица с определени функции, отговарящи за сигурността и подпомагащи логистиката тук.

С други думи, засега няма свидетелства, че е имало порториумни и вектигални такси в територията, както е на изток в територията на Ескус.⁵⁵ Такива са засвидетелствани само по реката, т.е. по провинциалната граница. Това потвърждава, че във вътрешността на *regio Montanensium* не е имало облагаема граница, а това е монолитна територия, от която се е ползвал легионът и където износът за военната единица е бил необлагаем.

Това ни кара да предположим, че общата префектура (стратегия) на „Мизия и Трибалия” естествено се е превърнала във военна територия, към която са спадали неприбавените към Рациария земи.⁵⁶ В такъв случай връзката с Рациария не е учудваща доколкото елитите на Рациария и Монтана са имали общ произход с начална дата създаването на префектурата, чийто ръководни лица са били от среднодунавската римска знат.⁵⁷ От същите римски провинциални земи произхождат и по-късните прекупвачи на митото, както и техните освободенци. Изглежда тази връзка на военната власт с порториума по-късно позволява преминаването към военно администриране в легионната територия. Въз основа на новопубликуван надпис, посвещение за здравето на дуумвир от

Рациария е предположено, че Монтана вероятно принадлежи към Рациарийската територия между 117-134 г.⁵⁸ Но данните от паметника могат да се приемат по-скоро като свидетелство, че елитите на Рациария са имали собственост или аренда в региона на Монтана, предлагащ особени възможности за предприемачество: експлоатиране на мини, аграрни дейности, износ и т.н. Самият надпис вероятно е по-късен от предложената в публикацията датировка (между 117-162 г.). Ако се има предвид двуименната номенклатура на дуумвира *Aelius Valerius* (без *praenomen*), то той трябва да се датира от края на II в. насетне.

Всъщност в периода до края на втората четвърт на II в., когато легатът е поел командването на територията, хлабавата власт на префектурата е довела до силно влияние на „предприемачите“, включително рациарийските. В този смисъл тя може да бъде определена и като *territorium legionis*, но с условието, че в региона на Монтана освен военната територия може да е имало и други икономически субекти, като например императорски салтуси и минни региони.

Вероятно след основаването на *municipium Montanensium territorium*-ът е анклав в муниципална (градска) земя, където военната администрация е отговаряла за раздаването на военните лица на земя под аренда.⁵⁹ Възможно е първите му декуриони да са свързани с прекупваческите фамилии или администрацията на минните региони.

Казаното ме кара да обобщя, че земите на Монтана, чак до река Дунав и Алмус, се ползват със специален статут и една от причините за обособяване на *regio* е задоволяването на продоволствените нужди на мизийските легиони. В началото сигурността на региона се е поддържала от митническия персонал, създал специалната паравоенна част *Numerus circitorum regionariorumque*. За логистиката и обмитяването е отговаряла администрацията на влиятелните прекупвачи Сатурнин и Веран. След прехвърлянето на територията към провинциалния управител като *territorium legionis* тези функции постепенно са поети от военните части за сигурност, снабдяване и транспорт. Трябва да се подчертае, че тук терминът *territorium legionis* трябва да се разбира не като колективно землеползване на военната част (*militarisches Nutzland*⁶⁰), а като област, обособена административно за задоволяване на продоволствените нужди на легиона.

Неминуемо около снабдителските дейности, поддръжката на пътищата, добиването и транспортирането на рудата са възникнали цивилни селища. Съществуването им се долавя от втората половина на II в. нататък, когато изглежда да се появява и друго каменоделско ателие. То не е свързано с характерната

продукция на военната или легатската работилница, която е задоволявала нуждите на гражданските заселници. Основната част от населението на *vicus*-а и по-късния *tunicipium* вероятно са заможни хора, обвързани с основния финансов център в региона – Рациария. Изглежда те са притежавали активи, работилници, вили и имения в Монтана. Това им позволява да просперират, снабдявайки мизийските легиони⁶¹ или участвайки в разработването на минните находища. Други, например римлянката Малия Емилиана⁶² явно са участвали в износа на зърно за публични нужди (*frumentum publicum*). Споменатият *Aelius Valerius* пък сигурно е свързан с влиятелните рациарийски Елии. Паметникът му е посветен на Меркурий, което подсказва неговите финансови интереси тук.

Изглежда дълго време този тип управление на Монтанския регион и муниципалната територия е действал добре. Както археологическите находки, така и епиграфските паметници показват окрупняването на строително-укрепителните дейности в калето през III в. Към това време вече са се развили няколко селища на *castrenses et cives Montanenses*. Изразът е познат от строителен надпис за изграждането на наблюдателна кула.

Тайнствените „кастренси“ (от *castra*, военен лагер) са свързвани с живеещите в крепостта (лагера)⁶³ или с жители от крайлагерното население⁶⁴, бивши военни и техните семейства. По-скоро трябва да се приеме възможността за някакъв тип поселения на военнослужещи в региона. Но ветеранските заселвания тук изглежда не са били с такава масовост както край други крайлагерни селища и по-трудно могат да се проследят по епиграфските паметници.⁶⁵

Отъждествяването на кастрензите с крепостта или с крайлагерното население трябва да бъде допълнено. От една страна *castrenses* може да се определи като намиращите се по служба в Монтана военни от легионите, т.е. намиращите се по служба в региона редовни и паравоенни формирования. Такова тълкуване намира потвърждение в едикт на Каракала от Мавритания, който говори за „военни и граждански“ длъжности (*...castrensiū adque civilium officiorum...*).⁶⁶

Ако *territorium Montanensium* е била сходна на *territorium legionis*, то е много вероятно тук да са се заселвали войници, получили земя на прекарен принцип, както децата на центурионите и декурионите са получавали гражданско право, ако станат *milites castellani*.⁶⁷ Военизирането на територията и чрез заселвания се е правело с цел жестока и масова експроприация на земите на местното население за сметка на военните⁶⁸ и засилването на романизационния натиск. В Монтанската легионна територия могат да се набележат заселници, които не са отбелязани като ветерани.⁶⁹ Военната колонизация и създаването на

военно общество, резерв за бъдещото офицерство⁷⁰, е привлекателна хипотеза. Родените тук войници вероятно са постъпвали във войската с *origo castris*, което е засвидетелствано при рекрути за близкостоящите легиони.⁷¹ Изглежда именно това общество става основа на по-късната имперска войска, доколкото и в Монтана се забелязват свидетелства за офицери в корпуси на Галиеновата и Константиновата армия – препозита *Aurelius Crescentio* и дученария *Aurelius Licinianus*.⁷²

*Институт за балканистика
с Център по тракология „Проф. Ал. Фол” при БАН*

Библиография

- Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. София, 1987, 54-86.
- Александров, Г. Антични надписи и други находки от Монтана. – *Археология*, 1, 1981, 34-41.
- Бинев, М. Монтана. – В: Иванов, Р. (ред.). *Римски и ранновизантийски селища в България*. София, 2003, 160-183.
- Боянов, Ил. *Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I-III в.)*. София, 2008.
- Велков, В. Монтана – исторически очерк. – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. *Монтана*. София, 1987, 9-14. (сборникът се цитира като: Монтана Т.1.)
- Велков, В. *Montana – castra et civitas*. – *Годишник на Народния археологически музей*, 8, 1992, 395-400.
- Велков, В., Г. Александров. *Монтана 2. Епиграфски паметници от Монтана и региона*. Монтана, 1994; (Цитира се като: Монтана 2).
- Божилова, В. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. София, 1987, 20-37.
- Геров, Б. *Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Част 2.*, – *Годишник на Софийския Университет, Историко-философски факултет*, XLVIII, 1952/3, 17-409.
- Геров, Б. Земевладението в римска Тракия и Мизия. – *Годишник на Софийския Университет, Факултет по класически и нови филологии*, LXXII, 2, 173, 5-162.
- Иванов, М. Алмус. – В: Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България*. София, 2003, 23-27.
- Кабакчиева, Г. Новооткрит надгробен паметник с надпис от Монтана. – В: *Studia Classica Serdicensia*, 1, София, 2010, 471-479.

- Кабакчиева, Г. Античният град Монтана и неговата територия. – В: *Монтана- мост на цивилизации. Сборник с доклади и съобщения от националната научна конференция (Монтана, 9-10 юни 2011 г.)*. София, 2013, 32-48.
- Николов, Д. Организация на градовете в римска Тракия. – В: *Поселищен живот в Тракия*. Ямбол, 1982, 90-100.
- Огненова-Маринова, Л. Скулптура от светилището на Диана и Аполон. – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. *Монтана*. София, 1987, 37-53.
- Радулова, Л. Portorium: измами и злоупотреби според IOSPE I2 4. – *Ius Romanum I*, 2016 (под печат).
- Стоев, К., Ив. Христов. Епиграфски паметници от Рациария. – *Известия на Националния исторически музей*, 26, 2013, 65-89.
- Стоев, К. Епиграфски паметници от Рациария и нейната територия. – В: Иванов, Р. (ред.). *Ratiaria Semper Floreat I. Рациария и нейната територия. Изследвания*. София, 2014, 230-284.
- Стоев, К. Римското завоевание и началото на римската власт в тракийските земи (I): Октавиан и кампаниите на Марк Лициний Крас. – В: *Thracia XXI*, (под печат).
- Тачева, М. *Власт и социум в римска Тракия и Мизия*. София, 2000.
- Тачева, М. *Власт и социум в римска Мизия и Тракия 2*. София, 2004.
- Attaoud, P. Les mensores de legions: *mensores agrarii* ou *mensores frumentarii*? – In: Le Bohec, Y. (ed.), *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine. Sous le haut-empire*. Paris, 1995, 251-256.
- Bešelić, V. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Berlin, 1964.
- Bérard, Fr. La cohorte Ia Cilicum, la Classis Flavia Moesica et les vexillations de l'armée de Mésie inférieure : a propos d'une inscription de Montana. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, 1989, 137-138.
- Bérard, Fr. Territorium legionis: camps militaires at agglomérations civile aux premiers siècles de l'empire. – In: *Cahiers Glotz*, 3, 1991, 75-105.
- Boyanov, I. A miles agrimensur from Montana. – *Archaeologia Bulgarica* XVIII, 2, 2014, 63-69.
- Boyanov, I. A duumvir of Colonia Ratiaria. – In: *Studia Classica Serdicensia 4. Сборник в чест на проф. Б. Геров*. София, 2015, 115-122.
- C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*
- Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*.
- Claudius Ptolemaeus, *Geographia*.
- Corpus inscriptionum latinarum, Berlin.
- Dušanić, Sl. The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: some Epigraphical Notes. – In: *Arheološki vestnik*, 41, 1990, 585-596.
- Fluss, M. Montana. – In: Pauly – Wissowa. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XVI, 1933, 201.
- Gerov, B. Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien. – *Klio*, 52, 1970, 123-132.
- Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Repertae et editae sunt. Ljubljana, 1963 – 1986.
- Ivanov, R., K. Luka. Montana. Praesidium, Regio, Municipium. – In: Ivanov, R. (ed.) *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia, 2015, 197-278.

- Kehne, P. War- and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West. – In: Erdkamp, P. (ed.) *A Companion to the Roman Army*. Oxford, 2007, 323-339.
- Kovacs, P. Territoria, pagi et vici in Pannonia. – In: Alföldy, G., Kolb, A., Schmitz, W. (Hg.), *Studia Epigraphica in honorem Geza Alföldy*. Bonn, 2013, 131-155.
- Mirković, M. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Vol. 2. Viminacium et Margum. Belgrade 1986.
- Mócsy, A. Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris. – *Germania*, 44, 312-326.
- Ørsted, P. *Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Public Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.* Copenhagen, 1985.
- Pippidi, D. M. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 1. Inscriptiones Histriae et vicinia. Bucharest, 1983.
- Rankov, N. B. A Contribution to the Military and Administrative History of Montana. – In: Pautler, A. (ed.), *Ancient Bulgaria. Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*. Nottingham, 1983, 40-73.
- Rowell, H. T. Numerus. – In: Pauly – Wissowa. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 17, 1937, 1329.
- Roxan, M. P. *Holder, Roman Military Diplomas*. vol. IV. London, 2003.
- Sander, E. Das Recht des römischen Soldaten. – *Rheinisches Museum*, 101, 1958, 152–234.
- Šašel, J. Circitor (zu AEp, 1938, 91, Ratiaria). – In: *Ratiariensia*, 2, 1984, 77-79.
- Sharankov, N. A Military Diploma of 7th March 70 AD for Legio II Adiutrix. – In: *Archaeologia Bulgarica*, X, 2, 2006, 37-46.
- Speidel, M. P. Regionarii in Lower Moesia. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 57, 1984, 185-188.
- Stoiev, K. Ratiaria: Grundzüge der Geschichte und Gesellschaftsentwicklung. – In: Piso, I., R. Varga (Hg.). *Trajan und seine Städte*. Cluj-Napoca, 2014, 167-181.
- Velkov, V. Montana (The Present-day Mihailovgrad). – In: Velkov, V. *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies*. Amsterdam, 1980, 85-101.
- Velkov, V., G. Alexandrov. „Venatio Caesariana”. Eine neue Inschrift aus Montana (Moesia inferior). – *Chiron*, 18, 1988, 271-277.
- Vulpe, R. Le nombre des colonies et municipes de la Mésie Inférieure. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana*, 2, Sofia, 1962, 147-156.

Бележки

¹ Велков, В. Montana – castra et civitas. – *Годишник на Народния археологически музей*, 8, 1992, 395-400; Vulpe, R. Le nombre des colonies et municipes de la Mésie Inférieure. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana*. Sofia, 1962, 147-156; Тачева, М. *Власт и социум в римска Мизия и Тракия 2*. София, 2004, 78-79. Ако в по-ранните си трудове Б. Геров се произнася в полза на муниципална територия, то по-късно той говори за територия без градски център. (Геров, Б. *Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики*. Ч. 2. – *Годишник на Софийския Университет, Историко-философски факултет*, XLVIII, 1952–1953, 64-65; Геров, Б. *Земевладението в римска Тракия и Мизия*. – *Годишник на Софийския Университет, Факултет по класически и нови филологии*, LXXII, 2, 173, 79).

- ² За думата *praesidium*, общ термин за военен лагер, и различните ѝ значения виж. Ivanov, R., K. Luka, Montana. Praesidium, Regio, Municipium. – In: Ivanov, R. (ed.) *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia, 2015, 197-278.
- ³ Велков, В. Монтана-исторически очерк. – В: *Монтана*. Т. 1, София, 1987, 10; Velkov, V. Montana (the present-day Mihailovgrad). – In: Velkov, V. *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies*. Amsterdam, 1980, 89-90.
- ⁴ Бинев, М. Монтана. – Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България*. София, 2003, 161, 164; Кабакчиева, Г. Античният град Монтана и неговата територия. – В: *Монтана – мост на цивилизации. Сборник с доклади и съобщения от националната научна конференция (Монтана, 9-10 юни 2011 г.)*. Монтана, 2013, 40.
- ⁵ Авторите предпочитат да говорят за канабно селище в близост до лагера (Ivanov, R., Luka, K. Op.cit., 240-241, 244).
- ⁶ Кабакчиева, Г. Цит. съч., 38-39.
- ⁷ Кабакчиева, Г. Цит. съч., 39. Авторката вижда значението на Монтана в по-ранния период като кастел по пътя към Дунав, северно от Петроханския проход. Срвн. Rankov, N. A Contribution to the Military and Administrative History of Montana. – In: Paulter, A. (ed.), *Ancient Bulgaria. Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*. Nottingham, 1983, 41; Бинев, М. Цит. съч., 163.
- ⁸ С. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*. NH, 4, 40; Claudius Ptolemaeus, *Geographia*. 3, 11, 8-10.
- ⁹ Общо за произхода и развитието на тракийските стратегии в римско време: Gerov, B. Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien. – *Klio*, 52, 1970, 123-132; Тачева, М. *Власт и социум в римска Тракия и Мизия*. София, 2000, 32-48.
- ¹⁰ Виж. Gerov, B. Op. cit., 124, бел. 4.
- ¹¹ Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, XVI 13.
- ¹² Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*, LI, 22, 7, коментар у Roxan, M., P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*. London, 2003, 393, No. 203. За даките южно от Дунава и сведенията на Касий Дион виж: Стоев, К. Римското завоевание и началото на римската власт в тракийските земи (I): Октавиан и кампаниите на Марк Лициний Крас. – В: *Thracia XXI*, (под печат).
- ¹³ L'Année épigraphique, 2006, 1833 = Sharankov, N. A Military Diploma of 7th March 70 AD for Legio II Adiutrix. – In: *Archaeologia Bulgarica*, X, 2, 2006, 37-46, ...*Zurazis Decebali f(i)lius Dacus...*, неизвестно място, възможно провинция Мизия; AE 1939, 126, ...*Gorio Stibi f(i)lio Dacus(!)...*, от Никюп-Никополис ад Иструм; Roxan, M., (Holder, P.). *Roman military Diplomas*, IV, 2003, №203: ...*Dernaius Derdipili f(i)lius Dacus...*
- ¹⁴ Ivanov, R., Luka, K. Op. cit., 203.
- ¹⁵ Свидетелствата виж: Тачева, М. Цит. съч., 2000, 186-188.
- ¹⁶ Gerov, B. Op. cit., 128-129.
- ¹⁷ Става въпрос за неградски територии, а може би анклавни в градски територии, подвластни на легата: срвн. Николов, Д. Организация на градовете в римска Тракия. – В: *Поселищен живот в Тракия*. Ямбол, 1982, 92-93.
- ¹⁸ Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, V 1838: C(aio) Baebio P(ubli) f(i)lio Cla(udia) / Attico / Pvir(o) i(ure) [d(icundo)] primo pil(o) / leg(ionis) V Macedonic(ae) praef(ecto) / c[i]vitatium Moesia et / Treballia[ef] pra[ef]ef(ecto) [ci]vitat(ium) / in Alpib(us) Marit<i=V>mis t[r(ibuno)] mil(itum) coh(ortis) / VIII pr(aetoriae) primo pil(o) iter(um) procurator(i) / Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti) Germanici / in Norico / civitas / Saevatum et Laiancorum.
- ¹⁹ *Civitates* не се споменават от Плиний нито за Тракия, нито за Мизия.
- ²⁰ L'Année épigraphique, 1957, 333. Срвн. Тачева, М. Цит. съч., 2000, 71.
- ²¹ Прави впечатление, че на фона на засвидетелстваните в Панония peregrinalni *civitates*, това е отличаващо се сведение за пряко управление на военната власт в такава община. Единственият пример за префект на *civitas* в Панония (Inscriptiones Latinae quae in Iugoslava

via Repertae et editae sunt. Ljubljana, 1963–1986, 280, *T. Flavius Proculus, princeps, praefectus civitatis Scordicorum*), явно е романизиран в епохата на Флавиите местен, като тук префект е явно допълваща функция на принцепс. В останалите случаи става въпрос изключително за *principes civitatis* (Kovacs, P. *Territoria, pagi et vici in Pannonia*. – In: Alföldy, G., Kolb, A., Schmitz, W. (Hg.), *Studia Epigraphica in honorem Geza Alföldy*. Bonn, 2013, 141).

²² Такава е ситуацията и в останалите създадени в Мизия префектури по Черно море, където защитата се поема от конически префекти, виж: Арунций Флама и Азиатик в: Pippidi, D. M. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. Vol. 1. Inscriptiones Histriae et vicinia. Bucharest, 1983, I, № 66.

²³ Виж. също Dušanić, Sl. *The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: some Epigraphical Notes*. – *Arheološki vestnik*, 41, 1990, 587-588.

²⁴ Тук е мястото да се отбележи, че няма сведения, а и основания, да се смята, че Монтана е принадлежала към провинция Тракия след ликвидирането на династията 45-46 г. (виж. Тачева, М. Цит съч., 2000, 60).

²⁵ Тежката и неизяснена ситуация около вариация през първи век брой на стратегиите не хвърля светлина върху проблема, дали става въпрос за части от известните стратегии или такива, чиито имена не са известни (виж. общо Gerov, B. Op. cit.).

²⁶ L'Année épigraphique, 1969/70, 577 = Монтана 2, 53: *G. Valerius Valens...agens regione Montanensium*; АЕ 1957, 341 = Монтана 2, 22, *Aurelius Titus, vexillarius equitum legionis... in regione Montanensium*; тук трябва да се спомене и *Iulius Mucazenus, b.cos. leg. I It. ag. t(eritorii) M(ontanensium)* – Монтана 2,56.

²⁷ Велков, В., Г. Александров, *Монтана 2...*, № 53.

²⁸ Rankov, N. B. Op. cit., 41; Тачева, М. Цит съч., 2000, 96.

²⁹ Rankov, N. B. Op. cit., 53.

³⁰ Вероятно посвещение към Диана е стояло в началото на списъка от 155 г.

³¹ Огненова-Маринова, Л. Скулптура от светилището на Диана и Аполон. – В: Монтана, Т.1, 40. Фактът, че отговорниците за легионния *vivarium* са почитали Диана се вижда от надпис от провинция Долна Германия: *D<i=E>anae / sacrum / A(ulus) Titius C(ai) f(ilius) / Pom(ptina) Severus Arretio / (centurio) leg(ionis) VI Vic(tricis) P(iae) F(idelis) / idemque vivari/ um saepsit* (Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, XIII 8174). Виж също Bérard, Fr. *La cohorte Ia Cilicum, la Classis Flavia Moesica et les vexillations de l'armée de Mésie inférieure : a propos d'une inscription de Montana*. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, 1989, 137-138.

³² Сред „военните“ паметници личи характерна продукция, която следва официозния стил на палеографията от съответната епоха в продължение поне на две столетия. Това изглежда е легатска, официална губернаторска работилница, която налага стила и на светилищните посвещения, и която вероятно функционира до средата на III в. Нейната продукция в ранния период е с по-плитки и по-широки, „квадратни“ букви (Монтана 2, № 9, 12, 21, 40, 47, 50, 51, 54, може би 162). Разновидност на продукцията е типичният за Антониново време почти актуарен шрифт (Монтана 2, № 1, 20, 49). Именно тук спадат първите паметници от региона. По-късното ѝ развитие се вижда в: Монтана 2, № 10, 11А, 11Б, 16, 26, 34, 39, 14а, 15, 18, 19, 28, 32, 35, 42.

³³ Велков, В. *Montana – castra et civitas...*, 397; Монтана 2, № 12.

³⁴ *Messius Primus r(egionarius?)*, Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, III 7420 и *Aelius Artemidorus, centurio r(egionarius?)*, Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, III 12371. За съкращението: Speidel, M. P. *Regionarii in Lower Moesia*. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 57, 1984, 185-188.

³⁵ Монтана 2, 76, открит в землището на с. Горно Белотинци.

³⁶ В такъв случай четенето става *...it(erum)* (а може би *item?*) *v(icarius) et r(egionarius)*, *Macrinus arc(arius)*... Аркарий и викарий на Сабиний Веран е засвидетелстван още в Corpus

- inscriptionum latinarum, Berlin, III 4015. Обвързването на arcarius с регион се наблюдава и в други свидетелства, напр. AE 1986, 717 от провинция Африка: Redem(p)tus ar[car]iu[s] r[egi]onis qui[n]tae d(e)p[ositus] VII Id(us) I[u]lianus indictione sesta(!).
- 37 Mirković, M. Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 2. Viminacium et Margum. Belgrade, 1986, № 58: ----] / [pro salute] / [Imp(eratoris) Caes(aris)] / [M(arci) Aur(eli) Seve]/[ri Alexan]/[dri Au]g(usti) n[ostri] / et leg(ionis) V[II] / Cl(audiae) Seve[ri]/anae A[lex]/andri[anae] / Myrism[us] / Felicis d[isp]ensatoris] / vik(arius)(!) lust[ro] / Cl(audi) Alex[an]/dri ha[s](tati) cum] / mensorib[us] / Iul(ius) Valens Iul(ius) [---] / Fl(avius) Protus Aur(elius) L[---] / Aur(elius) Iulianus Ulp(ius) I[---] / Aur(elius) Viator Val(erius) V[---] / Ael(ius) Aelianus Aur(elius) P[---] / [Au]r(elius) Pyrr(h)us [v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)] / Modesto et Pr[obo] co(n)s(ulibus)]. Дата: 228 г. н. е.
- 38 Ørsted, P. *Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Public Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.* Copenhagen, 1985, 105.
- 39 Arnaud, P. Les menses de legions: menses agrarii ou menses frumentarii? – In: Le Bohec, Y. (ed.) *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine. Sous le haut-empire.* Paris, 1995, 251-256.
- 40 С подобни функции може да са били натоварени и някои от бенефициариите, засвидетелствани в региона. Срвн. Ørsted, P. Op.cit., 344.
- 41 Boyanov, I. A miles agrimensor from Montana. – *Archaeologia Bulgarica*, XVIII, 2, 2014, 63-69.
- 42 Така би потвърдило, че Монтана е бил в *territorium legionis*. Срвн. Sander, E. Das Recht des römischen Soldaten. – *Rheinisches Museum*, 101, 1958, 194.
- 43 За тази функция на ментора виж. Mócsy, A. Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris. – In: *Germania*, 44, 323.
- 44 Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). – В: Монтана, Т.1, 71.
- 45 Rankov, N. Op. cit., 59; Божилова, В. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. – Монтана Т.1, 22, 26.
- 46 Rowell, H. T. Numerus. – In: Pauly – Wissowa. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 17, 1937, 1329.
- 47 Монтана 2, № 3.
- 48 Spreidel, M. Op. cit., 188.
- 49 Тачева, М. Цит. съч., 80.
- 50 Срвн. Радулова, Л. Portorium: измами и злоупотреби според IOSPE I2 4. – *Ius Romanum*, 1, 2016 (под печат).
- 51 Šašel, J. Circitor (zu AEp, 1938, 91). – In: *Ratiaria*, 2, 1984, 77-79.
- 52 Vešelić, V. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien.* Berlin, 1964, No. 52.
- 53 В случая става въпрос не за обикновен *numerus*, т.е. военна единица, а по-скоро паравоенно опълчение, подчинено в по-късно време, след обособяването на легионната територия, на центурион от редовното военно командване.
- 54 Монтана 2, № 21. Споменатият в по-късно време Anicetus (Монтана 2, №55) трябва да е бил отговорник за императорски домен, в който се е оформил муниципиума. Отношението между императорската администрация и прекупвачите в региона заслужава отделно внимание.
- 55 За станциите в Мизиите виж. Ørsted, P. Op. cit., 262-264; Геров, Б. Романизмът..., 94.
- 56 Анклави на легионна територия може да е имало и в Рациария: за военно присъствие там през II-III в.ж. Стоев, К. Епиграфски паметници от Рациария и нейната територия. – В: Иванов, Р. (ред.) *Ratiaria Semper Floreat I. Рациария и нейната територия. Изследвания.* София, 2014, 230-284; Стоев, К., Ив. Христов. Епиграфски паметници от Рациария. – *Известия на Националния исторически музей*, 26, 2013, 65-89, № 3.

- ⁵⁷ По-подробно виж.: Стоев, К. Епиграфски паметници..., коментар към №3, 11; Stoev, K. Ratiaria: Grundzüge der Geschichte und Gesellschaftsentwicklung. – In: Piso, I., R. Varga (Hg.). *Trajan und seine Städte*. Cluj-Napoca, 2014, 167-181.
- ⁵⁸ Boyanov, I. A duumvir of Colonia Ratiaria. – In: *Studia Classica Serdicensia* 4. *Сборник в чест на проф. Б. Геров*. София, 2015, 115-122.
- ⁵⁹ Bérard, Fr. Territorium legionis: camps militaires at agglomérations civile aux premiers siècles de l'empire. – *Cahiers Glotz*, 3, 1991, 86, 100-101.
- ⁶⁰ Обобщение на дискусията за *territorium legionis* у Bérard, Fr. Op. cit., 75-105.
- ⁶¹ Ключова в случая е била принадлежността на Алмус към легионната територия в Монтана. В Алмус е имало всичко необходимо – пътна станция и пристанище за мизийската флота (Иванов, М. Алмус. – В: Иванов, Р., (ред.) *Римски и...*, 23-26). За начините на снабдяване на армията виж.: Kehne, P. War- and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West. – In: Erdkamp, P. (ed.) *A Companion to the Roman Army*. Oxford, 2007, 328.
- ⁶² АЕ 1902, 71 = Монтана 2, № 46.
- ⁶³ Велков, В. Монтана..., 12; Велков, В. *Montana-castra...*, 395; Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана..., 77.
- ⁶⁴ Бинев, М. Цит. съч., 161.
- ⁶⁵ Виж.: Боянов, Ил. *Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I-III в.)*. София, 2008, 126.
- ⁶⁶ L'Année épigraphique, 1948, 109 от Банаса, Мавритания Тингитана.
- ⁶⁷ Sander, E. Op. cit., 193-195.
- ⁶⁸ Op. cit., 193.
- ⁶⁹ Напр. *Ulpius Dometianus*, войник от IV Флавиев легион. (Александров, Г. Антични надписи и други находки от Монтана. – *Археология*, 1, 1981, 35-37).
- ⁷⁰ Засега обаче остава спорна хипотезата, че е възможно обособяването на „рекрутен” регион за определен легион, което, ако е факт, е било по-скоро вторична функция на територията. Срвн. Боянов, Ил. Цит. съч., 125.
- ⁷¹ Mirković, M. *Inscriptions de la Mésie Supérieure*. Vol. 2. Viminacium et Margum. Belgrade, 1986, № 53.
- ⁷² Монтана 2, 130; Кабакчиева, Г. Новооткрит надгробен паметник с надпис от Монтана. – В: *Studia Classica Serdicensia* 1, София, 2010, 471-479. Изразеното тук виждане за позицията на Аврелий Лициниан се различава от това на авторката, според която Аврелий Лициниан е заемал длъжност в рударското управление и търговията с мрамор или в данъчната служба на *portorium Illyrici*.

ТРАКИЙСКИТЕ МОГИЛИ В ОБЛАСТ МОНТАНА

Мирослав Марков

Могилите са сред най-представителните и интригуващи въображението свидетелства на тракийската древност. Потенциални източници на ефектни паметници на бита и културата, повече от 160 години те привличат вниманието на специалистите, а за съжаление и на иманярите. Познанията ни за тракийската култура в голяма степен се дължат на проучването на надгробните могили. Те представляват затворени археологически комплекси и появата им е свързана с важна страна от живота на тракийското общество – смъртта.¹

Възникнали в далечна и безписмена епоха, произходът на могилите сигурно никога няма да бъде разгадан. Знае се, че могили в Тракия са издигани през цялото III хилядолетие и през отделни периоди на второто хилядолетие преди Христа, както и в периода I-III в. след Христа, т.е. поне в продължение на 2300 години.²

Въпросът за предназначението на тракийските могили е измъчвал няколко поколения археолози. До днес не е разработена стройна и сигурна класификация по този признак. Въз основа на досегашните наблюдения все пак може да се предположи съществуването на няколко основни групи могили – надгробни, неизползвани, с унищожени гробове, символични, хероони и дарствени.³ Различията между някои от тях са трудно уловими. Има и преходни варианти, неустановими факти и съчетания на едно предназначение с друго.

Многократно е коментиран общоприетият термин „тракийски надгробни могили“. Те достатъчно ясно и категорично са разграничени от селищните и затова тук ще се използва терминът „тракийски могили“.

Прието е всички тракийски могили да бъдат наричани със събирателния терминологичен израз „тракийски надгробни могили“. Той очевидно трябва да бъде изоставен. Днес под надгробни могили трябва да се разбират само тези, най-многобройни насипи, които са натрупани над гробове на тракийската знат, както и тези, предназначени за тази цел и криещи погребения. Следователно за тях повече подхожда терминът „гробни“.

Област Монтана заема площ от 3 635,5 кв. км в централната част на Северозападна България. Територията на областта попада в Дунавската равнина и обхваща части от Предбалкана. Релефът е равнинен и леко хълмист в северната част, а в южната – предимно хълмист и планински.

Добре известно е, че могили са натрупвани в огромен географски обхват, включващ почти цяла Европа и значителни райони от Азия и Северна Африка. Никъде гъстотата им не е така голяма както в Тракия, Южна Русия и Украйна.⁴ Анализът на географското разпространение на могилите в България показва, че са насипвани в равнинните и хълмистите зони, по-малко в низините и в ниските планински райони. Те напълно липсват в местностите с изявен планински характер. В това отношение област Монтана не прави изключение.

Могилите и могилените некрополи са разположени основно в по-равнинната северна част на областта. Едни от най-големите комплекси, с по 5-6 могилини насипа, се намират при село Мадан, община Бойчиновци (илюстрация 1), при село Трайково, община Лом, при селата Мокреш и Разград-Златия, община Вълчедръм. Има и малки изключения на единични могили и некрополи в полупланинската и планинската част на областта. Те са при селата Бистрилица и Лесковец, община Берковица и село Челюстница, община Георги Дамяново (илюстрация 2).

Външните белези на тракийските могили, т.е. тяхната форма и размери, дават основание за формална класификация в няколко направления.

Съгласно съвременната научна класификация според своите размери могилите в областта, могат да бъдат разделени на три основни групи: средни 4-8 м; малки от 1,6-4 м; много малки – до 1,6 м. Много малките могили са най-многобройната група (илюстрация 3).⁵

През 2016 г. се навършват 30 години от последните археологически проучвания на тракийски могили в област Монтана. През периода 1977-1986 г., цели седем археологически сезона, няма проучвания. През 1979-1980 г. и 1985 г. са проучени 4 могили (№ 3, 10-12) от екипи под ръководството на Милан Миланов, а след това от Даниела Агре, изследовател от НАИМ при БАН.⁶ Научният интерес е насочен най-вече към община Берковица и могиления некропол при село Лесковец.

В могили № 3 и 10 са открити няколко гроба с трупоиизгаряне. Проучени са погребалните клади, а урните с недогорелите човешки кости са открити поставени върху материковата скала, покрити с плочести камъни. На базата на

погребалния обред и керамичния материал, гробовете са датирани от VI в. – началото на V в. преди Христа.

Проучванията на могили в България сочат, че според начина на насипване те се разделят на два основни типа: еднократно натрупани и могили, претърпели дву- или многократно донасипване.⁷

Голямата могила (№ 11) от некропола при село Лесковец се отнася към втория тип. При проучването ѝ ясно са разграничени два периода на насипване. Към първия спадат няколко гроба с трупозгаряне, а урните са поставени върху материка. Гробните дарове, предимно железни предмети са положени до тях. Върху гробовете е натрупана малка каменна могилка. Над нея е регистриран вторият етап на насипване. В него е открит гроб с трупополагане и огнище. Непосредствено до черепа е намерена златна обеща, а в периферията на огнището – бронзови фибули „тракийски тип“, торква и апликация от бронз. Първите гробове са датирани в ранножелязната епоха, а този от горния пласт – в късножелязната епоха. Проучени са още няколко археологически структури на различни места в могиления насип и са открити три броя бронзови фибули. В югоизточния сектор е открит гроб с трупополагане. Въз основа на фибулата, поставена като гробен дар, той се датира в III в. – началото на II в. преди Христа. Резултатите от проучванията на некропола при село Лесковец са публикувани само първично, а находките постъпват в Националния археологически институт.

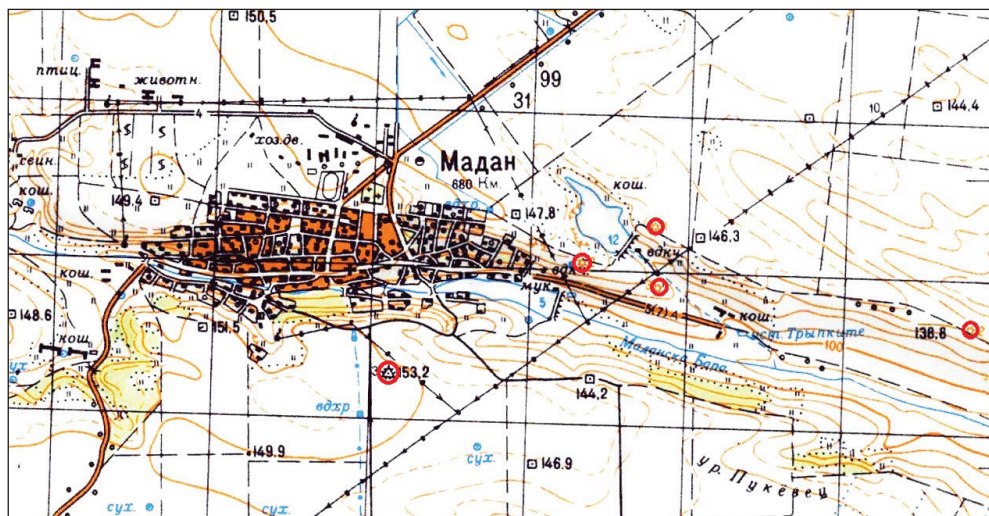
Регистрираните могили в автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България в област Монтана“ са 39 на брой. Тяхното регистриране преминава през два периода. През първия период, 1992-1993 г. и 1996 г., са вписани 18 могилни насипа. През втория период, 2013-2015 г., са регистрирани 21 могили (илюстрация 4). Голяма част от могилите, регистрирани през първия период, не са обхождани след тяхната регистрация и няма актуална информация за състоянието им. За местоположението и състоянието на 28 единични могили и некрополи отдел „Археология“ при Регионалния музей-Монтана разполага само с устна информация от граждани.

Интензивността на иманярската инвазия е много ясно видима при тези археологически паметници. Почти няма некомпроментиран могилен насип. Виждат се множество изкопи с различни размери и периоди на извършване. Масово се използва и земекопна техника. При едно от последните констатирани нарушения през 2012 г. при село Златия се вижда изкопана шахта с дълбочина над 5 м. За използването на земекопна техника е най-красноречива гледката

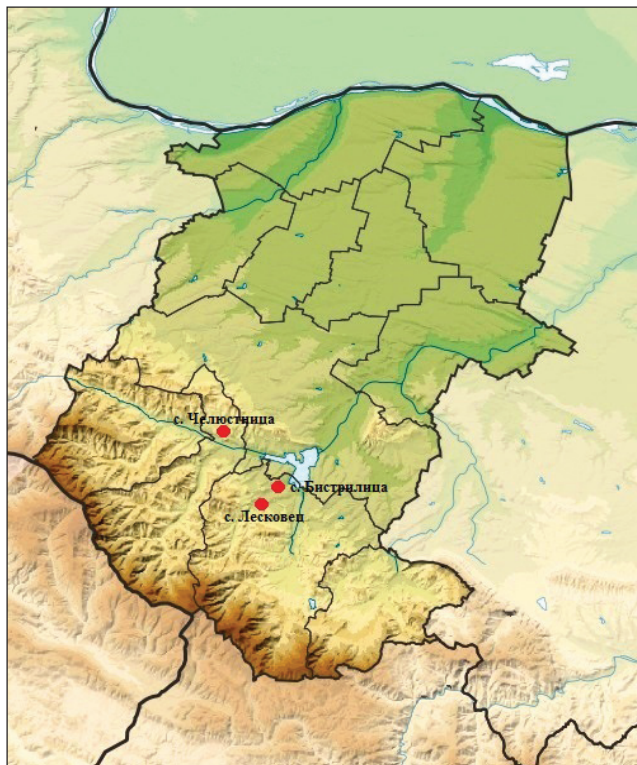
от 2012 г. при голямата могила до село Мокреш. Там цялата централна част на могилата е изкопана. Такива действия се констатираат постоянно и при други могили.

Опазването и проучването на тракийските могили в област Монтана като част от националното археологическо наследство е труд, изискващ висок професионализъм на терен и възможност за действие в оперативен порядък. То е свързано както с ефективното взаимодействие между институциите от регионалната и националната мрежа, така и с конкретни професионални намеси върху специфични паметници. Археологическите проучвания дават богат материал за размисъл върху проблемите, свързани с тракийските могили. Тяхното решаване е въпрос на бъдещето и пътят към него задължително минава през пълно публикуване на находките и структурата на могилите. Още дълго време тракийските могили ще предоставят материали и съоръжения, а в региона те имат огромен потенциал за проучване. Това ще обогати както археологическата наука, така и музейното дело в град Монтана. Чрез множество находки ще се представи богатата тракийска история и култура, разгръщайки своя „златен“ блясък пред широката публика и давайки поводи за гордост и самочувствие на жителите на региона.

РИМ – Монтана

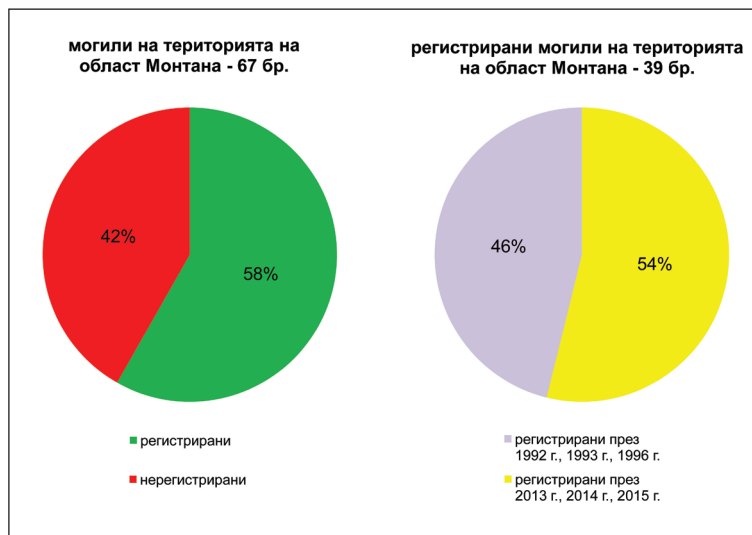
**1. Могилен некропол при село Мадан, община Бойчиновци
(Изготвил: М. Марков).**

**2. Могилни некрополи
в полупланинската част
на област Монтана
(Изготвил: М. Марков).**

**3. Могила „Големият минчол“, при село Мадан, община Бойчиновци
(Снимка: М. Марков).**

4. Периоди на регистриране и брой на регистрираните и нерегистрираните могили и могилни некрополи в област Монтана. (Изготвил: Д. Минковска).

Библиография

- Атаманов, М. И. *Сокровища скифских курганов*. Ленинград, 1966.
- Китов, Г. Проучвания на тракийски надгробни могили в България. – *Векове*, 5, 1987, 35-43.
- Китов, Г. Тракийските могили в България. – *Годишник на Департамент „Археология“ – НБУ*, 1, 1994, 67-85.
- Китов, Г., Д. Агре, *Въведение в тракийската археология*. София, 2002.

Бележки

- ¹ Китов, Г. Проучвания на тракийски надгробни могили в България. – *Векове*, 5, 1987, 35.
- ² Китов, Г. Тракийските могили в България. – *Годишник на Департамент „Археология“ – НБУ*, 1, 1994, 67.
- ³ Китов, Г., Д. Агре, *Въведение в тракийската археология*. София, 2002, 118.
- ⁴ Атаманов, М. И. *Сокровища скифских курганов*. Ленинград, 1966.
- ⁵ Китов, Г. Проучвания..., 69-70.
- ⁶ Информацията за проучванията при село Лесковец е само публикуваната. – В: Археологически открития и разкопки през 1981, 1982, 1983 и 1986 години.
- ⁷ Китов, Г. Проучвания..., 36.

АНТИЧНИЯТ АЛМУС В СВЕТЛИНАТА НА ПОСЛЕДНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

Валери Стоичков, Юлий Емилов

„И днес все още се разпознава [...] каструм [...] Алмус.“¹

Античният и късноантичният кастел Алмус е разположен на първа незащитена тераса на десния бряг на река Дунав, при устието на река Лом. Неговата площ, около 4,1 хектара, се намира в очертаната на днешния квартал „Калето“, в централната част на град Лом (илустрация 1).

Алмус се споменава в античните писмени извори² и е отбелязан в Певтингеровата карта (TR Almo IX) и в „Пътеводителя на император Антонин“ (Almo m.p. XVIII).³ Според *Notitia Dignitatum* (42.19) през втората половина на IV в. в укрепения пункт квартирува отряд стаблезийски конници (*Cuneus equitum stablesianorum, Almo*). Йорданес съобщава, че племенниците на Атила Еменцур и Улциндур превземат Ескус, Утус и Алмус. Според информация от Прокопий (4.6) при император Юстиниан (527-565 г.) Алмус е стеснен, а това го прави непревземаем за неприятелите.

От XVI в. до XIX в. името Алмус се открива в картите на европейски картографи. През XVII в. италианският пътешественик граф Л. Марсили, пътувал по голямата европейска река Дунав, обозначава река (*fluvius*) Лом върху карта, изготвена в резултат на неговите експедиции.⁴

Алмус попада във фокуса на модерния научен интерес след посещението на Феликс Каниц в Лом през 1864 г. и отпечатването на неговия труд „*Дунавска България и Балканът*“.⁵ Подробни данни за античните останки в укрепената част на османския град се съдържат в изследването „*История на града Лом и Ломска околия*“ от Димитър Маринов.⁶ Пионерите на българската археология Вацлав Добруски, Борис Дякович и Иван Бассанович също обръщат внимание на впечатляващите руини при устието на река Лом.⁷ През септември 1925 г. в град Лом се създава Археологическо дружество и музей „Алмус“. Двете институции си поставят амбициозната задача да събира и изследват руините на

кастела. Следват публикации на епиграфски паметници и на отделни находки от Богдан Филов, Иван Велков и Борис Геров.⁸

През 1966 г. Атанас Милчев и Тр. Филипов съобщават за гробни находки и съоръжения от римската епоха, открити при строителни дейности в рамките на съвременния град⁹. Първите редовни археологически разкопки на античното укрепление се провеждат в периода 1986–1990 г.¹⁰ Тогава е разкрит и проучен участък с дължина от 70 м в западната крепостна стена на Алмус. Установява се, че планът на кастела е неправилен петоъгълник, а приблизителната му площ е 4,1 хектара. Фортификационните съоръжения на Алмус датират от края на III в. или от началото на IV в. Те се отнасят към период между управлението на император Диоклециан и император Константин.¹¹

При археологическите проучвания от края на миналия век са открити не само находки от късноримската епоха, но и следи от обитаването на хълма през следващите столетия. Например, намерените византийски фолиси (корубести монети) лежах в пласт от времето на Второто българско царство. Проучванията на западната крепостна стена показват, че през късноосманския и съвременния период обитателите на стратегическото възвишение на дунавския бряг оставят своя значителен отпечатък върху руините на античния Алмус.¹²

В началото на месец март 2015 г. при аварийен ремонт на канализацията, преминаваща през територията на античното и късноантичното укрепление, е засегнат и частично разрушен античен каменен градеж. След намеса на Инспектората за опазване на културното наследство строителните работи са спрени и е назначена принудителна административна мярка, която включва спасителни археологически разкопки на засегнатите структури. При археологическото наблюдение (май-юни 2015 г.) на изкопните работи, свързани със строителни дейности в цялата площ на Алмус, не е констатирана допълнителна интервенция в културните пластове. Открити са изолирани керамични фрагменти от късноантичния и османския период.

Спасителното археологическо проучване в Алмус през 2015 г.¹³ обхваща площ от 100 кв. м около изкопа на строителите, които са разрушили част от антична структура. Поради ограничения, обусловени от изграждането на детска площадка върху квадрат № 2-3, както и трите подземни електропровода, нарушаващи южната периферия на квадрати № 4-6, археологическите разкопки са съсредоточени в квадрат № 1 и квадрати № 4-6. При пресяване на пръстта, отнета при строителните дейности, са открити бронзова монета, две стъклени гривни и костен гребен.

Разкрита е структура с ширина 5,30 м и е проучена дължина от 8,20 м (илюстрация 2). Тя се намира на 50 м южно от участъка в западната крепостна стена, изследван през 1986–1990 г. Суперструкцията е със запазена височина от 2,70 м. Досегашните наблюдения сочат, че културните останки могат да се отнесат към три периода. Това са основи на сграда от XX в., късноосманска платформа от края на XVIII в. – началото на XIX в. Те са построени върху северното крило на западната порта на Алмус, което датира от края на III в. – началото на IV в. При проучване на фортификационното съоръжение е открит и канал, който е отвеждал отпадните води извън укрепената територия (илюстрация 3).¹⁴

През XIX в. Феликс Каниц и Димитър Маринов посочват, че в „обитаваното от турци кале“ Лом-паланка има останки от „римската зидария“, които са допълнени от „квадратен, доста висок вал“. Разкритите деструкции от османския период кореспондират с платформа или с горната част от дървено-кирпичена „турска“ кула, изградена върху античната фортификация. Останките от дървените греди и тяхното местоположение потвърждават сведенията за западната порта на Лом-паланка, която е контролирала комуникацията на калето „със същинския град.“¹⁵

Северното крило на античната порта е изградено от масивни варовикови квадрати с дължина от 0,5–0,7 м до 1,00–1,2 м и височина – 0,3 м. В източния ѝ край е оформен пиластър с ширина 0,50 м и запазена височина от един метър (илюстрация 4). Проходното пространство „порта с пиластри“ има аналогии при фортификационните съоръжения в Долнодунавския регион, както и при изключително добре запазената порта в град Аоста (Италия).

Данните от геодезичното заснемане¹⁶ потвърждават теренните наблюдения, че проучваната структура се намира на трасето на западната крепостна стена на античния и късноантичен кастел Алмус, на една линия със сектора, разкрит през 1986–1990 г. Каменната стена, засегната при строителните дейности, е част от западната порта на укреплението. Площта, разположена непосредствено на юг от северното крило на портата, е силно компроментирана от подземни електропроводи. Южното крило на западната порта вероятно се намира под асфалтовата настилка на път П-81 от републиканската пътна мрежа.

Сравнението между ширината на съоръжението (5,30 м) и ширината на проучената площ от западната крепостна стена насочва към предположението, че частично изследваната структура, от която се разкри повърхност с ширина

2,20 м, е част от кула с правоъгълна форма, която фланкира от север прохода на портата.

Сред находките от спасителните разкопки като по-ценни е необходимо да се отбележат седемте фрагмента от строителна керамика с печати (илюстрация 5)¹⁷, двата фрагмента от стъклени гривни, трите железни сечива (тесла и брад-ви), двете силно корозирали антични монети и фрагментът от костен гребен.

Печатите в позитив и негатив върху строителната керамика се отнасят към Пети Македонски легион. Те вероятно отразяват активността на майсторите от първа и втора кохорта на легиона¹⁸ при реконструкцията на фортификационните съоръжения в Алмус. От Сукидава (дн. кв. Челей на гр. Корабия, Румъния), която се намира на отсрещния дунавски бряг, срещу Ескус, са публикувани печати, които носят щемпел на трета и четвърта кохорта от тази военна част, а от Августе (дн. село Хърлец) са известни образци с името на четвърта и пета кохорта на Пети Македонски легион.¹⁹

Засега липсва информация за означенията върху строителната керамика на отделните кохорти от останалите долнодунавски легиони – XIII Гемина, I Италийски и XI Клавдиев. По отношение на практиката да се поставят печати на отделните войскове подразделения Пети Македонски легион представлява забележително изключение, а данните от Алмус хвърлят допълнителна светлина и повдигат нови въпроси за организацията на производството на строителна керамика.

Печатите с означения LEGVMCI и LEGVMCII са открити сред деструкции от западната порта на Алмус и насочват към времето на Диоклециан – Тетрархията.

В квадрати № 5-6, разположени на запад от северното крило на западната порта на Алмус, на дълбочина от 3 м се достигна до стерилна пръст. Теренните проучвания в квадрат № 4-5 позволяват да се установи стратиграфията на културния пласт. Освен антична каменна стена (илюстрация 6:3) в пространството на юг и на запад от северното крило на западната порта е регистриран депозит (илюстрация 6:6), съдържащ както керамични фрагменти от кухненска, трапезна и строителна керамика от късната античност, така и отделни керамични фрагменти, характерни за средновековния и османския период. Този пласт е нарушен от късноосмански депозити (илюстрация 6:4) с наситен зелен цвят и висока концентрация на органични останки. В тях се отбелязва повишено съдържание на железни шлаки²⁰. Над тези пластове са разкрити следи от обитаването в калето на Лом-паланка през XIX в., както и от периода (илюстрация

б:1, б:2) преди „социалистическото строителство” на жилищните блокове в квартал „Калето“ от края на 70-те години на миналото столетие.

В заключение бих искал да открия главните резултати от спасителното археологическо проучване в Алмус през 2015 г.:

- Установено е местоположението на западната порта на античния и късноантичния кастел;
- Разкрито и частично проучено е северното крило на западната порта, засегнато при строителни дейности през пролетта на 2015 г.;
- При археологическите разкопки на деструкции върху северното крило са документирани останки от късноосманска кула, която потвърждава информацията от историческите сведения за западната порта на Лом-паланка, както и констатацията за дълъг период на функциониране и трансформация на фортификационното съоръжение;
- Започна проучването на кулата, която фланкира от север прохода на портата през късноантичния период, а също и на канал, отвеждал отпадните води извън укрепената територия;
- Открита е строителна керамика с печати LEGVMCI и LEGVMCII. Те са свидетелство за активността на майстори от първа и втора кохорта на Пети Македонски легион в строителните работи в кастел Алмус от края на III в. и началото на IV в.;
- Документирана е стратиграфската секвенция на пластове при северното крило на западната порта, която разкрива различни аспекти от обитаването на мястото от времето на античния и късноантичния Алмус до османския Лом-паланка и съвременния Лом.

Илюстрация 1: Местоположението на Алмус в централната част на град Лом.

Илюстрация 2: Северното крило на западната порта на Алмус (поглед от север)

Илюстрация 3: Фортификационното съоръжение с отвор на канал (поглед от запад).

Илюстрация 4: Етап от проучването на северното крило на западната порта на Алмус (поглед от юг).

Илюстрация 5: Късноантична строителна керамика с печати LEGVMCI и LEGVMCI.

Илюстрация (6, 6:1-6:4, 6:6): Стратиграфски профил на проучвания участък.

Библиография

- Бассанович, И. Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 9, 1894, 55–67.
- Добруски, В. Материали по археологията на България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 18, 1901, 704–812.
- Дякович, Б. Бележки по археологията на Крайдунавска България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 16-17, 1900, 147-178.
- Иванов, М. Алмус (Almus) – В: Р. Иванов (ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България*. Т. 2, София, 2003, 23–26.
- Иванов, Р. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София, 1999.
- Каниц, Ф. *Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860-1879 г.* София, 1995, Т. 1-3.
- Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома*. Т. 3: История на града Лом и Ломска околия. София, 2003.
- Милчев, А., Тр. Филипов, Новооткрити римски гробници в гр. Лом. – *Археология*, 8, 1960, 3, 16–20.
- Стоичков, В. Археологическо наблюдение в рамките на проект „Изграждане на зелена и достъпна градска среда в град Лом“ и спасителни археологически разкопки на западната порта на античен и късноантичен кастел Алмус, кв. Калето, гр. Лом. Разрешение № 286/19.05.2015 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 2016, 426-429.
- Стоичков, В., Р. Иванов, За кохортите на 5. Македонски легион през късната античност. – *Известия на Националния исторически музей*, 28, 2016, 135-138.
- Ivanov, R., Stoickov, V. Bricks with Stamps Discovered in the Defensive Walls of Almus (Lower Moesia). – In: *Ad fines Imperii Romani*. Warszawa, 2016, 147-150.
- Panaite, A. Roman Roads in Moesia Inferior. Archaeological and Epigraphic Evidence. – In: Vagalinski, L. Sharankov (eds.) *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, 2012*. Sofia, 2015, 593-600.
- Stoichkov, V. Almus: Lokalizzazione, stato attuale delle ricerche. – *Ratiariensia*, 3-4, 1987, 135–147.
- Stoichkov, V. Nouvelles donnees sur le developpement du castel Almus et son territoire. – *Balkanica Posnaniensia*, 7, Poznan, 1995, 251–258.

Бележки

- ¹ Каниц Ф. *Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860-1879 г.* Т. 1, София, 1995, 127.
- ² За писмените извори виж.: Stoichkov, V. Nouvelles donnees sur le developpement du castel Almus et son territoire. – *Balkanica Posnaniensia*, 7, Poznan, 1995, 251–258; Иванов, М. Алмус (Almus). – В: Р. Иванов (ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България*. Т. 2, София, 2003, 23–26.

- ³ За данните от Певтигеровата карта (Tabula Peutingeriana), споменатия пътеводител (Itinerarium Antonini) и за пътната мрежа в Мизия виж.: Panaite, A. Roman Roads in Moesia Inferior. Archaeological and Epigraphic Evidence. – In: Vagalinski, L. Sharankov (eds.) *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, 2012*. Sofia, 2015, 593-600.
- ⁴ За значението на картографската информация от Л. Марсили за проучването на долнодунавския лимес виж.: Иванов, Р. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София, 1999, 55-57.
- ⁵ Каниц Ф. Цит. съч., Т. 3, 125-130.
- ⁶ Маринов, Д. *Избрани произведения в 5 тома*. Т. 3: История на града Лом и Ломска околия. София, 2003, 45-46.
- ⁷ Бассанович, И. Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 9, 1894, 55-67; Добруски, В. Материали по археологията на България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 18, 1901, 704-812; Дякович, Б. Бележки по археологията на Крайдунавска България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 16-17, 1900, 147-178.
- ⁸ За подробен преглед на проучванията за Алмус виж.: Stoichkov, V. *Almus: Lokalizzazione, stato attuale delle ricerche*. – *Ratiariensia*, 3-4, 1987, 135-147.
- ⁹ Милчев, А., Тр. Филипов, *Новооткрити римски гробници в гр. Лом*. – *Археология*, 8, 1960, 3, 16-20.
- ¹⁰ Stoichkov, V. *Nouvelles donnees...*, 251-258.
- ¹¹ Stoichkov, V. *Almus: Lokalizzazione...*; Иванов, М. Алмус...
- ¹² Пак там.
- ¹³ Спасителното археологическо проучване се проведе от 20 май до 25 юли 2015 г. съгласно договор между НАИМ-БАН и Община Лом. Екипът бе ръководен от Валери Стоичков. Консултант бе проф. д.и.н. Румен Иванов, археолог-проучвател – д-р Оулий Емилов и Кристина Илиева (магистър по археология от Университет Лунд, Швеция), магистър Съорен Албек (Копенхагенски университет, Дания).
- ¹⁴ Стоичков, В. Археологическо наблюдение в рамките на проект „Изграждане на зелена и достъпна градска среда в град Лом“ и спасителни археологически разкопки на западната порта на античен и късноантичен кастел Алмус, кв. Калето, гр. Лом. Разрешение № 286/19.05.2015 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 г.*, София, 2016, 426-429.
- ¹⁵ Каниц, Ф. Цит. съч., Т. 1, 127; Маринов, Д. Цит. съч., Т. 3, 45.
- ¹⁶ Доц. д-р инж. Божидар Николов, бюро Geonik.
- ¹⁷ Ivanov, R., V. Stoichkov. Bricks with Stamps Discovered in the Defensive Walls of Almus (Lower Moesia). – In: *Ad fines Imperii Romani*. Warszawa, 2016, 147-150; Стоичков, В., Р. Иванов, За кохортите на 5. Македонски легион през късната античност. – *Известия на Националния исторически музей*, 28, 2016, 135-138.
- ¹⁸ LEG(ionis) V M(acedonicae) C(ohortis) I(primae); LEG(ionis) V M(acedonicae) C(ohortis) II(secundae).
- ¹⁹ За строителната керамика от Алмус виж.: Стоичков, В., Р. Иванов, За кохортите...; Ivanov, R., V. Stoichkov. Bricks with...
- ²⁰ Животинските кости, открити при спасителните разкопки, са анализирани от магистър Кристина Илиева, а железните шлаки от магистър Съорен Албек.

МОНТАНА И РЕГИО МОНТАНЕЗИУМ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ (ТЕНДЕНЦИИ И ПРОМЕНИ)

Георги Димов

В периода IV–VII в. Източната Римска империя, наричана в научната литература с условното название Византия, изпитва ударите на интензивните варварски нашествия. Макар и вплетена в решителна борба с тях, благодарение на благоприятното си географско положение и богатите си източни провинции тя до известна степен успява да съхрани както своя държавен организъм, така и селищната си система. Ако оцеляването на Източната Римска империя е феномен с преломно значение за съдбата на Балканите, то явленията, настъпили в земите по Долен Дунав и на север от Стара планина, засягат развитието на градския живот в прехода му от късната Античност към ранното Средновековие. Тези промени са ясно видими в античния град Монтана (*Municipium Montanensium*) и неговата околност, Регио Монтанезиум (*regio Montanensium*).¹

Редица крепости и градове не са разрушени през периода на варварските нашествия и се запазват като средновековни селищни центрове, които успяват да съхранят урбанистичния си облик и живот. Те са разположени предимно по протежението на река Дунав, Адриатическото крайбрежие или Понтийския бряг, Пелопонес и Континентална Гърция. Такива са Сердика (дн. София), Филлипопол (дн. Пловдив), Дуросторум (дн. Силистра), Месемврия (дн. Несебър), Аполония (дн. Созопол), Тесалоники (Солун), Задар, Трогир, Константинопол (дн. Истанбул) и Атина.²

По-различна е съдбата на други римски селища, особено на север от Стара планина (Хемус, *Haemus mons*), които преживяват редица обсади и превратности на времето. Въпреки че изчезват от политическата карта на империята, те оставят спомен за себе си чрез своите монументални и вдъхващи респект старини и архитектурни останки.³ Неслучайно още Феликс Каниц (1829–1904) посочва, че при посещението си в Монтана през 1871 г. „докато пиел кафе над главата му стърчали кръгли римски кули“.⁴

Кулите са съборени от Общинския съвет само 20 години след посещението на известния учен и художник, а строителният материал е използван за калдъръми на улиците. Стоян Марков отбелязва, че до 1944 г. южно от града, по десния бряг на река Огоста, а и в самата река, още личат следите на стар римски път. Според него, това вероятно е отсечка от пътя Истрос-Сердика (Дунав-София), тъй като трасетата на римските пътища се променяли с времето или често се разкривали алтернативни и по-кратки маршрути.

Името Монтана не се споменава в произведения на антични автори или в древните итинерарии. Велизар Велков приема, че то идва от разквартуирана тук войскова част⁵, а Веселин Бешевлиев го извежда от тракийската и латинската топонимия за планина (*monta/mons*).⁶ По-важен остава въпросът доколко градовете в балканските владения на Източната Римска империя, и в частност Монтана, са пощадени от нашествията на готи, гепиди, хуни, сармати, алани, утигури и кутригури, славяни и анти, авари и как се променя политическата и икономическата обстановка в провинция Долна Мизия (*Moesia Inferior*) във времето на варварските нашествия.⁷

Готите и хуните разрушават градския ритъм и икономика в провинция Долна Мизия. Сведенията от надпис в Монтана, датиран в 258 г., сочат, че вероятно поради очакваното нападение на готите в града е изградена „порта-претурия с кула“ (*porta praetoria cum turre*). Градежът е извършен под ръководството на Публий Елий Антонин, трибун на III Сборна кохорта.⁸ До портата са построени стълбище и помещение за войниците, отбраняващи съоръжението. Нашествията на хуните водят до преустройването и заздравяването на крепост Монтана с протейхизма, т.е. със система от U-образни и ветрилообразни кули и стеснени градски порти.⁹ Населението от околностите също намира подслон и защита в крепостта. Може да се каже, че тези мерки са характерни за по-голяма част от империята по време на Великото преселение на народите.¹⁰

Все пак хуните и готите не успяват да превземат повечето големи градски центрове. Малка част от късноримските селища са частично разрушени. При това много от тези градове, за които се твърди, че загиват при нашествията им, всъщност са възстановени от Анастасий I Дикорос (491–518 г.) и Юстиниан I Велики (527–565 г.) макар и не в предишните си римски мащаби. Император Анастасий I дори възнаграждава с данъчни облекчения голяма част от балканските градове на империята, а те продължават своя живот до аварославянските нашествия или до установяването на Аспаруховите българи (т.е. до края на VII в.).¹¹ Някои ранновизантийски полиси (*poleis*) на юг от Хемус,

разположени по крайбрежието и на важни пътни артерии, съществуват дори в Средните векове и с времето се превръщат във важни търговски и административни средища.¹²

Демографските и икономическите последици за империята обаче са на лице: прекъснати пътни комуникации (т.нар. *demosios dromos, strata publica*), пандемии и климатични промени. Изчезват и някогашните римски неукрепени села и пътни станции (*mansiones, stathmoi, mutationes*).¹³ Сред римските градове, особено на юг от река Дунав, се отбелязва масова фортификация и най-вече промяна на социалния модел. Така зад опитите за възраждане на градския живот прозира крахът на Юстиниановото реставрационно дело, както го дефинира Г. Острогорски.¹⁴ Наблюдаваме свиване на градовете и явен упадък, който се потвърждава най-вече от археологическите изследвания. Въпреки че творбата на Прокопий Кесарийски „За строежите“ (*De aedificiis*) на моменти има панагегричен стил, нейни фрагменти могат да се съпоставят с картината, която рисува същият автор в съчинението *Arcana Historia* и археологическите проучвания. Това безспорно е картина на явен упадък на градския живот.¹⁵

Урбанистичният упадък в късен Рим и ранна Византия води до изменение на начина на живот, като самото разбиране за градски живот е подменено.¹⁶ Според Сирил Манго обществените пространства са най-добрият пример за тази трансформация.¹⁷ От една страна отчитаме намалените възможности на градовете и управата им, а от друга – засилената роля на държавата и провинциалния управител. Ако за редица изследователи градският живот във Византия никога не прекъсва своя ритъм, то може да заявим, че той по-скоро претърпява редица кризисни трансформации¹⁸. Според Георги Александров късноантичната Монтана също съществува „с понижен тонус на живот до края на VI в.“¹⁹ Великолепните примери от жилищната архитектура на *Regio Montanesium*, античните вили № 1-3, бани, мозайки, светилища, публични сгради, целият светски живот и монументалност изчезват в прехода от късната Античност към ранното Средновековие.

Провинциалният елит на империята също се потапя в морето от събития, за да се роди нова класа, която е твърде безразлична към класическия град. Тя не поддържа обществените сгради, акведуктите и улиците. „Класическата градска култура“ и евергетизъм са занемарени от края на V в. Строителството от VI–VII в. остава свързано предимно с фортификациите и издигането на култови сгради.²⁰ Примери за това са църквите в римските вили в района на Монтана или изградената трикорабна базилика в крепостта, която се отличава с множество пре-

използвани антични сполии²¹. Силното източно влияние в архитектурния план на църквата пък предполага присъствието на малоазийски колонисти, заселени вероятно в обезлюдените от варварите долнодунавски земи.

Нещо повече. Юстиниановата чума (541–750 г.) слага край на класическата демография. В продължение на няколко века чумната пандемия се развива отново и отново през няколко десетилетия в различни райони на империята. Заедно с климатичните промени това води до демографски срив, който заселените като федерати варвари, в случая с Монтана – готи, не могат да компенсират.²² Както твърди Хараламбос Бурас, през т.нар. Тъмни векове, колкото и условно да звучи днес това понятие, градовете се ограничават предимно до защитни функции.²³

Пред нас стои проблемът за преминаването на големите полиси в кастро-ни или с други думи за трансформацията на античните градове в непристъпни и добре защитени крепости.²⁴ Процесът е характерен и за *Regio Montanesium*. В района на Монтана са издигнати редица по-малки укрепления (*castra*), които следват естествените очертания и защита на терена. Това са крепостите при селата Чипровци, Белимел, Георги Дамяново, Замфирово, Драганица. Освен това крепостите при селата Долно Оризово и Превала имат и втора крепостна стена (*протейхизма*) откъм най-уязвимата си част²⁵.

Въпреки засилените укрепителни дейности повечето късноантични и ранновизантийски градове и крепости са разграбени, разрушени, а мерките за тяхното съживяване в крайна сметка се оказват неефективни. В пълна сила това се отнася и за околностите на късноантична Монтана. С други думи от края на IV в. до началото на VII в. земите на север от Хемус, в това число и Долна Мизия, представляват своеобразна лаборатория за военни и строителни промени в крепостното и градското строителство на империята.

Аварите и славяните са нашествениците, които в най-голяма степен носят отговорност за залеза на градския живот на Балканите.²⁶ Неслучайно, ако големите ранновизантийски селища се споменават отново в изворите дори и след хунските и готските нашествия, то след аварските набези повечето балкански градове изчезват от историческата сцена. В началото византийските войски и гарнизони удържат аварите и славяните по Дунавския лимес. Тогава част от големите градове, Берое (дн. Стара Загора), Диоклецианопол (дн. Хисаря) и Филипопол поддържат дори собствени градски милиции и гарнизони. Теофилакт Симоката предава любопитна история за спречкването между местен градски гарнизон и императорската войска, когато пълководецът Коментиол заявява намерението си да присъедини градските защитници към армията си.

През V–VI в. в Монтана също са издигнати казармени помещения за гарнизона, който отбива нашествията, както и малка сграда с хипокауст, която вероятно е обитавана от местния кастрофилакс. Върху хоросановия ѝ под са намерени няколко златни монети, които се отнася към периода 457–518 г.²⁷

Солидите с най-късна датировка са отсечени при император Анастасий I. В случая с Монтана се явяват *terminus post quem* за последните години от живота на крепостта. Съдбата на монетите вероятно е свързана със славянските нашествия от първата половина на VI в., когато всички балкански земи на империята чак до Термопилите (517 г.) са опустошени. Може да допуснем, че част от маршрута на варварите преминава именно през долините на река Огоста и река Цибрица.

През 602 г., след бунта на Фока (602–610 г.) над Балканите пада димна завеса до края на VII в. По това време са опустошени и обезлюдени равнинните земи северно от Хемус. Дунавският лимес вече не съществува и варварите преминават свободно реката, като подлагат на грабеж и разорение имперските земи. Сходна е съдбата и на населението от *regio Montanesium*, което вероятно се е укрило в градската крепост или е избягало от напредващата аваро-славянска войска в непрестъпните планини.

За обсадата на Монтана от аварите, както и за продължителните битки свидетелстват единствено археологическите проучвания. При едно нападение славяните или аварите дори частично разрушават лицевия зид на най-голямата и запазена до днес кула от крепостта. Нападателят не успяват да го пробият, а триметровият зид на кулата устоява на неприятелския пристъп. Тъй като крепостта пада, Георги Александров предполага, че това е маньовър, който е отвякъл вниманието на защитниците от местния гарнизон.²⁸

Въпреки това са предприети последни опити за възстановяване на кулата и крепостната куртина. Защитниците укрепват набързо кулата с дребни ломени камъни, споени не с хоросан, а с калова спойка, типична за тези трудни времена. Това е и най-късната известна реконструкция на крепостта при Монтана. Пластовете с разрушения и фрагментите от битова керамика (амфори, долиуми и други) на свой ред също ясно очертават времето на последната съпротива на защитниците на Монтана или на т.нар. кастрон при „Градището“. Това са първите десетилетия на VII в.

Промените и нашествията на Балканите имат и културни измерения. Например, част от украсата на византийската битова керамика от крепостта е имитирана в много по-примитивен стил от славянските обитатели.

Многобройните находки на ранновизантийски земеделски сечива в крепостта (лемежи, мотики, косери, сърпове, скулптурен инструмент, кантари и т.н.) отново свидетелстват за ролята на късноантичния кастрон при Монтана като последен бастион за населението от района. В Монтана намират убежище занаятчии, търговци и земеделци, които носят или пазят при себе си най-ценното, което имат. Някои от собствениците на тези оръдия дори успяват да ги укрият или закопаят в крепостта. Други ги изоставят, търсейки спасение. Благодарение на това те достигат до наши дни. Еднаквата датировка на намерените артефакти доказва, че последният отпор на бранителите на крепостта се отнася към началото на VII в.²⁹

По-късно върху останките на изоставената крепост славяните създават селище, наречено Кутловица. Следвайки естествената защита на терена, те заселват най-високата част от крепостта и изграждат зид от речни и ломени камъни, споен с жълта глина. Славяните построяват жилищата си в изоставените ранновизантийски казармени помещения и използват голяма част от наличния строителен материал и керамика. В т.нар. „жилища“, които се отличават от блясъка на римската и ранновизантийската архитектура, са изградени пещи, огнища и подници. Някои от пещите са облицовани с антични тухли, срещат се и оръдия на труда, керамика. Сред тях преобладават палешници за дървено рало, дърводелски инструменти, а също и изделия от кост с врязан орнамент „птиче око“. Намерената керамика, изработвана на ръка или на бавно грънчарско колело, свидетелства, че животът на това селище продължил и през VII–X в., т.е. в периода на ранното Средновековие. Откриването на византийски анонимни фолиси позволява горната граница на съществуването му да се изтегли поне с един век и да се ситуира в единадесетото столетие.³⁰

Според Георги Александров материалната култура на славянското поселение в Монтана е на по-високо ниво в сравнение със съседните селища, особено в равнината.³¹ Явно досегът с римската и ранновизантийската култура, както и вторичното използване на споллии и антична керамика дава своето отражение.

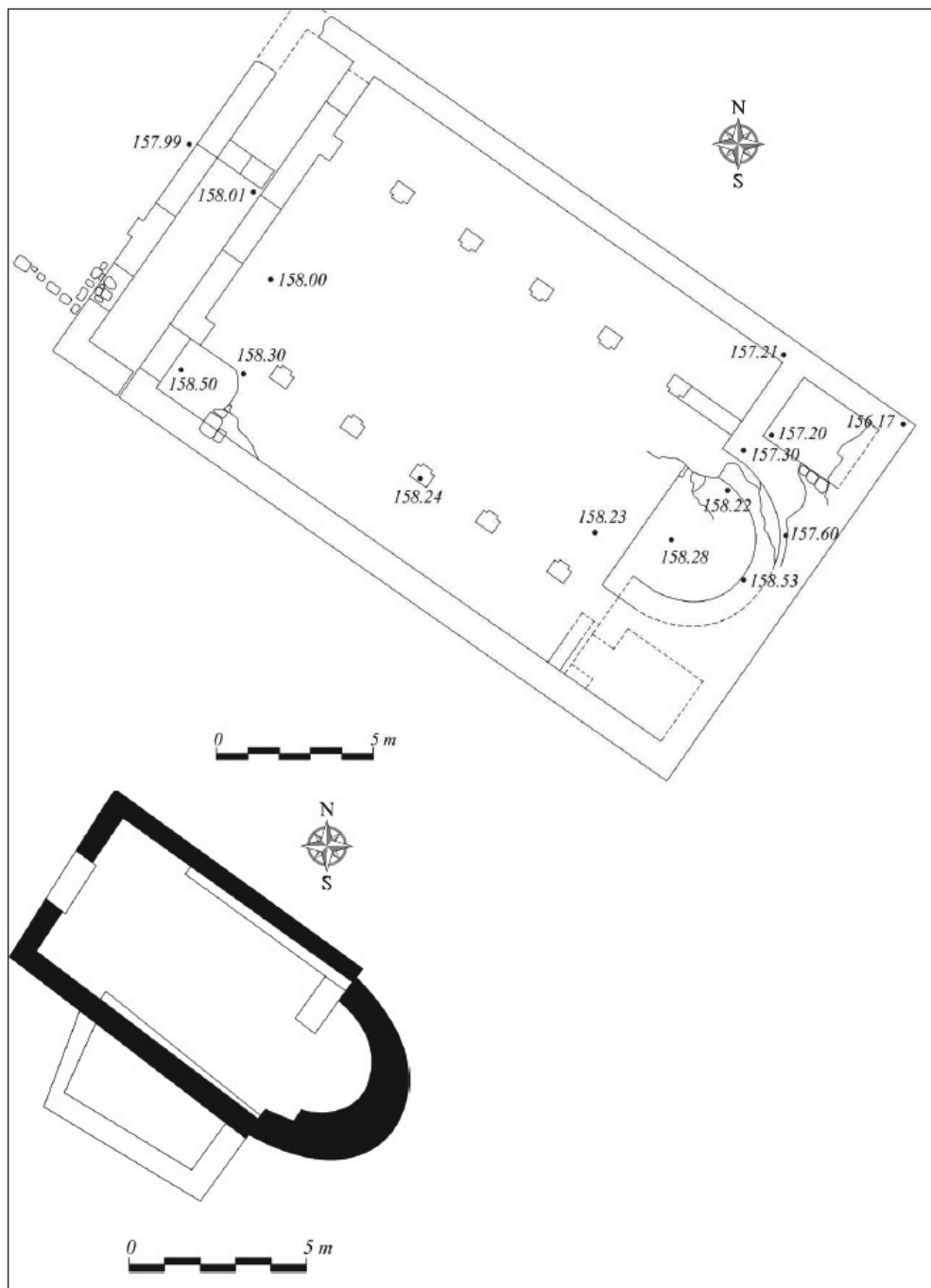
Прави впечатление и друг интересен аспект от средновековния живот на Кутловица. Върху крепостта е открито и единственото славянско светилище по нашите земи. То е полукръгло помещение с под от тухли и три стъпала. Основна обредна роля в езическите култове играят водата, огънят и жертвоприношенията. Открито е голямо количество фрагменти от славянска керамика с вълнообразни линии, изработени на ръка или бавно колело (VIII–IX в.).³²

Няколко бързи аналогии биха могли да представят условно и пантеона от божества. Прокопий Кесарийски твърди, че славяните почитат Бога на мълнията (Перун) и му принасят в жертва животни. Друг бог, свързан с култа към дъжда и водата, е Даждбог (Богът на плодородието). Вероятно именно тези божества са почитани в езическото светилище в крепостта при Монтана. От своя страна полският медиевист Александер Гейщор отбелязва, че в славянските светилища има високи площадки, където са разположени дървени идоли на божествата³³. Наличието на издигната площадка в светилището в Кутловица подсказва, че вероятно тук също е имало подобни дървени идоли, но те не са достигнали до нас поради естеството на материала. Самото култово място просъществува до IX в., а краят му е свързан с приемането на християнството от младата Българска държава.

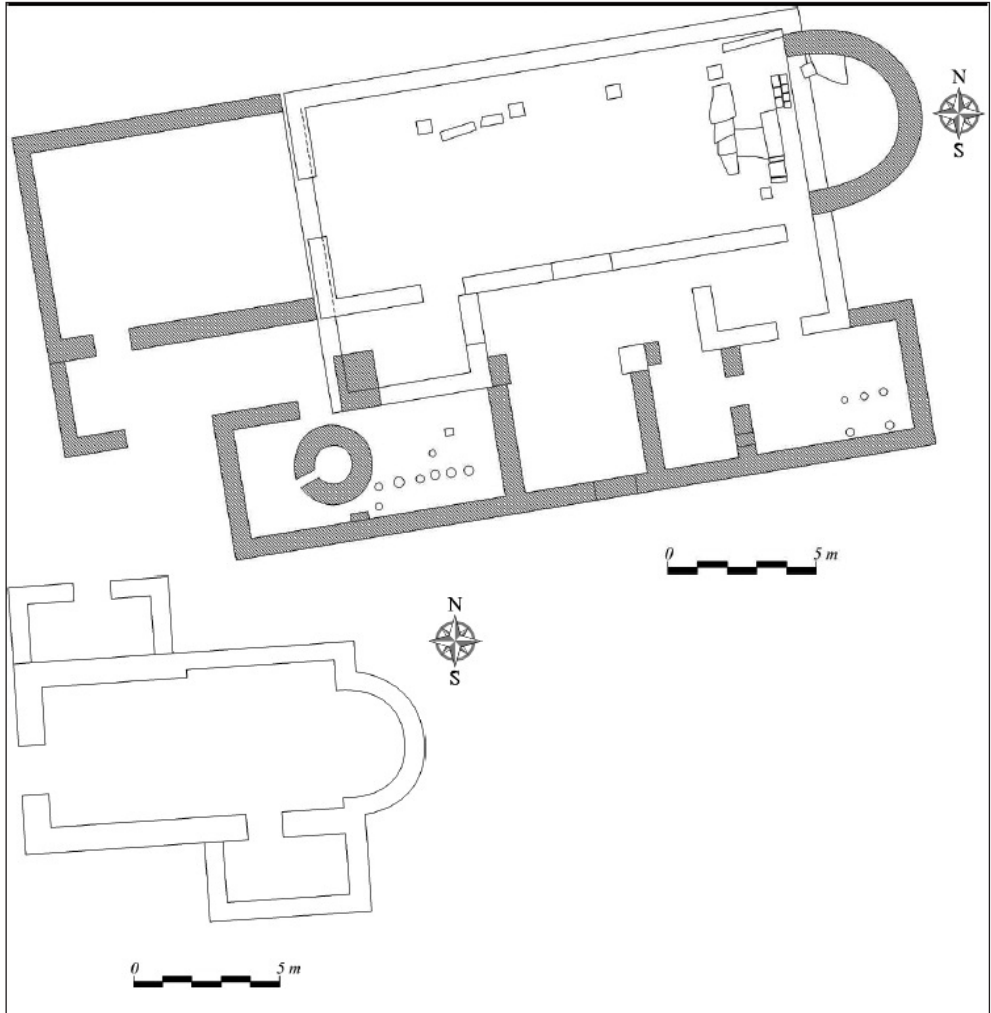
Навярно, самото име Кутловица идва от славянската дума „кутел“. Това е място в светилищата, което се използва за жертвоприношения. Дори името на река Огоста, на латински език „свещен“ (Аугустус), и днес подсказва специалното значение на района за някогашните му обитатели³⁴. Веселин Бешевлиев подчертава, че в миналото имената на реките в днешна Северозападна България са в мъжки род, но с времето приемат женски род. Самото име на Огоста пък произлиза от античния град *Augustae (Augusta)*, който се намира на устието на реката.³⁵ За разлика от хидронимите, регистрирани в средновековните извори, огромна част от топонимите и ойконимите не се срещат в античните документи. Голяма част от тях са със сигурен славянски произход. Това е свидетелство за подмяна на населението, какъвто е случаят с град Монтана.³⁶

С времето Монтана е включена в територията на Първата българска държава. Този период от нейната история е твърде слабо проучен поради липсата на писмена и материална информация. Безспорен факт е обаче, че в крепостта при Монтана и в нейния регион липсва континуитет в прехода от късната Античност към ранното Средновековие. Градският живот на процъфтяващия римски муниципийум замира в IV в., а окончателният му край идва в началото на VII в. Славянското поселение върху развалините на крепостта просъществува в продължение на няколко века, но материалният живот е променен. В крайна сметка между ранновизантийската и варварската култура се наблюдава безспорен хиатус.

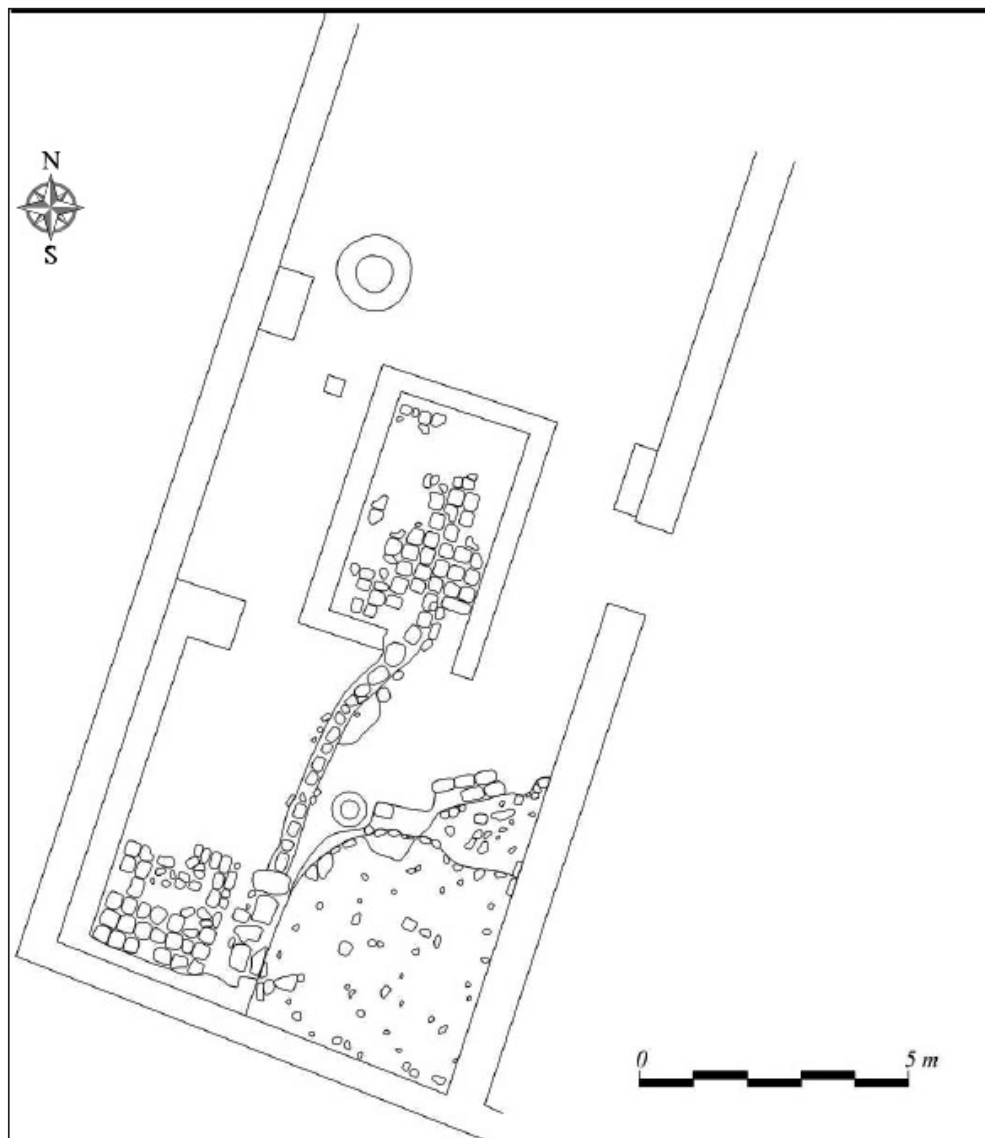
*Институт за балканистика
с Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ при БАН*

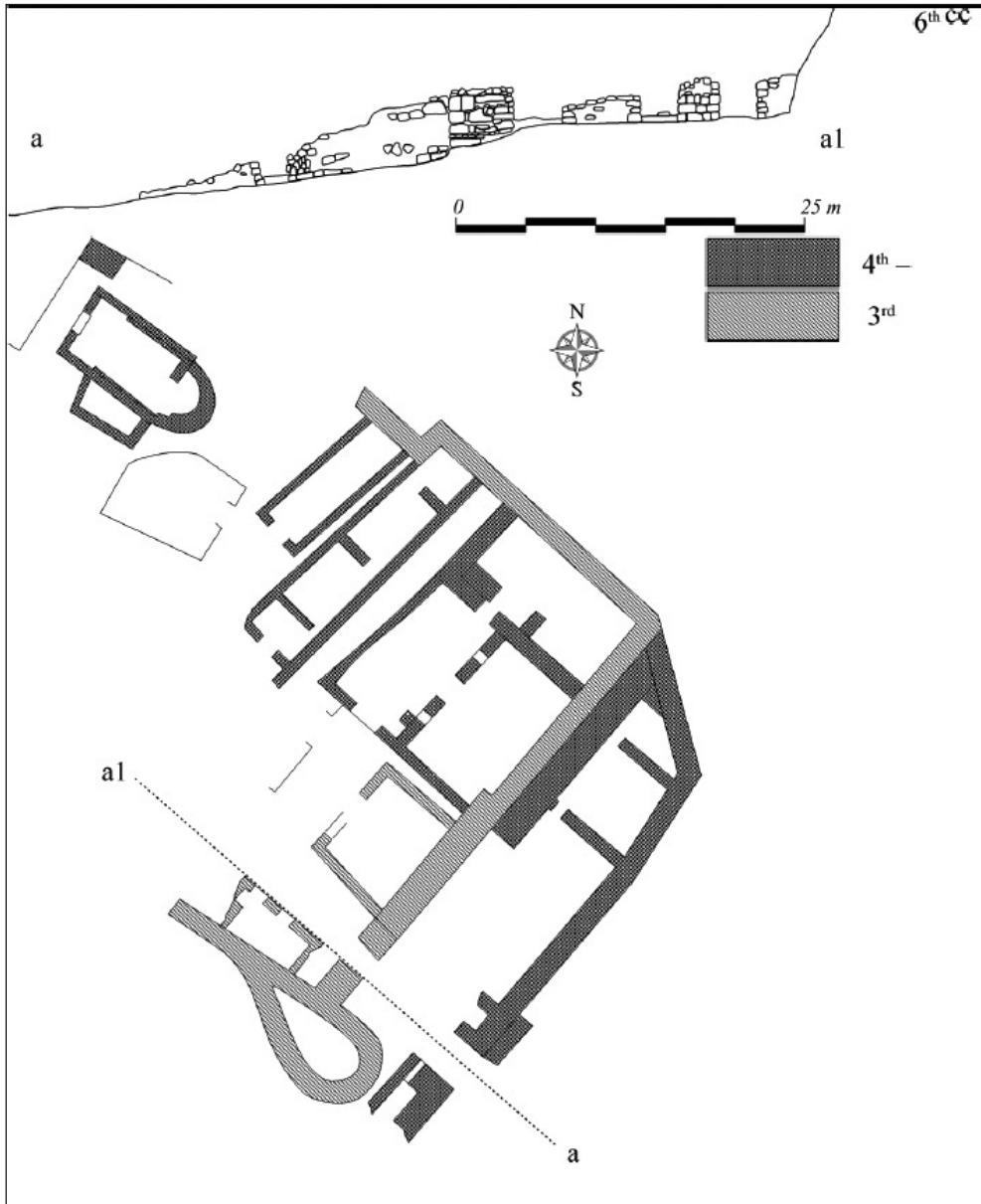
Фиг. 1 План на базиликата в град Монтана (по Г. Кабакчиева, 2011, 291, обр. 1)

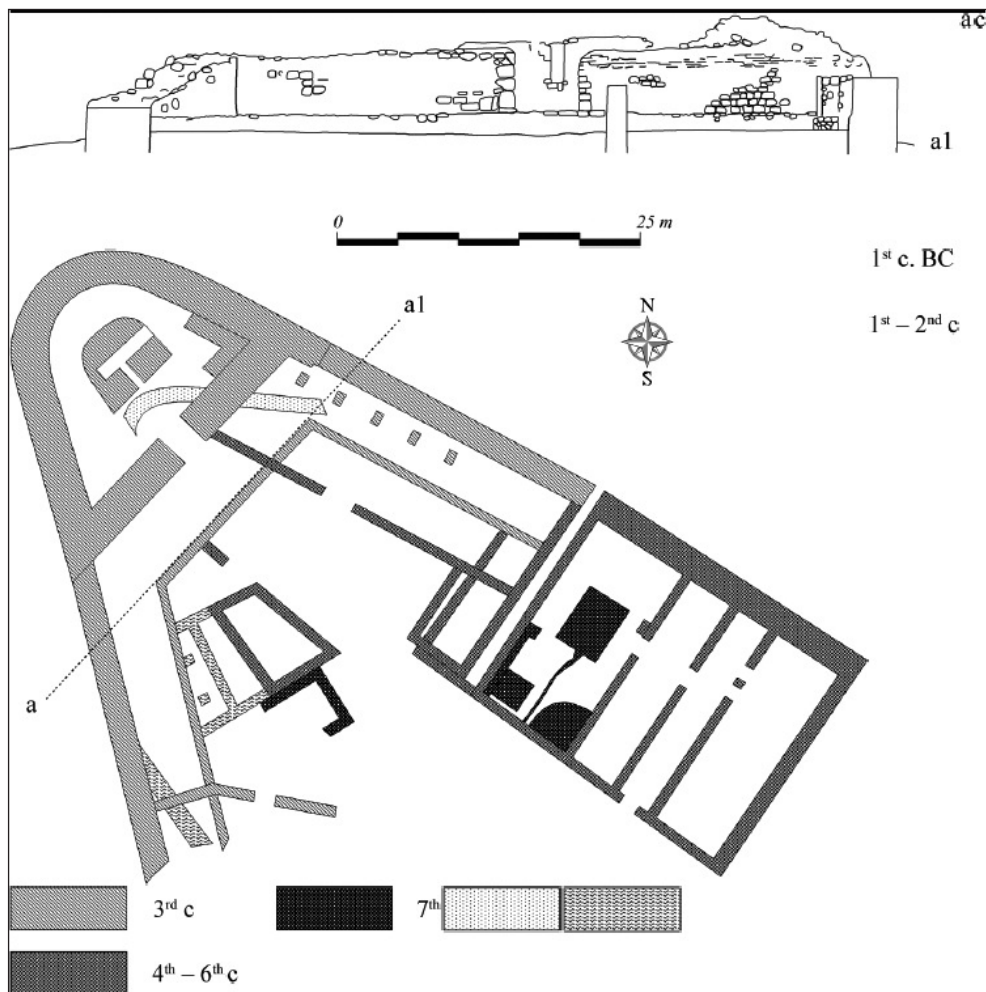
Фиг. 2 План на църквите върху територията на антична вила № 2 и № 1
(по Г. Александров 1980, 41, обр. 15)

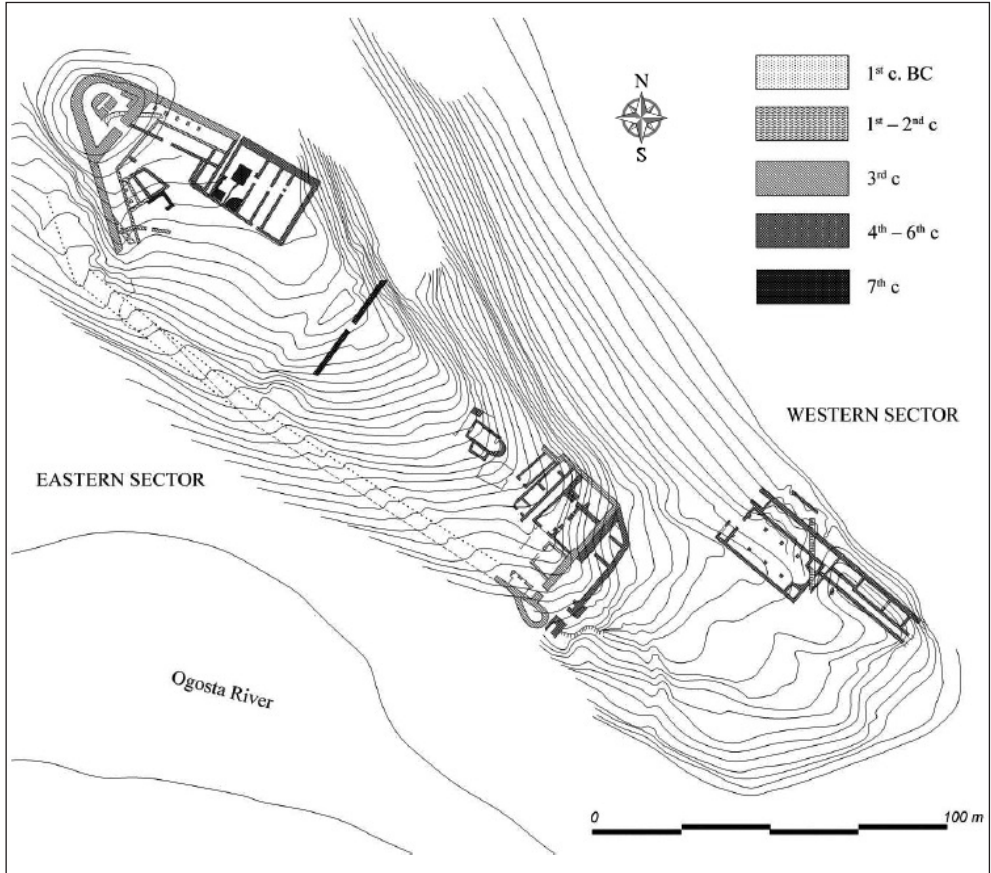
Фиг. 3 План на т. нар. „славянско светилище“ от Монтана (Калето)
(по Г. Александров 1987, 67, План 8)

Фиг. 4 Портата на „Калето“ – Западен сектор
(по Г. Александров 1987, 61 – 65, План № 5, № 7)

Фиг. 5 Голямата кула на „Калето“
(по Г. Александров 1987, 59 – 62, План № 3, № 6)

Фиг. 6 „Калето“ или „Градището“ при Монтана
(по Л. Огенова-Маринова и др., 1987, План № 2)

Библиография

- Александров, Г. Оръдия на бита и предмети на бита от Монтана. – *Археология*, 4, 1988, 28-38.
- Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Велков, В., Л. Огенова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. Т. 1, София, 1987, 54-85.
- Александров, Г. Резултати от разкопките на “Калето” в Михайловград. – *Известия на музеите в Северозападна България*, 1, 1977, 267–292.
- Александров, Г. *История на Монтана – Кутловица и района*. Монтана, 1994.
- Александров, Г. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). – *Векове*, 5, (1977), 51-61.

- Бешевлиев, В. Античната топонимия у нас като античен извор. – *Известия на Института по български език*, 3, 1954, 342–355.
- Бешевлиев, В. *Проучвания върху личните имена на траките*. София, 1963.
- Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.)*. София, 1959.
- Велков, В. Монтана – исторически очерк. – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. Т. 1, София, 1987, 9–13.
- Велков, В. Селото и градът в Тракия и Дакия през IV–V в. н. е. – *Исторически преглед*, 3, 1955, 32–55.
- Гейщор, А. *Митология на славяните*. София, 1986.
- Динчев, В. Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: *Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева [Jubilaeus V]*. София, 2002, 156–163.
- Динчев, В. Класификация на късноантичните градове на Thracia и Dacia – модел и интерпретация. – *Годишник на Археологическия институт с музей*, 1, 2001, 223–252.
- Иванов, Р. (състав. и ред.), *Римски и ранновизантийски градове в България*. – В: *Сборник в памет на проф. Т. Иванов*. Т. 2, София, 2002, 13–30.
- Каждан, А. П. Византийские города в VII–XI вв. – *Советская археология*, 21, 1954, 164–183.
- Липшиц, Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII–IX вв. – *Византийский временник*, 6, 1953, 113–131.
- Машов, С. Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с. Хърлец, Община Козлодуй. – *Известия на музеите в Северозападна България*, 16, 1990, 21–45.
- Машов, С., Г. Ганецовски, К. Лука, Спасителни археологически проучвания на римски кастел и ранновизантийски град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй. – В: *Археологически открития и разкопки през 2003 г.*, София, 2004, 104–105.
- Овчаров, Д. *Византийски и български крепости, V–X век*. София, 1982.
- Станев, К. Топонимите като извор за етнодемографските и политически последици от аваро-славянските нашествия в Тракия в края на VI и началото на VII век. – *Collegium Historicum*, 1, 2011, 48–67.
- Станилов, Ст., Г. Александров, Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. – *Археология*, 4, 1983, 40–52.
- Тачева, М. *Власт и социум в римска Тракия и Мизия*. София, 2000.
- Тъпкова-Заимова, В. *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в.* София, 1966.
- Ivanov, R., K. Luka, M O N T A N A – praesidium, regio, municipium. – In: *Roman cities in Bulgaria*. ed.: R. Ivanov, vol. 2, Sofia, 2006, 197–278.
- Mango, C. *Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècle)*. Paris, 1958.
- Bouras, C. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries. – In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. ed.: Angeliki E. Laiou, 2002, Washington, vol. 2, 497–519.
- Dunn, A. The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III–VII sc.): General and Regional Perspectives. – In: *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, 1994, 60–80.
- Jurukova, J. Les invasions slaves au sud du Danube d’après les trésors monétaires en Bulgarie. – *Byzantinobulgaria*, 3, 1969, 255–265.

- Ostrogorsky, G. Byzantine Cities in the Early Middle Ages. – *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959, 45–66.
- Procopius Caesareensis. Historia arcana*. Ed. J. Haurey, XXVI.
- Pohl, W. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München, 2002.
- Snively, C. The Fates of the Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views. – В: *Ниш и Византија*. Ниш, 2009, 37–44.
- Soustal, P. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. VI, TIB, Wien, 1991.
- Stathakopoulos, D. Plague and Prestilence in Late Antiquity and Early Byzantium. – *Byzantine and Modern Greek Studies*, 24, 2000, 256–267.

Бележки

- ¹ Ivanov, R., K. Luka, M O N T A N A – praesidium, regio, municipium. – In: *Roman cities in Bulgaria*. ed.: R. Ivanov, vol. 2, Sofia, 2006, 197–278.
- ² Велков, В. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.)*. София, 1959, 10–25.
- ³ Иванов, Р. (състав. и ред.), Римски и ранновизантийски градове в България. – В: *Сборник в памет на проф. Т. Иванов*. Т. 2, София, 2002, 13–30.
- ⁴ Това е крепостта на Монтана, намираща се в югозападния край на града на височината „Калето“ или „Градището“.
- ⁵ Велков, В. Монтана – исторически очерк. – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. Т. 1, София, 1987, 10; Ivanov, R., K. Luka, Op. cit., 197–278.
- ⁶ Бешевлиев, В. *Проучвания върху личните имена на траките*. София, 1963, 34–35.
- ⁷ Тачева, М. *Власт и социум в римска Тракия и Мизия*. София, 2000, 98–99.
- ⁸ Александров, Г. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). – *Векове*, 5, (1977), 61–62.
- ⁹ Александров, Г. *История на Монтана – Кутловица и района*. Монтана, 1994, 61.
- ¹⁰ Изграждането на крепостта започва като защитно средство от нови нападения. Находките, открити в културния пласт, върху който е построена крепостта са не по-късни от III в. Крепостният зид огражда пространство, което е дълго около 180 м и широко 30–70 м. Портата се намира в югоизточната част на крепостта. Изградена е от големи каменни квадри. Първоначалната ѝ ширина е 3,50 м, а дебелината на куртината ѝ е 2,30 м. Южно от осовата линия на портата, на не голямо разстояние и под нивото на прага ѝ, минава иззидан от камъни отводнителен канал. Самата порта била доукрепена с подвижна решетка (катаракта), спускана отвесно по жлебове, личащи в зидовете. (Срв. Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Велков, В., Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров, *Монтана*. Т. 1, София, 1987, 54–85; Александров, Г. Резултати от разкопките на “Калето” в Михайловград. – *Известия на музеите в Северозападна България*, 1, 1977, 267–292).
- ¹¹ Тъпкова-Займова, В. *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в.* София, 1966; Snively, C. The Fates of the Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views. – В: *Ниш и Византија*. Ниш, 2009, 37–44.
- ¹² Виж.: Soustal, P. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. VI, TIB, Wien, 1991.
- ¹³ Динчев, В. Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: *Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева [Jubilaus V]*. София, 2002, 156–163; Велков, В. Селото и градът в Тракия и Дакия през IV–V в. н. е. – *Исторически преглед*, 3, 1955, 37–40.

- ¹⁴ Ostrogorsky, G. Byzantine Cities in the Early Middle Ages. – *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959, 45–66.
- ¹⁵ *Procopius Caesareensis. Historia arcana*. Ed. J. Haurey, XXVI, 31–34.
- ¹⁶ През VI в.: Градската площ е намалена. Градският силует е загубил класическия си вид. Градските управи са слаби и разорени, а ролята на Църквата расте. Класическото образование, процесните и изкуствата са в декаданс. Епископът от своя страна води дори отбраната на града и е начело на Градския съвет със закон от 545 г.
- ¹⁷ Mango, C. *Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècle)*. Paris, 1958, 58–60.
- ¹⁸ Липшиц, Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII–IX вв. – *Византийский временник*, 6, 1953, 113–131; Каждан, А. П. Византийские города в VII–XI вв. – *Советская археология*, 21, 1954, 164–183; Ostrogorsky, G. Op. cit., 45–66; Динчев, В. Класификация на късноантичните градове на Thracia и Dacia – модел и интерпретация. – *Годишник на Археологическия институт с музей*, 1, 2001, 223–252.
- ¹⁹ Александров, Г. История на Монтана..., 41.
- ²⁰ Виж.: Овчаров, Д. *Византийски и български крепости, V–X век*. София, 1982.
- ²¹ Александров, Г. История на Монтана..., 102–104.
- ²² Stathakopoulos, D. Plague and Prestilence in Late Antiquity and Early Byzantium. – *Byzantine and Modern Greek Studies*, 24, 2000, 256–267.
- ²³ Bouras, C. Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries. – In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. ed.: Angeliki E. Laiou, 2002, Washington, vol. 2, 497–519.
- ²⁴ Dunn, A. The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III–VII sc.): General and Regional Perspectives. – *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, 1994, 60–80.
- ²⁵ Александров, Г. История на Монтана..., 71.
- ²⁶ Велков, В. Градът в Тракия..., 74–75; Pohl, W. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München, 2002.
- ²⁷ Александров, Г. История на Монтана..., 106; Jurukova, J. Les invasions slaves au sud du Danube d’après les trésors monétaires en Bulgarie. – *Byzantinobulgarica*, 3, 1969, 255–265.
- ²⁸ Александров, Г. История на Монтана..., 102
- ²⁹ Александров, Г. Оръдия на бита и предмети на бита от Монтана. – *Археология*, 4, 1988, 28–38.
- ³⁰ Александров, Г. История на Монтана..., 102.
- ³¹ Пак там, 102
- ³² Станилов, Ст., Г. Александров, Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана.
- ³³ Виж.: Гейщор, А. *Митология на славяните*. София, 1986.
- ³⁴ река Огоста (лат. ‘*Augusta fluvius*’).
- ³⁵ Бешевлиев, В. Античната топонимия у нас като античен извор. – *Известия на Института по български език*, 3, 1954, 342–355; Машов, С. Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с. Хърлец, Община Козлодуй. – *Известия на музеите в Северозападна България*, 16, 1990, 21–45; Машов, С., Г. Ганецовски, К. Лука, Спасителни археологически проучвания на римски кастел и ранновизантийски град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй. – В: *Археологически открития и разкопки през 2003 г.*, София, 2004, 104–105.
- ³⁶ Станев, К. Топонимите като извор за етнодемографските и политически последици от аваро-славянските нашествия в Тракия в края на VI и началото на VII век. – *Collegium Historicum*, 1, 2011, 48–67.

ИСТОРИЯТА НА КРЕПОСТ МОНТАНА В СВЕТЛИНАТА НА НОВИТЕ НАХОДКИ

Румен Първанов

През април–август 2013 г. бе реализирана част „Консервация и реставрация на антична и средновековна крепост – Монтана” от проекта „Интегрирано развитие на културно–историческия туризъм в община Монтана”. Самият проект се финансира чрез направление “Подкрепа за развитието на туристически атракции” (BG161PO001/3.1-02/2009) на Оперативна програма „Регионално развитие 2007–2013 г.”, която предоставя безвъзмездна помощ.

Осъществяването на проекта „Разширение и рехабилитация на канализационната и водоснабдителната мрежа на град Монтана” стартира на 12 август 2013 г. Изкопните работи бяха в райони, които граничат непосредствено с охранителната зона на античната и средновековната крепост. Това бе предпоставка за появата на археологически структури и материали в профилите на изкопите. Паралелното протичане на двата проекта и проведените наблюдения позволиха извличането на археологически данни и материали, които разширяват знанията ни за все още слабо проучените периоди от историята на крепостта. При проведените консервационно–реставрационни и изкопни работи в югоизточната ѝ част се констатира, че при разкопките от 80-те години на XX век екипът на Георги Александров не е направил цялостно проучване на помещенията, а чрез сондажни изкопи само е проследил вътрешната страна на допълнителната стена (протейхизма), както и вътрешните преградни зидове.

При разчистването на помещение № 3 и проследяването на хоросановото ниво, както се изисква по проектно задание, се оказа, че теренът не е проучен. Находките, бронзови монети (илюстрация 1-1а) с различен номинал, фрагменти от бронзова лампа с кръстовидна дръжка, хромел и други, бяха открити *in situ* върху пода в пласт от въглени с дебелина 0,03 – 0,16 м. В централната част на северозападния зид на помещението бе запазена стенната мазилка на височина 0,2–0,4 м. Липсата на фуга, оставена между нея и пода при последната му поправка в далечното минало, нумизматичният материал и другите находки

от това помещение показват, че те са синхронни и се отнасят към последния период на крепостта, края на VI век – началото на VII век, който ни е известен от редовните археологически проучвания, проведени до момента.

Сходна се оказва ситуацията и при работата в помещения № 4-7 и терена около тях. Тук културният пласт също не е напълно проучен, а само са проследени зидовете на помещенията. Разчистването на помещенията до ниво под, такова, каквото то е през най-късния период от тяхното използване, доведе до откриването на голям брой находки. Бяха разкрити също нови, нерегистрирани и неотразени архитектурни елементи. Това наложи промени и уточнения в изготвения общ строителен план (илюстрация 2).

В помещение № 4 се натъкнахме на голям брой артефакти. От изключително добре запазения горял пласт с дебелина 0,12-0,24 м, образуван поради голямата денивелация между насипа и подовото ниво, стана ясно, че те са *in situ*. В северозападния ъгъл е запазена част от зид, преизползван при строителството на новото помещение. Изграден е от речни и дребни трошени камъни от бял до бледорозов хоросан, примесен със ситно счукана тухла. Той е с дължина 1,30 м и височина на суперструкцията 0,6-0,9 м. Понеже е с по-голяма ширина от зидовете на помещение № 4, е направен отстъп от 0,15 м. При работата в това помещение възникна въпросът къде е неговият вход. При разчистването на обрушванията от зидовете и достигането на подовото ниво не се откри прагов камък или рамкирани страници на вход. Мястото определено като „вход“ е зоната, през която е прокарана тръбата за водоснабдяването на Монтана.

В помещение № 5 положението се оказва аналогично. След разкопките през 80-те години тук е оформено ниво от трошен камък, своеобразен „под“. При премахването на храстите, коренищата и трошения камък се оказва, че „подът“ е върху горял пласт с дебелина 0,6-0,8 м, съставен от керемиди, примесени с недогорели въглени. В пласта се откриха доста находки. Възникнаха и въпроси около строителния план на помещението и периода, през който то е изградено. Установи се, че помещението е построено на фуга до южната крепостна стена. То е част от верижни помещения, които се развиват в северозападна посока покрай южната крепостна стена, но не са проучени. В централната част на североизточния или дългия зид се разкри оформеното прагово ниво от правилно подредени ломени камъни от хоросан с дължина 1,17 м и 0,45 м. То е по-високо от уличното ниво. Страници, рамкиращи входа, не са запазени поради силното обрушване на зидовете, изградени от речен и трошен камък в кална спойка. Върте в помещението, западно от входа и непосредствено до

зида, се откри питос с височина 0,47 м. Диаметърът на дъното му е 0,16 м, максималният диаметър на плещите – 0,45 м, а диаметърът на гърло – 0,17 м. Той бе покрит с кръгла тухла. Плещите и тялото са украсени с успореден гребенчат орнамент. Западно и непосредствено до питоса, успоредно на зида бе положена ара от пясъчник, която бе напукана, а цветът ѝ – променен от опожаряването на помещението. Надписи липсват. Запазено е само профилирането в единия ѝ край (илюстрация 3).

Начинът на градеж и археологическите материали ме карат да смятам, че това помещение принадлежи на един от последните строителни периоди и е синхронно с преградната стена, изградена в централната част на крепостта.

Необходимо е да се направят и някои уточнения относно строителния план на сградата, състояща се от помещения № 6-7. Те се намират югозападно от т.нар. вътрешна ъглова кула. Стъпките за колони в източната част на помещение № 7 са четири на брой. Те са с правоъгълна форма и са удължени в източна посока. Южната стъпка е по-голяма от останалите и изпълнява функцията на контрафорс. Изградена е на фуга до южния зид на сградата. Всички стъпки използват субструкцията на по-ранен зид, успореден на изтънената крепостна стена, а не отстъп, оформен като банкет. Това ясно се вижда както от различния хоросан, използван при двата градежа, така и от пространството между стъпките, където по-ранният зид е само деструктуриран и изравнен с новото подово ниво. Западната редица също се състои от четири стъпки за колони, но те са с по-малки размери и не са симетрично разположени спрямо източната редица. Двете стъпки, разположени южно от входа на помещението, са запазени само в субструкция, а най-южната е долепена до фуга на западния зид на помещението, огледално на стълбището в помещение № 6.

При разчистването на пространството, северозападно от помещение № 4, и на това, югозападно от помещение № 6, се откриха разнообразни находки, изключително важни за периодизацията на крепостта.

Непосредствено до южния зид на помещение № 6, от външната страна на западния ъгъл, в дебел пласт със следи от силен пожар, примесен с голямо количество фрагментирани тегули и недогорели греди, се откри ара от бледорозов дребнозърнест мрамор, профилирана в двата края. Тя е дълга 1,15 м, а ширината ѝ е 0,42 м. На повърхността ѝ е запазен последният ред от надпис на латински „СОН III COLL...”. Височината на буквите е 0,065 м. Поставена с лице нагоре, тя е служела като стъпало. Тъкмо тази нейна функция е причинила силното износване на надписното поле и заличаването на текста (илюстрация 4).

С цел намаляване на ерозията работниците подготвиха терена за изграждането на защитен консервационен зид, който започва от западния ъгъл на помещение № 6 в югозападно направление. При работата те попаднаха на две погребения.

Гроб № 1 се намира на 2,20 м от южния зид на помещение № 6 в западна посока от неговия вход. Той е на дълбочина от 0,7 м от съвременната повърхност. В него е намерен възрастен индивид, с масивни, добре запазени кости, ръце изпънати до тялото, което е положено в посока изток-запад с отклонение на юг около 15-20 градуса. Поради свличането на откоса скелетът беше унищожен до таза. До спирането на консервационно-реставрационните работи се запазиха тазобедрените стави и малка част от бедрените кости. В разкритата част гробни съоръжения и инвентар липсваха.

Гроб № 2 се намира на 5,40 м от южния зид на помещение № 6 в западна посока от неговия вход. Той е на дълбочина от 0,6 м от съвременната повърхност. В него е намерен възрастен индивид, чието тяло е положено в посока изток-запад с отклонение на юг около 15-20 градуса. Свличането разруши скелета до средата на бедрените кости. В разкритата част гробни съоръжения и инвентар липсваха. Гробовете не бяха доразкрити поради отказ за спасително археологическо проучване.

При разчистването на терена югозападно от помещение № 9 и при отнемането в зависимост от денивелацията на пласт с дебелина около 0,4 м на площ от около един квадратен метър се откриха три сребърни български средновековни гроша на цар Иван Александър. На две от монетите са представени цар Иван Александър със сина му Михаил Асен. Те обаче са от различни емисии. Едната е от емисия 1337-1355 г. със средно тегло 1,60-1,40 грама, а другата – от емисия 1355-1371 г. със средно тегло 1,30-1,10 грама. Третата монета е от последната емисия, сечена след смъртта на цар Иван Александър и в началните години от управлението на Иван Шишман. Това е емисия 1371-1375 г. Всяка една монета има средно тегло между 0,8-0,6 грама (илюстрация 5-5а). Мястото, на което бяха открити, съвпада с евентуалния западен край на гроб № 1-2 и е на 0,15-0,2 м над тяхното ниво. Това ми дава основание да считам, че монетите могат да се използват като датиращ материал при определянето на горната граница на възникване на гробовете, а именно втората половина на XIV век.

Едновременно с работата по премахване на насипа и обрушванията на зидовете в помещения № 8-12 се разчистваше и пространството пред протейхизмата и северния крепостен зид. На мястото, където се съединяват протей-

хизмата и крепостният зид, се разкри контрафорс. Изграждането му е наложено от голямата денивиляция в този участък. Той има неправилна конусовидна форма. Граден е с ломен и речен камък от бял хоросан. За увеличаване на здравяващия му ефект на височина 1,20 м на изток и 0,80 м на северозапад контрафорсът е засипан с жълто-кафява чакълеста глина. Укрепването е направено едновременно с построяването на протейхизмата.

При разчистването на насипа и обрушванията от зидовете на помещение № 14 се откри вторично използван фрагмент от мраморна статуя на орел. Запазена е дясната половина от торса. Тя се отличава с фина изработка, която предава анатомични подробности. В същата площ се откриха и два фрагмента от надгробна плоча от пясъчник. Единият се отнася към нейния горен ляв ъгъл, а другият представлява надпис от седем реда на латински език.

Западно от гарнизонната базилика и северно от входа ѝ, в горял пласт с въглени и керемиди се откри почти напълно запазено ойнохое от сиво-кафява глина. Дръжката му, странично разположена, липсва. Там бе намерен и фрагментиран питос, чиито размери не е възможно да се установят. Той е бил пълен с пшеница, тъй като фрагментите бяха в пласт от овъглено жито. Тези две находки позволяват предположението, че тук, в северната част на площадката пред гарнизонната базилика е оформена лека пристройка тип навес. Източно от абсидата на гарнизонната базилика се откри ранновизантийска монета с номинал 40 нумий – фолис на император Юстиниан I (527-565 г).

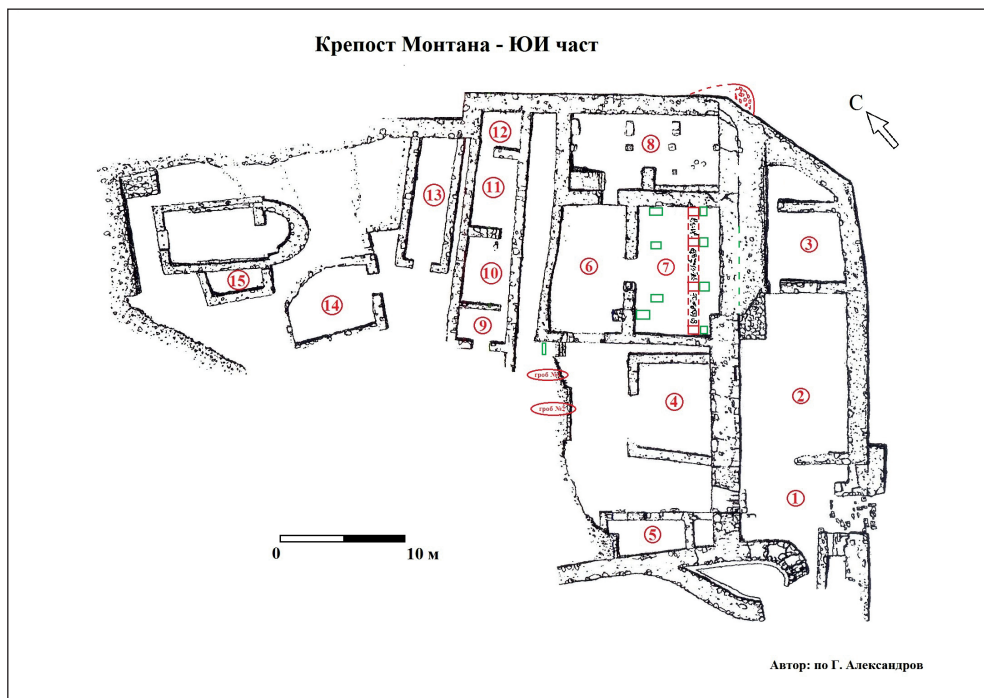
Археологическите материали, придобити при реализацията на проекта „Интегрирано развитие на културно–историческия туризъм в община Монтана”, както и данните, събрани при проведените от Георги Александров редовни археологически разкопки от 80-те години на XX век, налагат някои уточнения относно периода, през който съществува крепост Монтана. Считаю, че макар силно пострадала и загубила стратегическото си значение по време на славянските нашествия през VI век крепостта не е изоставена. Вероятно през ранното Средновековие тя съществува като селище, чиито обитатели използват останките от античните и ранновизантийските градежи. Стратегическото значение на Монтана нараства през времето на Второто българско царство. Дори да не достига разцвета си от Античността, тя е укрепен център с регионално икономическо и политическо значение. Свидетелство за това е както изграждането на нов преграден крепостен зид в централната част с направление север-юг, така и трезорирането на средновековно сребърно съкровище от XIII-XIV век в близост до гарнизонната базилика. Откритите грошове на цар Иван Алек-

сандър са една от основните предпоставки крепост Монтана да се определя като антична и средновековна цитадела, разрушена и изоставена завинаги със залеза на българската държава в самия край на XIV век.

Регионален исторически музей – Монтана

Илюстрация 1 и 1а: Монети на император Юстиниан (527 – 565 г.).

Илюстрация 2: План на югоизточната част на крепост Монтана.

Илюстрация 3: Питос и ара от помещение № 5 – in situ.

Илюстрация 4: Мраморна ара, намерена южно от помещение № 6.

**Илюстрация 5 и 5а: Монети на цар Иван Александър (1331–1371 г.)
със сина си Михаил Асен.**

Библиография

- Авдев, Ст. За някои въпроси на сребърното монетосечене на последните български царе (XIV в.). – *Нумизматика*, XI, кн.1-2, 1976, 47-51.
- Авдев, Ст. Метрологическо-статистически метод за определяне относителната хронология на монетосечене. – *Нумизматика*, XII, кн. 3, 1977, 45-57.
- Авдев, Ст. Тегловният стандарт на сребърните български монети от XIV в. – В: *Методическо ръководство по нумизматика*. София, 1986, 93-99.
- Александров, Г. Приноси към средновековното минало на Северозападна България. – В: *Сборник Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*. София, 1980, 201-211.
- Александров, Г. *История на Монтана – Кутловица и района*. Монтана, 1994.
- Бинев, М. Монтана (Montana). – В: *Римски и ранновизантийски селища в България*. Т. 2, София, 2003, 160-182.
- Велков, В., Л. Огненова-Маринова, Г. Александров, В. Божилова. Монтана. Т. 1, София, 1987.
- Въжарова, Ж. Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста. – *Известия на Археологическия институт*, XXVIII, 1965, 231–245.
- Дочев, К. Някои бележки върху сребърното монетосечене на Иван Александър със сина му Михаил Асен. – *Нумизматика*, XVII, кн. 2, 1983, 3-14.
- Кабакчиева, Г. Разкопки на раннохристиянската базилика в Монтана. – *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*, София, 2011, 289–291.
- Лука, К. Бележки върху датирането и интерпретацията на обект „Калето” в град Монтана, Северозападна България. – В: *Докторантски изследвания по социални и хуманитарни науки*. Т. 2, София, 2010, 33–62.

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА МОНТАНА И РАЙОНА (СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ)

Гергана Кабакчиева

Съвременният град Монтана е единственото населено място в България, което носи своето древно име. Така се е казвал градът, съществувал тук преди около две хиляди години. Той е основан в средата на II в. сл. Хр. и е унищожен в края на VI в. сл. Хр. Монтана е разположена почти в центъра на днешна Северозападна България. Територията на област Монтана почти съвпада с тази, контролирана от античния град. Това е една от причините да разгледам културно-историческото наследство на целия регион.

През последните три десетилетия са публикувани няколко изследвания за античната история и археология на Монтана. Сред тях са: Първи и втори том на поредицата „МОНТАНА”, издадени през 1987 г. и 1994 г. от Велизар Велков, Люба Огненова-Маринова, Виолета Божилова, Георги Александров; монографията на Георги Александров „История на Монтана – Кутловица и района” (Монтана 1994 г.); изследването на Александър Бонев и Георги Александров „Багачина” (Монтана 1996 г.); монографията на Красимира Живкова „Трибалите – държавност, икономика, култура”, публикувана в първи том на поредицата „Университетска библиотека” на Университета по библиотекознание и информационни технологии (София, 2011 г.).

Град Монтана и областта са район много богат на културно-исторически ценности от всички епохи. Те могат да допринесат за развитието на икономиката и особено на туризма в региона. Голяма част от тях обаче все още не са проучвани. От най-дълбока древност благоприятните природо-географски и климатични условия, ресурси като сребърни, оловни и железни руди, златоносен пясък и мрамор са основание за гъстото обитаване на региона. Според мен мрачната констатация, че днешният Северозапад на България е „най-бедният регион на Европейския съюз”, не може дълго време да остане валидна. Всичко е въпрос на опазване на културното наследство, на местна инициатива и по-активно използване на различните възможности за финансиране на проектите.

Информация за древния град черпим от многобройните латински надписи, намерени в крепостта, самия град и неговия регион. Монтана е единственият град в границите на днешна България, където са открити над 150 епиграфски паметника. Значителна част от намерените тук латински надписи са публикувани още в края на XIX в. (Теодор Момзен „Корпус на латинските надписи”, том III). През 1994 г. те, заедно с новооткритите от Велизар Велков и Георги Александров надписи са издадени и на български език. Тъкмо на тях се позовават авторите на различни исторически изследвания. Също така малка част от културно-историческите паметници са от праисторическо време. По-голям е броят на паметниците, датиращи от периода на свободното развитие на тракийските племена, както и на тези от римската епоха и Средновековието. Все пак поради ограничените археологически проучвания в района броят на недвижимите паметници е по-малък в сравнение с други части на страната.

Какво знаем за тракийския, т.е. трибалския период? Едно или две регистрирани селища, едно или две тракийски светилища, няколко надгробни могили, няколко исторически извора за трибалите. По-голяма част от археологическите находки са случайно намерени. Те датират от бронзовата епоха и до края на тракийското самостоятелно политическо развитие. Най-значимите трибалски съкровища са находките от Могиланската могила, съкровището от Рогозен (165 сребърни съда с позлата, които днес се съхраняват в Регионален исторически музей – Враца), както и известното Якимовско съкровище от Регионален исторически музей – Монтана (илюстрации 1–4). То се състои от накити и сребърни съдове с позлата и бележи последния период от развитието на трибалското изкуство. Съкровището е датирано във II в. пр. Хр.

Римляните проявяват много рано интерес към земите, контролирани от по-късна Монтана. За да достигнат до река Дунав, те организират поредица от военни походи към днешна Северозападна България. За да осигурят добрата охрана на Петроханския проход, те изграждат военни кастели (крепости) и през първите десетилетия на I в. сл. Хр. разквартируват тук свои войскове подразделения. През ранноримския период е построена пътната мрежа на територията на антична Монтана. През следващите векове на римската епоха и до края на Античността градът и територията му играят важна роля във военната отбрана на долнодунавските земи. Тогави те спадат последователно към римските провинции Мизия (12 – 45 г. сл. Хр.), Тракия (45 г. сл. Хр. – 136 г.), Долна Мизия (136 г. – края на III в.) и Крайбрежна Дакия (края на III в. – края на VI в.). Промяната на границата между двете провинции показва, че с времето значението на Монтана е нараствало.

Античният град Монтана е бил център на голяма административна област. През II–III в. той е най-западно разположения голям град (със статут на муниципиум) в територията на провинция Долна Мизия. Други селища с градски статут тук не е имало, тъй като в северозападна посока Монтана граничи с римската колония Улпия Рациария (при село Арчар, Видинска област). Едва през късноримския период III–IV в. някои по-малки селища се разрастват и придобиват полуградски или градски статут. Такива са: Алмус (Люм), Августе (при с. Хърлец), селището при Берковица, вероятно Помодиана. Тези села (викуси), тържища, пътни станции и кастели са важни за римската власт както със своите рудни находища, мрамор, златоносен пясък, така също и заради пътищата, които са минавали през тях в четирите географски посоки. Малко от тези селища и некрополите към тях са проучени чрез археологически разкопки. Дори за самия античен град Монтана все още не знаем почти нищо. Докъде се простира укрепената му площ? Къде е неговият център (форум)? Как е била изградена градоустройствената схема? Въпроси, които чакат своя отговор, а това може да стане само чрез теренни археологически проучвания.

С повече археологически данни разполагаме за военната крепост над града. Тя се намира на хълма „Калето“, южно от града. Там са провеждани археологически проучвания през 70-те и 80-те години на XX век от Георги Александров и Люба Огненова–Маринова и придружаващия ги екип. Крепостта е издигната от римляните, за да пази селището в подножието на хълма (илюстрация 5). Тя е многократно преустройвана и поправяна и съществува до края на VI в. сл. Хр., когато е опожарена при нашествието на аварите в земите на юг от Долен Дунав. Върху руините ѝ по-късно е изградено средновековно селище, обитавано до завладяването на монтанския регион от османците.

През 2009 г. археологическите разкопки в Монтана бяха подновени. Продължи проучването на раннохристиянската базилика в източния край на „Калето“, която е *extra muros* (илюстрация 6). Това наситено с много история място може да бъде реставрирано и социализирано, да стане обект на културния туризъм в днешна Северозападна България. Вече успешно са реализирани два проекта, свързани с крепостта и подготвени от Община Монтана. Единият е финансиран чрез програмата „Красива България“, а вторият – чрез програмата „Регионално развитие“. Подготвя се и трети проект, чрез който ще бъде реставрирана и социализирана раннохристиянската базилика в подножието на хълма „Калето“ (илюстрация 7).

Желателно е и за други културно-исторически паметници, например за крепостта над град Берковица, да бъдат разработени проекти за консервация и

реставрация. За ремонта на крепостта в Берковица разполагаме с много ценен надпис от времето на императорите Хонорий и Теодосий II. Надписът е датиран в 408 г. от Велизар Велков и Георги Александров. Той е доказателство за усилията на Източната римска империя да укрепи крепостите по Долен Дунав и тези между река Дунав и Балкана след първите големи нашествия на хуните в региона през 404 г. сл. Хр. Това е жива, истинска история, т.е. не е необходимо да търсим и измисляме какви ли не легенди, за да развиваме туризъм. В област Монтана има още много сведения за различни исторически събития от преди повече от две хиляди години.

За античното селище Алмус знаем малко, тъй като разкопките са твърде ограничени. Най-новата информация сочи, че и малкото разкрито е унищожено през последните две десетилетия. Въпреки това смятам, че трябва да се обърне внимание на античната инфраструктура там и да се проучат незасегнатите зони от района. В рамките на програма за развитието на туризма е необходимо те да бъдат консервирани и частично реставрирани за експониране и социализиране. Това се отнася и за античните селища и военни крепости при селата Кладоруп, Смоляновци, Якимово, Долна Вереница, Белимел, Георги Дамяново, Гаганица и други.

Надявам се, че този кратък обзор дава представа за разнообразието от паметници в областта, както и за състоянието на тяхното проучване.

Основни стъпки за развитие на туризма в област Монтана

1. Разработване на стратегия за проучване на културно-историческото наследство на Монтана и областта и за развитието на туризма в региона. Тя трябва да се изготви от специалисти по тези проблеми и да е съобразена с общата концепция за развитието на туризма в България.
2. Обновяване и разширяване на експозициите в музеите и преди всичко на експозицията в град Монтана;
3. Създаване на зали за временни изложби.
4. Провеждане на редовни, планирани археологически проучвания на античния град Монтана. Те трябва да бъдат провеждани само на места, където това е възможно, защото съвременният град е построен върху руините на древна Монтана.
5. Разкопки и проучвания на близки антични селища, крепости, светилища и некрополи с цел добиването на достатъчно историческа информация за региона.

6. Подготвяне и реализиране на проекти за консервация и реставрация на значими археологически обекти като антична Монтана, крепостта в Берковица, Чипровци, селището при Вършец, крепостта в Лом и други.
7. Подготвяне и реализиране на проекти за социализация на антични и средновековни обекти от региона – крепости, селища, светилища, църкви и манастири.
8. Подобряване на пътната мрежа в област Монтана. „Пътят” ще доведе туристите до този толкова красив край, осяян с много и важни културно-исторически места и паметници.
9. Работа с училищата за запознаване на учениците и подрастващите с културно-историческото наследство на Монтана и региона.
10. Работа с частния бизнес за изграждането на модерна хотелска база и места за хранене с характерни за региона храни и напитки.
11. Разработване на производство за екологично чисти храни и на сувенири. Развитие на традиционните занаяти.
12. Разработване на рекламни пакети за обектите, развивани като туристически.
13. Разработване на програми за фестивали и атракции за целогодишен туризъм.
14. Включване на туризма в стратегиите за развитие на отделните общини.

Проучването на културно-историческото наследство в Монтана и областта не е самоцелно. Науката и гражданското общество ще работят за развитието на т.нар. „Туристически продукт”, който е крайна цел на представените перспективи. В резултат на тяхното взаимодействие ще се увеличи броя на трайно заетите работни места, ще се развият клонове на икономиката в сферата на услугите и туристическия бизнес. По-добрата инфраструктура ще даде основание на повече инвеститори да се насочат към региона. Всичко това трябва да бъде свързано с транспортния поток на Дунав мост – 2, достигащ или идващ от Централна и Западна Европа. Така, след няколко години ще може да кажем, че Северозападът на България, респективно област Монтана е не само място с красива природа, но и място, привлекателно и интересно за посещение от български и чуждестранни туристи.

Национален археологически институт с музей – БАН

Илюстрация 1: Сребърното съкровище при село Якимово, РИМ-Монтана.

Илюстрация 2:
Фалера от съкровището
при село Якимово
с изображение на
тракийска богиня.

Илюстрация 3:
Фалера от
съкровището при село
Якимово с изображение
на трибалски владетел.

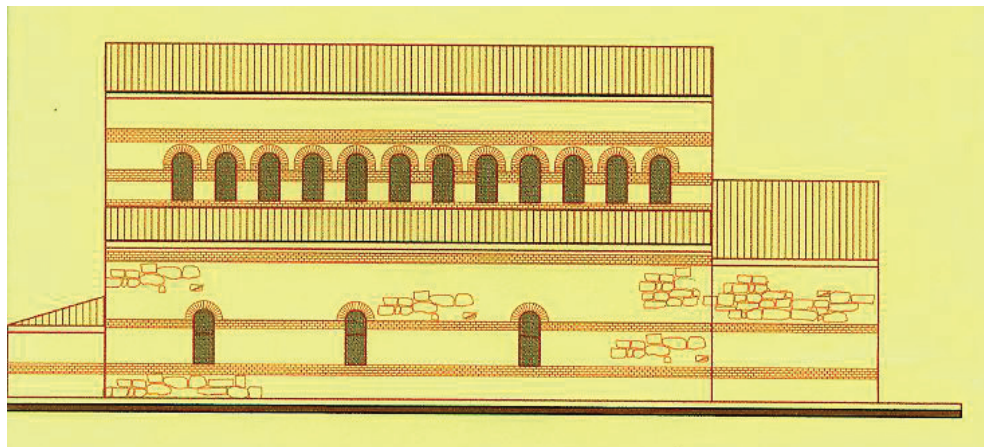
Илюстрация 4:
Фиала от съкровището при
село Якимово с изображение
на тракийския бог-конник.

Илюстрация 5: Голямата кула при западната порта на крепостта в Монтана.

Илюстрация 6: Откриване на мраморния праг на раннохристиянската базилика в Монтана.

**Илюстрация 7: Графична възстановка на раннохристиянската базилика в
Монтана (автор арх. Св. Радулова).**

ЕЖЕДНЕВИЕТО В МОНТАНСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ 40-те — 70-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Маргарита Добрева

Област Монтана обхваща 130 населени места, които до 1878 г. са в пределите на каза Берковица или каза Лом. Повече от 40 села, спадащи през 1873 г. към каза Берковица, и близо 10 села, спадащи към каза Лом, съществуват още през 1525-1526 г.¹ Днес не всички села от двете кази са в пределите на областта. Част от тях са предадени към областите Видин и Враца. Други са се превърнали в квартали на град Монтана или Лом. Някои от селата, които през 60-те – 70-те години на XIX век са населявани от черкези и татари, запустяват по време на Руско-турската война от 1877-1878 г. или непосредствено след нея.

Данни за ежедневието в монтанския край през 40-те – 70-те години на XIX век може да извлечем от османските документи, съхранявани във фонд 28 и 28А, фонд 31 и 31А, предфонд Берковица и Лом² от колекцията на Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Част от тях засягат миграцията на българите от каза Лом в Русия, размера на данъка върху земеделската продукция и военния откуп, платени непосредствено преди заминаването; структурата на семействата в някои от селата, чиито обитатели са решили да напуснат Османската империя. Други документи дават информация за строежа на църкви, за риболова, дърводобива, относно мерките за опазването на горите, търговията със сол, броя на кръчмите, откриването на петъчни и неделни тържища или изработването на килими, торби и самари за нуждите на войската. Към тях се добавят и сведенията за производството на керемиди, за заселването на роми, черкези и татари, за вида и размера на произведените зърнени храни, за дейността на общополезната и на сирашката каса, за отглеждането на тютюн и копринени буби, както и за данъка върху дребния рогат добитък и свинете, за ежегодните данъчни недобори или за стойността на покритите и земеделските имоти. Други информират за криминалните и съ-

дебните дела, за изплащането на лични дългове, за подялбата на наследства, за здравеопазването или за различни бедствия като пожари и градушки. Някои от документите са намерили място в тематични описи³, а други в научни изследвания.⁴

Независимо че всеки документ представлява интерес за изследователя, сред множеството разпръснати разкази твърде любопитни се оказват перипетиите около строежа на църквата „Св. Богородица“ в махала Хаджилер (днес село Черкаски).⁵ Тази история започва с разпоредбата на султан Абдул Азиз от 2 септември 1866 г., адресирана до валията на Дунавския вилает, Мидхат паша, до управителя на Видин и до каймакама на Берковица, както и до местния представител на мюсюлманския съд. Във фермана се казва, че чрез Патриаршията християните от махала Хаджилер са помолили за разрешение за строеж на нова църква, наречена „Св. Богородица“. Дотогава те са нямали храм. Църквата ще е дълга 15 метра и широка 10 метра.

Ферманът подчертава, че строежът ѝ може да започне при изпълнение на следните условия: ако теренът е от земите, които принадлежат на султана, да се заплати годишният данък върху земеделските култури, отглеждани там; ако теренът е лична собственост, да се провери дали не е продаден или за него не претендира друга общност; да се удостовери, че се строи със съгласието на притежателя на терена; да се потвърди, че не е в пределите на вакъфски имот или в място, населено с мюсюлмани и че храмът няма да притеснява никого.

Вероятно каймакамът на Берковица, Бехзар ефенди, по една или друга причина не е взел предвид всички изисквания и е дал разрешение за строеж, без да се увери, че храмът няма да притеснява мюсюлманите. Така, още през същата 1866 година, решението му предизвиква техните оплаквания. Налага се самият каймакам, целият Съвет на каза Берковица и владиката лично да посетят махала Хаджилер. След като установяват, че църквата е в непосредствена близост до домовете на мюсюлманите, всички се съгласяват строежът да бъде спрян. Това не отказва местните християни да продължат строежа и през юни 1869 г. каймакамът на Берковица трябва да изпрати подробни разяснения до управителя на Видин както за причините, породили недоволството на мюсюлманите, така и за твърденията на християните, че имат султанско разрешение за строеж. Явно, докладът на каймакама е благоприятен за християните, защото преди юни 1870 г. Мехмед ефенди, член на Съвета на каза Берковица, лично уведомява двете общности на махала Хаджилер за полученото от Видин разрешение за строеж. Това кара мюсюлманите отново да се обърнат с молба

до каймакама на Берковица и до управителя на Видин. Те настояват църквата да се премести по-далеч и подчертават, че християните от махала Хаджилер са се сдружили с населението от околните села и са довели работници. Те се опасяват, че след завършването на строежа около църквата ще започнат да се събират хора от близките села, а това ще накара мюсюлманските семейства да се изселят.

Съветът на каза Берковица разглежда случая едва на 20 септември 1870 г. като са извикани представители на християните и мюсюлманите от махала Хаджилер. Тогава става ясно, че християните е трябвало да изградят висока стена от страната на мюсюлманските къщи, както и обиколен път, който да не преминава през мюсюлманската махала. Тези две условия не са изпълнени, но християните са заявили категоричната си воля да продължат строежа. Като изтъква, че нито може да вземе решение за събаряне на църквата, нито може да удовлетвори искането на мюсюлманите, Съветът на каза Берковица отново прехвърля случая към управителя на Видин. Какъв е неговият отговор засега не може да се установи. Факт е обаче, че явно недоглеждане на каймакама Бехзар ефенди предизвиква дългогодишен спор, който с времето се превръща в все по-труден за разрешаване казус.

Всъщност, през 60-те и 70-те години на XIX век в махала Хаджилер живеят около 31 християнски домакинства. Сведения за броя на населението в каза Берковица и в каза Лом могат да се извлекат от Годишника на Дунавския вилает за 1873 г.⁶ Като най-малки селища в каза Берковица са посочени чифлик Церовене, село Палилула и махала Джума. Най-многолюдни са селата Костенци и Чипровци. Като големи мога да се определят 15 села с население между 600-1000 души. Населението на 62 села варира между 100-599 души (Приложение 1).

Като най-малко селище в каза Лом е посочена Ибрахим махала. Най-многолюдни, с над 1000 обитатели, са селата Мокреш, Горна Гнойница, Расова, Прогорелец, Медковци и Вълчидръм. Като големи мога да се определят 6 села с население между 600-750 души. Населението на 38 села варира между 100-599 души. Само при две села, Драгошинци и Лабец, броят на населението не е посочен и вероятно това се дължи на техническа грешка (Приложение 2).

Сравнението между броя на домакинствата и жителите на дадено село сочи, че между тях няма ясна зависимост. Увеличаването на домакинствата не винаги води до увеличаване на населението. В села с еднакъв брой домакинства се наблюдават значителни разлики в броя на населението. Така едно до-

макинство може да се състои от 3, 5 или 9 души. Както и днес, и в миналите векове големината на населеното място зависи от възможността жителите му да осигурят прехраната си, а големината на домакинството се влияе от усилията, които те трябва да полагат за това. Вероятно по-неблагоприятните икономически и климатични условия водят до обединяването на роднински или близки семейства.

Най-интересни за изследователя са не единичните сведения за ежедневието, а онези от тях, чрез които може да се предложат изводи или да се предположат скрити тенденции. Това е възможно при едновременен анализ на регистрите на населението, които отразяват семейната структура, регистрите на данък „военен откуп“, регистрите на годишния данък върху земеделската продукция, регистрите на покритите и земеделските имоти, както и тези на данъка върху дребния и едрия рогат добитък и свинете.

Множество обективни и субективни фактори (войни, пожари, наводнения или неподходящи хранилища) са причинили безвъзвратната загуба на част от тези регистри. Днес за 8 села⁷, спадащи през 1873 г. към каза Берковица, не разполагаме с нито един от посочените регистри.

За 11 села⁸ има само части от регистри на издадените тапии за владееене на земя. Информацията в тях разкрива местностите, които са заобикаляли селата, големината на нивите, начините на наследяване, търговията с поземлени имоти. Тя може да се използва по-пълноценно само в комбинация с пълни регистри на покритите и земеделските имоти. При други 33 села⁹ заедно с регистрите за имотите, за дребния рогат добитък или за земеделската продукция са запазени и части от регистри на издадените тапии.

При общо 41 села¹⁰ разполагаме с регистри на имотите (покрити и поземлени) и регистри на дребния рогат добитък или само с един от двата вида регистри. В подобни случаи изследователят може да извлече данни единствено за приблизителната големина на селското землище, средната големина на земеделските площи, главите на семействата в селото, отразени като собственици на имотите.

За общо 14 села¹¹ са запазени регистри на данъка върху земеделската продукция и регистри на дребния рогат добитък или само един от двата вида регистри. Всички анализи, съставени въз основа на тази комбинация от сведения, са неизбежно непълни. Обобщенията, изградени въз основа на регистрите на данъка върху земеделската продукция и регистрите на имотите, запазени общо за 6 села¹², позволяват редица изводи за ежедневието на населението.

Само при 7 села¹³ разполагаме с регистри на данъка върху земеделската продукция, регистри на дребния рогат добитък и регистри на покритите и поземлените имоти.

Според регистри на земеделската продукция през 1871 г. в южната и средната част на съвременната област Монтана се отглеждат царевица, жито, ечемик, ръж, овес, лимец, червенка, просо, лозя, грах, леща, боб, коноп, пипер, зеле, лук, чесън, сливи, круши, ябълки, орехи, тикви, праскови, пчели. На места се срещат и картофи. Коси се сено¹⁴. Метеорологичните условия през лятото на 1871 г. не са съвсем благоприятни за земеделските култури. Дъждовете, започнали в края на юни, не престават бързо. Те предизвикват наводнения, а също така са съпроводени и от градушки. В някои села на каза Берковица от градушка са пострадали различни по големина площи, засети с жито, ечемик, овес, лимец, ръж, просо и царевица (Приложение 3).¹⁵

Все пак общият преглед на регистри на земеделската продукция сочи, че стопаните не са загубили изцяло посевите. Пълният анализ на достъпните засега регистри на земеделската продукция е затруднен от факта, че не всички от тях предоставят подробна информация за тежината на сноп от дадена зърнена култура. Така не може да се изчисли общият обем на зърното (жито, ечемик, ръж, овес, лимец), което те биха разменили или продали на най-близкия пазар. Анализът може да бъде затруднен и от липсата на яснота за съотношението между житото и ръжта в нивите, засети с т.нар. смес. Този детайл не ни позволява да изчислим обемът на зърното (жито и ръж), достатъчен за изхранването на един човек в рамките на година. Непълнотите относно пазарната цена на произвежданите зърнени култури представляват допълнителна спънка при общаването на достъпната информация.

Наред с това, всеки опит да се сравни икономическото състояние на селата трябва да отчита различните природни условия, в които те се развиват. Това са качеството на почвата, което често се отразява и на цената ѝ при данъчната оценка; големината на селското землище, възможността за развитие на бубарството или отглеждането на култури като коноп, тютюн и сусамово семе, които се считат за стратегически. Ето защо, поминъкът на планинските села Горна и Долна Бяла речка не би могъл да се сравни с ежедневието на селата Клисурица и Бойчиновци.

Тук ще представя анализ на регистъра на земеделската продукция и регистъра на покритите и поземлените имоти на село Горно Церовене. Изборът ми бе обусловен от следните обстоятелства: близостта до съвременния град

Монтана би могла да определя и евентуалното сходство в земеделското производство; установените съществени непълноти в регистрите, които отразяват продукцията, покритите и земеделските имоти на село Замфирово; планинския характер на селата Челюстница, Горна Лука, Дълги дел, за които също има значителен обем данни.

През 1871 г. в село Горно Церовене¹⁶ като земеделски стопани са регистрирани 153 души, а 164 души са отбелязани като собственици на покрити и поземлени имоти. Сред тях 25 души имат къщи и ниви, но не са вписани като производители, а 15 земеделски стопани не притежават нито къщи, нито ниви. Може да се предположи, че между някои от лицата, спадащи към тези две групи, съществуват роднински отношения, които засега не могат да бъдат установени. Възможно е част от земеделските производители да са наемали земя за обработване и да са живели под наем или при роднини в селото. Вероятно селяните, които са отдавали своята земя под наем, са отглеждали копринени буби, а приходите от тази дейност са били достатъчни, за да осигурят прехраната им.

С изключение на трима стопани всички отглеждат жито и царевича. Заедно с тези две култури общо 62 стопани са засели различни количества ечемик, овес и ръж. Други са прибавили към житото и царевичата овес и ръж (24 стопани), ечемик и овес (17 стопани) или ечемик и ръж (16 стопани). Броят на стопаните, които отглеждат допълнително само един вид зърно, е общо 27 души. Те се разпределят така: 7 стопани разнообразяват производството си с ечемик, други 7 семейства с овес, а 12 домакинства с ръж. Наред с царевичата и житото, само четирима стопани не са засели допълнителни зърнени култури. В Горно Церовене се отглеждат също така лозя, коноп, лук, зеле, пипер, боб, леща, сливи. Коси се и сено. Стопаните заплащат данъка върху зърнените храни в натура, а данъка върху всички останали култури и сеното – в пари. В село Горно Церовене паричният данък върху земеделските култури варира между 9-446 гроша, но в действителност само при двама стопани сумата му надхвърля 300 гроша. Повечето семейства (92 домакинства) трябва да заплатят между 31-100 гроша. Съпоставката между конкретната сума на паричния десятък и количеството на добитите от стопанина зърнени храни не очертава определена тенденция. Вероятно всеки произвежда толкова зеленчуци, бобови култури и плодове, колкото позволяват метеорологичните условия и силите на семейството му, без да се стреми да ги изнася на местния пазар.

При повечето семейства добитото жито е достатъчно за изхранването на по-малко от двама души в рамките на година.¹⁷ Само при 15 домакинства

с него могат да се изхранят 5 или повече души. Това подсказва, че селските стопани отглеждат житото с цел то да бъде продадено. Количеството на добитата ръж¹⁸ също рядко е достатъчно за изхранването на един човек в рамките на година. Ако с овеса и ечемика не се изхранват домашните животни, заедно с ръжта и житото, тези зърнени култури могат да се продадат или заменят на най-близкото тържище.¹⁹

Сумите, които стопаните могат да получат при продажбата на житото, ечемика, ръжта и овеса, варират между 38 гроша и 2308 гроша. При 4 души тези доходи са под 100 гроша, а при 22 семейства приходите от четирите зърнени култури са над 1000 гроша. Общо 39 семейства ще разполагат с 600-899 гроша от продажбата на споменатите зърнени култури. Техният брой в отделните парични отрези (600-699, 700-799 и 800-899 гроша) е почти еднакъв. Наблюдава се относително слаба тенденция за увеличаване на домакинствата, които заемат паричните отрези между 100-599 гроша. Най-много са стопаните, които могат да получат от продажбата на житото, ечемика, ръжта и овеса между 500-599 гроша.

Когато сравним евентуалните приходи от споменатите зърнени култури с общата сума от паричния данък върху земеделската реколта и от данъка върху поземлените и покритите имоти, ще установим, че дори да продадат тези 4 вида зърнени храни, 6 стопани нямат достатъчно средства да платят другите два данъка. Засега не разполагаме с регистър на данъка върху едрия и дребния рогат добитък, върху свинете и на данъка „военен откуп“, но е вероятно дори при стопаните с доход над 1000 гроша от продадените зърнени култури, сборът от паричните данъци изцяло да поглъща добитите средства. Възможно е да се наложи да продадат произведените бобови растения, плодове, зеленчуци и коноп. Така семействата ще разчитат на добитата царевица, млечните продукти и месото от отгледаните животни.

Значителното количество на добитата царевица в село Горно Церовене подсказва, че е служила за ежедневна храна. За да не изпитва глад, всеки човек се е нуждаел от 245 кг. царевица на година.²⁰ След като от цялото количество царевично зърно предвидим 12,5% за натуралния данък и 10% за семе, може да изчислим колко души ще успее да изхрани всеки селски стопанин в рамките на година. Известно е също така, че средната численост на едно семейство възлиза на 5 души, но се срещат и семейства от 10 души.²¹ Демографските данни за каза Лом и каза Берковица сочат, че домакинствата от 8-9 души не са рядкост. Анализът на данните за добитата царевица позволява да се въведат следните групи:

А) 52 стопани (33%), добили царевица, достатъчна за изхранването на 0-4 души;

Б) 17 стопани (11%), добили царевица, достатъчна за изхранването на семейство от 5 души;

В) 60 стопани (39%), които разполагат с царевица, достатъчна за изхранването на 6-9 души;

Г) 8 стопани (5%), които разполагат с царевица, достатъчна за изхранването на две семейства или общо 10 души;

Д) 16 стопани (10%), добили царевица, достатъчна за изхранването на 11 или повече души.

Към група А се числят трима стопани без приход от други зърнени храни, един стопанин, който не е произвел никакво зърно, и още един, който не би могъл да заплати паричните си данъци дори да продаде добитото жито, ечемик, ръж и овес. Засега не са открити сведения как тези 5 души осигуряват своята прехрана или прехраната на семействата си. Може само да се предполага, че са работили като наемни работници при онези свои съселяни, които са произвели царевица за повече от 11 души.

Броят на стопаните, които разполагат с царевица, достатъчна за изхранването на един или двама човека, не е висок: общо 13 души. Прави впечатление, че броят на семействата, които разполагат с царевица за 3-5 души, е еднакъв, по 17 домакинства в отрез. Стопаните, спадащи към група А, трябва допълнително да закупят царевица, в случай че техните семейства се състоят от 5 души.

За да закупи 245 кг. царевица при пазарна цена от 28 пари за килограм, всеки стопанин се нуждае от 171 гроша. В разглежданата група А приходите от продажбата на другите зърнени храни варират между 38-1210 гроша. След като платят паричните данъци, военния откуп и евентуално данъка върху едрия и дребния добитък, 29 стопани няма да имат с какво да купят царевица, необходима за прехраната на един човек в продължение на година. При 11 стопани допълнително закупената царевица ще е по-малко от нужното за 2-3 души на година. В зависимост от това дали са произвели царевица за двама, трима или четирима души, 8 от тях ще могат да изхранят петчленно семейство. Бих се въздържала да определя тези 52 стопани като бедни, защото не знаем какви суми ще им останат след изплащането на всички данъци и с какви суми разполагат от евентуално отгледаните буби или коноп. Засега не са открити и данни за структурата на тези 52 семейства. Подобна информация би хвърлила свет-

лина върху въпроса дали все пак произведената царевица не е достатъчна за тяхната прехрана, а част от средствата, придобити от продажбата на другите зърнени култури, не се използва за текущите нужди на домакинството.

Към група В-Г спадат общо 68 домакинства. Макар че могат да изхранят петчленно семейство, е любопитно да се проследи какво количество царевица биха закупили, след като платят паричния данък върху реколтата и данъка върху имотите си. Общо 35 от стопаните, които са произвели царевица, достатъчна за изхранването на 6 или 7 души, разполагат с паричен остатък, който им позволява да закупят царевица за 1-3 души. Само 7 стопани при нужда ще закупят царевица за още 4-5 души. Общо 8 домакинства, които са произвели царевица за 8-9 души, могат да закупят допълнителен обем, достатъчен за 1-2 души. Ако броят на членовете в семействата от група В-Г е по-малък от този, които могат да изхранят с произведената царевица, то след заплащането на паричните данъци всички стопани ще могат да отделят средства за осветление, отопление, кухненски съдове, земеделски сечива, сол, обувки или дрехи.

В група Д попадат 16 домакинства, които произвеждат царевица, достатъчна за изхранването на 11-18 души. Доходите им от евентуалната продажба на другите зърнени култури варират между 403-1754 гроша. Ако се приспадне данъкът върху имотите и другите земеделски култури, тези средства намаляват до 326–1046 гроша. Почти е невъзможно тези семейства да се приемат за състоятелни или богати, защото производството на големи количества зърнени храни и на други земеделски култури изисква повече работна ръка. Засега е невъзможно да се определи дали те са наели работници или техните фамилии са многолюдни. С голяма доза вероятност може да се каже, че след приспадането на всички парични данъци и разплащането с евентуалните наемни работници, стопанинът може да се окаже притежател само на нужното за годината количество царевица, бобови храни, плодове и отглежданите животни. В тази ситуация, дори богатите селяни, всъщност, не са толкова състоятелни, а всички зависят от положените усилия и метеорологичните условия през годината.

В село Горно Церовене почти равен брой стопани (27, 25 или 29 души) притежават ниви съответно между 61-70, 71-80 или 81-90 дьонюма.²² При 10% от семействата поземлените имоти варират между 11-60 дьонюма. Броят на стопаните с земя между 91-180 дьонюма постепенно намалява. Само двама имат ниви, по-големи от 200 дьонюма. Цената на дьонюм земя е между 90-110 гроша. Стопаните не обработват изцяло своите поземлени имоти.

За да установя каква част от поземления имот остава свободна за градини, лозя, ливади, коноп или черничеви насаждения, пресметнах колко дьонюма земя са засети с различни зърнени култури от стопаните, добили царевица, достатъчна за изхранването в рамките на година на 1-2 души. Същият метод приложих и при стопаните, добили царевица, достатъчна за изхранването на 11-18 души.²³

В повечето случаи стопаните, които са добили царевица, достатъчна за 11-18 души, използват 30-35% от земята си за отглеждането на различни видове зърнени култури, а 65-70% от земята остава свободна за градини, ливади, лозя, черничеви насаждения и коноп. Независимо че са засели и други зърнени култури, стопаните, отгледали царевица, достатъчна за 1-2 души, разполагат с още по-големи свободни площи, до 80-96% от поземления имот. Вероятно почвите в землището на село Горно Церовене не са подходящи за интензивното отглеждане на зърнени храни. Затова стопаните отглеждат зърно колкото да покрият нуждите си, а свободната земя използват за по-доходоносни култури или цели. Как те са стопанисвали земята си, дали са прилагали двуполна или триполна система на земеделие, засега не е възможно да се определи. Със сигурност, обаче, всички жителите на село Горно Церовене са се трудили ежедневно от сутрин до мрак за насъщния.

Независимо че документите, запазени в Ориенталския отдел на Националната библиотека, засягат различни аспекти от ежедневието в монтанския край през 40-те и 70-те години на XIX век, повечето от тях са части от разпръснати истории. Обобщена демографска информация предоставя Годишникът на Дунавския вилает за 1873 г. Важен източник са и различните данъчни и емлячни регистри. Анализът сочи, че в монтанския край не се наблюдава определена зависимост между броя на домакинствата и броя на населението. Числеността на семействата варира между 3, 5 или 9 души. Трудно е да се очертаят ясни категории от „бедни“, „заможни“ и „богати“ селски стопани. Дори земеделците, определени според своята земеделска продукция като богати, могат да се окажат бедни, след като платят всички годишни данъци. Едно е сигурно: ежедневието на обитателите на монтанския край е неразривно свързано със земята, земеделието и животновъдството. Прехраната на всеки стопанин и семейство му зависи от положените усилия и от конкретните метеорологични условия.

*Институт за балканистика
с Център по тракология „Проф. Ал. Фол” при БАН*

Приложение 1: Демографски данни от 1873 г. за каза Берковица

Населено място	Брой домакинства	Население	Съвременно име
Абдулселям чифлик	24	70	заличено
Байловица	27	215	неустановено
Балювица	28	276	същото
Баня	55	376	Николово
Белимел	96	600	същото
Белотинци	123	785	---,---
Бистрилица	40	600	---,---
Бойчиновци	40	253	---,---
Боровци	120	883	заличено
Бокиловци	28	137	същото
Бяла речка-и баля	29	170	Горна Бяла Речка
Бяла речка-и зир	51	315	Добна Бяла Речка
Веринче-и сагър	75	330	Долна Вереница
Веринче-и кебир	136	702	Горна Вереница
Видлица	40	210	същото
Войник	36	230	Войници
Вършец	151	740	същото
Габровница	48	590	---,---
Гаганица	156	800	---,---
Главановци	83	420	---,---
Говежда	78	400	---,---
Горна Лука	62	386	---,---
Гушанци	71	640	Замфирово
Дербент (Клисуре)	91	418	Бързия
Джедид	57	483	неустановено
Драганица	44	385	същото
Дубяк	39	232	заличено
Дългидел	41	230	същото
Ефляк	44	300	Маргиново
Железна	72	400	същото
Живовци	130	969	заличено
Заножан	65	336	слято с Вършец
Ерден	47	332	същото
Клисурица	43	195	---,---
Кобиляк	31	286	---,---
Ковачево	61	480	Горна Ковачица
Комарево	11	67	същото
Копиловци	134	600	---,---
Костенци	220	1331	---,---
Котеновци	53	430	---,---
Кошарник	41	290	към Монтана

Населено място	Брой домакинства	Население	Съвременно име
Крапчене	42	230	същото
Кутловица	28	160	Монтана
Лесковец	70	600	същото
Липен	107	565	---,---
Лопушна	66	400	---,---
Люга Баля	38	210	Владимирово
Люга-и зир	72	482	заличено
Мала Кутловица	68	520	към Монтана
Махала Джума	10	40	заличено
Махала Хаджилер	31	189	Черкаски
Мезреа	24	143	същото
Меяне	79	300	---,---
Митровци	100	600	---,---
Мърчево	43	263	---,---
Озирова-и баля	115	480	Горно Озирова
Озирова-и зир	56	267	Долно Озирова
Охрид	82	473	същото
Палилула	9	47	---,---
Перпержан	40	220	Трифоново
Песочница	30	283	същото
Помеждин	72	210	---,---
Поргитовци	47	320	---,---
Превала	140	670	---,---
Равна	24	130	---,---
Рашовица	16	95	---,---
Рикса	53	280	Каменна Рикса
Рикса-и баля	60	430	Долна Рикса
Сейд ходжа чифлик	22	145	заличено
Селями чифлик	12	94	Ягодово
Сердар чифлик	28	170	Стояново
Славотин	130	770	същото
Слатина-и баля	30	210	Дива Слатина
Слатина-и зир	31	193	Слатина
Сотучин	40	175	Гаврил Геново
Сръбляница	22	140	---,---
Спанджа	49	213	Спанчовци
Стубел	150	583	същото
Студена Буча	75	397	---,---
Сумер	90	520	---,---
Челюстница	60	450	---,---
Чемиш	35	182	---,---
Черуян	134	980	неустановено
Черуян чифлик	8	25	---,---
Чипровци	262	1450	същото
Чупрешовица	19	215	---,---

Приложение 2: Демографски данни от 1873 г. за каза Лом

Населено място	Брой домакинства	Население	Съвременно име
Безденица	34	118	същото
Бекир махала	18	115	неустановено
Буковци	52	141	същото
Василовци	90	547	---,,---
Войник	56	198	Якимово
Вълкова Слатина	125	463	Доктор Йосифово
Вълчидръм	360	4500	същото
Гаговци	50	265	неустановено
Гайтанци	11	54	Смирненски
Гнойница	170	1100	Септемврийци
Голинци	106	658	Кв. Младеново
Граговица	10	81	заличено
Дервиш махала	76	650	Разград (село)
Драгошинци	?	?	неустановено
Дреновец	90	334	същото
Душилница	67	400	заличено
Дългоделци	70	480	същото
Ефляк махала	52	346	Сталийска махала
Ибрахим махала	9	42	неустановено
Исмаил махала	25	159	Княжевска махала
Йени къой	31	172	неустановено
Кален поток	14	103	Кален
Карабаджак	42	230	Игнатово
Киселево	35	205	същото
Ковачица	140	650	---,,---
Комощница	130	750	---,,---
Крива бара	96	536	---,,---
Криводол	90	652	Трайково
Кула махала	85	580	Златия
Клиашево	24	127	Трайково
Котеновци	72	410	Якимово
Кърки жаба	65	460	Аспарухово
Лабец	65	?	Станево
Линова-и зир	50	550	Долно Линово
Луковци	24	150	Смирненски
Мадан	92	677	същото
Медковец	222	1515	---,,---
Мокреш	135	1100	---,,---
Момин брод	38	250	---,,---
Омер махала	19	107	Ботево
Прогорелци	136	1170	Якимово
Расово	153	1150	същото
Реджеб махала	17	105	заличено

Населено място	Брой домакинства	Население	Съвременно име
Сливовик	90	401	същото
Татар махала	47	293	Дондуково
Толовица	50	169	Септемврийци
Тополовци	78	171	към Дреновец
Хаджи Али махала	30	190	неустановено
Хасан ага махала	80	500	Златия
Хасан баба махала	62	370	Динково
Хезарград махала	77	520	Разград (село)
Церовина	50	311	Долно Церовене
Цибре варош	22	515	Горни Цибър
Черни връх	60	450	същото
Чорлево	75	455	към Дреновец
Чучан	42	350	Станево
Ярловица	50	241	същото

Приложение 3: Села, в които земеделските посеви са пострадали от градушка и силен дъжд през 1871 г.

Населено място	жито	ечемик	овес	лимец	ръж	просо	царевица
Баня	+	+	+		+		+
Белотинци	+	+		+			+
Боровци	+	+	+				
Бойчиновци		+					+
Гаганица	+	+	+		+		
Кутловица	+	+					+
Ерден	+		+	+			
Калиман	+	+	+		+		
Кобиляк							
Костенци	+		+		+		
Котеновци	+		+				
Охрид		+				+	
Спанджа	+				+		+
Сумер	+	+					
Чупрешовица	+		+				

Библиография

- Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Дигитална библиотека, Вестник „Дунав“, бр. 590, 7 юли 1871 г.; бр. 600, 11 август 1871 г.
- Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, D 623; Берковица 13/2, Берковица 15/1; Берковица 14/1; Видин 6/69; Видин 4/90; Русе 3/78, л. 153; ф. 26, а. е. 217-219, 17061; ф. 28, а. е. 289, 496, 498; ф. 112, а. е. 5080; ф. 169, а. е. 1318; ф. 181, а. е. 487.
- Дамянов, С. *Ломският край през Възраждането: Икономически живот и политически борби*. София, 1967.
- Димитров, Стр. *Въстанието от 1850 година в България*. София, 1972.
- Dobreva, M. “Ауа Kiril ve Metodiy” Milli Kütüphanesine Bağlı Oryantal Bölümü’ndeki “Vidin” Önfonu Defterleri”. – In: (D. Güney, ed.) *International Congress “The Ottoman Geopolitics Management of Cultural Archive Heritage and Role of the Land Registry Archives”, 21-23 November 2012, Istanbul, Bildiriler*. Cilt 1, Ankara, 2013, 183-219.
- Драганова, С. *Берковското село в навечерието на Освобождението: Статистическо изследване според османските данъчни регистри*. София, 1985.
- Ковачев, Р. Казата Берковица в началото на XVI век според нови сведения от османските архиви. – В: *110 години град Фердинанд и мястото му в българския Северозапад (Доклади от юбилейна научна конференция)*. съст.: К. Йосифов, Монтана, 2006, 32-51.
- Ковачев, Р. *Опис на Видинския санджак от първата четвърт на XVI век*. София, 2016.
- Опис на османотурски документи за занаятите и търговията (XVI-XIX век)*. ред.: Ст. Андреев, София, 1993.
- Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя XV-XX в.* съст.: М. Стайнова, София, 1971.
- Пенчев, П., Хр. Кринчев, *Елементарни и оптимални потребности от средства за хранителни продукти*. Варна, 1968.
- Попов, П., Г. Койнов, *Пшеница*. София, 1951.
- Тодорова, М. *Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период*. София, 2002.
- Ronzie, R. *The Encyclopedia of Nutrition and Good Health*. New York, 2003.
- Salname-i Vilayet-i Tuna, Defa 6, Rusçuk, 1290 (1873).
- Winch, T. *Growing Food. A Guide to Food Production*. Dordrecht, 2006.

Бележки

¹ Ковачев, Р. Казата Берковица в началото на XVI век според нови сведения от османските архиви. – В: *110 години град Фердинанд и мястото му в българския Северозапад (Доклади от юбилейна научна конференция)*. съст.: К. Йосифов, Монтана, 2006, 35-40; Ковачев, Р. *Опис на Видинския санджак от първата четвърт на XVI век*. София, 2016, 79-80, 82-85, 87, 103-104, 138, 153.

- ² Голяма част от документите в тези фондове не са анотирани. Съдържанието им установих лично чрез преглед на всяка архивна единица. Съставените списъци, които дават най-общи насоки за документите, са предоставени на Ориенталския отдел на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.
- ³ *Опис на османотурски документи за занаятите и търговията (XVI-XIX век)*. ред.: Ст. Андреев, София, 1993; *Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя XV-XX в.* съст.: М. Стайнова, София, 1971.
- ⁴ Димитров, Стр. *Въстанието от 1850 година в България*. София, 1972; Дамянов, С. *Ломският край през Възраждането: Икономически живот и политически борби*. София, 1967; Драганова, С. *Берковското село в навечерието на Освобождението: Статистическо изследване според османските данъчни регистри*. София, 1985.
- ⁵ НБКМ, Ор. о., ф. 26, а. е. 17061; ф. 28, а. е. 496; ф. 28, а. е. 498; ф. 112, а. е. 5080.
- ⁶ Salname-i Vilayet-i Tuna, Defa 6, Rusçuk, 1290 (1873), 171-181.
- ⁷ Това са селата Абдулселям чифлик, Войник, Вършец, Габровница, Главановци, чифлик Церовене, махала Джума, Люта-и зир.
- ⁸ Това са селата Белотинци, Боровци, Бистрилица, Бокиловци, Гаганица, Джелид, Живо-вци, Котеновци, Лесковци, Стубел, Чипровци. (Dobrevа, М. “Аya Kiril ve Metodiy” Milli Kütüphanesine Bađlı Oryantal Bölümü’ndeki “Vidin” Önfону Defterleri”. – In: (D. Güney ed.) *International Congress “The Ottoman Geopolitics Management of Cultural Archive Heritage and Role of the Land Registry Archives”, 21-23 November 2012, Istanbul, Bildiriler*. Cilt 1, Ankara, 2013, 195-196).
- ⁹ Това са селата Балювица, Баня, Бойчиновци, Говежда, Горно Церовене, Гушанци, Дербент, Драганица, Дубяк, Желязна, Кобиляк, Ковачево, Костенци, Кошарник, Кутловица, Липен, Лопушна, Люта-и баля, Мала Кутловица, Мерзеа, Озирова-и баля, Перпержан, Портитовци, Превала, Риска-и баля, Селями чифлик, Сердар чифлик, Сотучин, Сръбляница Сумер, Хаджилер, Челюстница (Dobrevа, М. Ор. cit., 216).
- ¹⁰ Това са селата Белимел, Веринци-и кебир, Дербент, Драганица, Желязна, Заножене, Ерден, Кобиляк, Ковачево, Комарево, Костенци, Кошарник, Крапчан, Кутловица, Лопушна, Мала Кутловица, Мезреа, Мелане, Мърчево, Митровци, Озирова-и баля, Озирова-и зир, Охрид, Палилула, Перпержан, Песочница, Портитовци, Помеждин, Превала, Равна, Расовица, Риска, Сейд ходжа чифлик, Селями чифлик, Сердар чифлик, Слатина-и баля, Слатина-и зир, Сотучин, Спанджа, Чемиш и Черешовица. (Dobrevа, М. Ор. cit., 217; Драганова, С. Цит. съч., 85, 91, 97, 100, 102, 105-113, 116-119, 121, 128-129, 168-170, 172-173).
- ¹¹ Това са селата Баня, Вериндже-и сагър, Видлидже, Говежда, Гушанци, Дубяк, Копиловци, Липен, Риска-и баля, Студена буча, Сумер, Хаджилер, Челюстница (Драганова, С. Цит. съч., 151-152, 154, 157, 159-160, 162-163, 167, 169, 173-174).
- ¹² Това са селата Горно Церовене, Гушанци, Горна Лука, Челюстница, Дългидел, Ефляк (НБКМ, Ор. о., D 623; Драганова, С. Цит. съч., 93-94, 98-99, 130-131, 153, 164; Dobrevа, М. Ор. cit., 197-198).
- ¹³ Това са селата Балювица, Бойчиновци, Бяла речка-и баля, Бяла речка-и зир, Клисурица, Люта-и баля, Сръбляница (Драганова, Цит. съч., 81-83, 104, 114, 128, 147-148, 150, 157-158, 161, 167-169, 171).
- ¹⁴ НБКМ, Ор. о., D 623; Видин 6/69; Берковица 13/2; Берковица 15/1; Драганова, С. Цит. съч., 147-164.
- ¹⁵ Вестник „Дунав“, бр. 590, 7 юли 1871 г.; бр. 600, 11 август 1871 г.; НБКМ, Ор. о., ф. 28, а. е. 289.
- ¹⁶ НБКМ, Ор. о., Видин 4/90; Берковица 14/1.

- ¹⁷ Регистърът на данъка върху земеделската продукция сочи, че сноп жито тежи 2,5 кг. След като платят данък от 12,5% стопаните трябва да оставят най-много 10% от зърното за семе. Дневната дажба на човек възлиза на 2700 калории. Килограм жито осигурява 3500 калории. Така всеки човек дневно се нуждае от 0,75 кг. жито, а годишното количество е близо 273 кг. (Попов, П., Г. Койнов, *Пшеница*. София, 1951, 36, 90; Пенчев, П., Хр. Кринчев, *Елементарни и оптимални потребности от средства за хранителни продукти*. Варна, 1968, 71-72).
- ¹⁸ Всеки сноп ръж тежи средно 5,4 кг. Както при житото стопаните трябва да заплатят данък от 12,5% и да оставят 10% от зърното за семе. Килограм ръж осигурява 3100 калории. При дневна норма от 2700 калории за един човек са нужни 0,85 кг. ръж или за година той ще консумира 310 кг. ръж. (Ronzie, R. *The Encyclopedia of Nutrition and Good Health*. New York, 2003, 564).
- ¹⁹ Засага не са открити подробни данни за цените на зърнените храни през 1871 г. Информация може да се извлече от османски документи, които се отнасят за близките до Монтана градове. Тук приемам, че в началото на 70-те години на XIX век килограм жито е струвало 22 пари, килограм ечемик – 11 пари, килограм ръж – 20 пари, килограм овес – 9 пари и килограм царевица – 28 пари. (НБКМ, Ор. о., Русе 3/78, л. 153; ф. 26, а. е. 217-219; ф. 181, а. е. 487; ф. 169, а. е. 1318; *Опис на османотурски...*, 369, 374, 387, 425, 433, 463, 514, 536, 546, 592, 613, 684).
- ²⁰ Килограм царевица осигурява 4000 калории. При дневна диета от 2700 калории са нужни 0,67 кг. царевица, а на година – 245 кг. (Ronzie, R. *Op. cit.*, 169).
- ²¹ Мария Тодорова, *Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период*. София, 2002, 112.
- ²² Един дьонюм се равнява на 919 кв. м.
- ²³ Според данните от 2004 г. на Организацията по прехрана и земеделие всеки декар дава средно 290 кг. жито, 268 кг. ечемик, 350 кг. ръж, 110 кг. овес и 490 кг. царевица. Да предположим, че добивите през 1871 г. са били двойно по-малки поради примитивното състояние на земеделието в Османската империя. Като вземем предвид и разликата в мерните единици за площ декар и дьонюм, можем да приемем, че от дьонюм земя се добива 133 кг. жито, 123 кг. ечемик, 160 кг. ръж, 55 кг. овес и 232 кг. царевица (Winch, T. *Growing Food. A Guide to Food Production*. 2006, Dordrecht, 110, 117-118, 134).

МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ В ГРАД ФЕРДИНАНД ПРЕЗ ПЕРИОДА 1892-1900 г.

Ангелина Емилова

Демографските процеси, които протичат в дадено населено място са важен компонент от формирането на неговата история. Те имат отношение към цялостното му социално-икономическо, политическо и културно развитие. Много от демографските процеси и явления, в това число и миграцията на населението, все още са недостатъчно проучени. Причини за това са:

- Главна производителна сила и основен потребител на материални и духовни ценности, населението насочва своите действия към всички сфери на обществения живот;
- Неговото развитие се обуславя от разнообразни фактори¹, които в извънредно сложно съчетание взаимодействат във времето и пространството с икономически, социални, психологически, природни и други обстоятелства;
- Недостиг на статистически данни за преселванията и изселванията.

Миграцията, или механичното движение на хората, е вторият по значение процес за формирането на населението в дадена териториална единица². Миграцията често се дължи на социално-икономически подбуди.

Цел на настоящата статия е да се представят сведенията за миграционните процеси в град Фердинанд (дн. Монтана) за периода 1892–1900 г. Първите данни за заселвания и преселвания в града са публикувани през 1944 г. в антропогеографското проучване на Стоян Марков „Град Фердинанд”. В част „Движение на населението” Стоян Марков посочва: „Статистически данни за преселванията и изселванията в град Фердинанд нямаме, затова ще се задоволим с наши сведения, събрани от стари люде и допълнени тук-там от общинското управление.”³ В монографията на археолога Георги Александров „История на Монтана – Кутловица и района” има податки и за населението на града. Цялостно и задълбочено изследване по темата не е правено. Настоящата статия не претендира за изчерпателност, тя е опит да се надградят досега известните

факти и да се обогати историята на града. Емпиричният материал е извлечен от периодичните преброявания на населението, провеждани от Дирекцията на статистиката (днес Национален статистически институт); документи, съхранявани в Държавен архив – Монтана; монографии и изследвания за населението на България.

За по-точен и подробен анализ на миграционните движения е необходимо да изясним основни понятия като:

- Миграционно движение на населението: То обхваща преместванията на лица от една територия в друга и най-общо изразява географската (пространствена, териториална или районна) мобилност на населението.
- Мигрирането е преместване от един район в друг, извършено през определен период, което води до промяна на местоживеенето.
- Мигрант е лице, което променя своято местоживеене поне един път през разглеждания период.
- Район на излизане: За мигрантите това е районът на местоживеене в началото на разглеждания период или местоживеенето, от което е извършено последното преместване.
- Район на влизане или на предназначение: Това е районът, в който се завършва преместването.
- Съвкупността от мигрирания се нарича миграционен поток. Размерът му е равен на броя на преместванията, респективно на преместените лица, извършени през разглеждания период от един и същ район на излизане към друг един и същ район на влизане.

Според отдалечеността на миграцията различаваме:

- Външна миграция или преместване от една държава в друга;
- Вътрешна миграция или преместване в пределите на страната.

Вътрешната миграция може да бъде:

- миграция между различни стопански райони;
- миграция между елементарни райони, намиращи се във вътрешността на един и същ район. Тогава говорим за вътрешно районна миграция;
- миграция село-град.

Различаваме още окончателна и временна миграция, а според мотивите на преместване: икономическа, политическа, военна и други.

Миграциите се зараждат под влиянието на икономически, политически, демографски, природни, етнически и други фактори, които се проявяват в различни съчетания и с различна сила през отделните години. Когато говорим за миграционните процеси в град Фердинанд през разглеждания период, ще има-ме предвид най-вече вътрешната миграция „село-град“.

Броят на населението непрекъснато се променя, затова винаги се определя към даден момент от времето. Тази моментна снимка на населението са преброяванията.

Статистиката за движението на населението в България е учредена още в началото на 1881 г. и са издадени съответните нормативни актове. Чрез текущите демографски наблюдения се събират и сведения за миграцията, които далеч не отчитат точно вътрешното движение на населението. Те регистрират само онези случаи, при които смяната на местоживеенето се оформя юридически чрез отписване от регистъра в мястото на изселване и съответно със записване в регистъра на мястото на заселване. Част от населението мигрира, без да заявява пред административните органи своето преселване.⁴ За проблемите, които съществуват при събирането на статистически данни, свързани с движението на населението, говори и фактът, че в периода 1894–1896 г. Статистическото бюро на Княжество България изпраща 26 официални писма до Окръжните и Околийските управители в страната с указания за дейностите, които трябва да се извършват от кметовете във връзка с подаването на данни за преселванията, изселванията и за движението на населението. Дотогава, много често информацията, която се изпраща, не е точна. Има и случаи, в които местните кметове изобщо не предоставят на държавната администрация нужните статистически данни.

При преброяванията след 1892 г. се наблюдава нарастване на населението на град Фердинанд. При първото преброяване през 1880 г. населението на тогавашното село (Голяма) Кутловица е 878 души, а през 1892 г. е вече 1773 души, т.е. за 12 години то е нараснало с близо 900 души. При следващото преброяване през 1900 г. населението е 2628 души (фиг. № 1). Причина за бързото му увеличаване е не само естественият прираст, но и миграционният поток, който се засилва след 2 декември 1891 г., когато княз Фердинанд утвърждава градския статут на Голяма Кутловица.

С указ № 626 от 2 декември 1891 г. княз Фердинанд ратифицира решението на VI Обикновено Народно Събрание, прието на заседание от 15 ноември 1891 г. с протокол № 16. То гласи „Кутловската селска община да се приеме-

нува в градска под названиее „Фердинанд“.⁵ С окръжно № 745 от 22 януари 1892 г. министърът на вътрешните дела Луканов известява Ломския окръжен управител, окръжните управители от страната и министерствата, че „понеже седалището на Кутловска околия е преименувано по законодателен ред от „Кутловица“ в[ъв] „Фердинанд“, то съгласно § 6. от Закона за административното деление на територията на Княжеството, околията занапред трябва да се нарича „Фердинандска“.“⁶

До този момент Голяма Кутловица е селска община, която включва само то селище, но в същото време е и център на едноименна второстепенна околия в състава на Ломски окръг. Към 1888 г. Кутловска околия обхваща площ от 1143 кв. км с население от 33 910 души.⁷

След Освобождението, а най-вече след придобиването на градски статут бившето село Голяма Кутловица започва да променя своя облик. Още в началото на 1892 г. кметът Игнат Попов и Общинският съвет започват усилена дейност по градоустройството. Плодородната почва, обширните пасища и ливади в котловината и малката гъстота на населението са сред причините хора от различни населени места на околията, от съседни райони и от някои градове на Княжество България да се заселят и да потърсят препитание тук. Според Стоян Марков през периода 1887–1900 г. в града се преселват 119 домакинства, от които:

1. От Фердинандска околия – 61 домакинства
  - 9 домакинства от село Белимел;
  - 1 домакинство от село Видлица;
  - 3 домакинства от село Горна Лука;
  - 6 домакинства от село Горно Церовене;
  - 2 домакинства от село Долна Вереница;
  - 17 домакинства от село Кошарник;
  - 4 домакинства от село Мала Кутловица;
  - 16 домакинства от село Митровци
  - 1 домакинство от село Чипровци;
  - 2 домакинства от село Чемиш.
2. От съседни райони – 28 домакинства
  - 5 домакинства от Берковица;
  - 2 домакинства от село Гаганица;
  - 2 домакинства от село Главановци;
  - 1 домакинство от село Говежда;

- 1 домакинство от село Дива Слатина;
  - 2 домакинства от село Заножене;
  - 1 домакинство от село Котеновци;
  - 2 домакинства от село Копиловци;
  - 2 домакинства от село Горна Ковачица;
  - 1 домакинство от село Лопушна;
  - 1 домакинство от село Лесковец;
  - 4 домакинства от село Меляне;
  - 2 домакинства от село Равна;
  - 2 домакинства от село Соточино.
3. От страната – 30 домакинства
- 1 домакинство от Белоградчик;
  - 2 домакинства от Враца и околията;
  - 1 домакинство от Годеч;
  - 1 домакинство от Радомирско;
  - 18 домакинства от Якоруда и Белица;
  - 1 домакинство от Самоков;
  - 2 домакинства от Софийско;
  - 4 домакинства от Троян и околията (Фиг. 2).

Прави впечатление, че 50% от преселилите се домакинства са от планинските селища на самата Фердинандска околия. Това не е случайно. Те добре познават района, в който се заселват, защото в годините преди Освобождението често идват да работят турските имоти в тогавашното село Голяма Кутловица.

Плодородните почви на Фердинандската котловина са притегателна сила за преселниците от село Белимел и село Митровци, тъй като нивите по родните им места са твърде недостатъчни и неплодородни, а това затруднява и изхранването на домакинствата им.

Преселниците от близките до града села, където все пак има плодородни земи, се установят в град Фердинанд по икономически причини. В годините преди Освобождението мнозина от тях са дошли в селището като чираци или прислужници, а след 1878 г. при тях се преселват и семейства им.

Неслучайно в града се заселват и домакинства от Якоруда и Белица. В миналото много от тях се запознават с този край, докато продават катран.⁸ С преселването си в града те пренасят и нов поминък – търговията с катран, който купуват от Якоруда и пласират из цялата страна. Стоян Марков посочва следната причина за изселването на якорудчани от родните им места: „немотията

от една страна и страхът от турските изстъпления след Разложкото въстание, въпреки че якорудчани не взели участие в него”.⁹ Свидетелство за сериозния миграционен поток към град Фердинанд са данните, поместени в част „Население по месторождение” през 1892 г. и 1900 г. (Фиг. 3) Резултатите от преброяването през 1892 г. сочат, че град Фердинанд е с население 1773 души, от които:

- 860 души са родени във Фердинанд;
- 659 души са родени в друга община на окръга;
- 136 души са родени в други окръзи на страната;
- 77 души са родени в Турция;
- 24 души са родени в Сърбия;
- 2 души са родени в Румъния;
- Един човек е роден в Русия;
- 13 души са родени в други държави;
- Една жена не е уточнила своето месторождение.

Анализът на данните сочи, че броят на родените извън града е с 53 души повече, отколкото на тези, родени в град Фердинанд. Това категорично показва, че е налице миграционен поток към града.

По-различна е картината при следващото преброяване през 1900 г. Населението на града е 2628 души, от които:

- 1370 души са родени в града;
- 45 души са родени в друго населено място на общината;
- 316 души са родени в друга община от същата околия;
- 401 души са родени в друга околия на същия окръг;
- 338 души са родени в друг град на Княжество България.

За разлика от преброяването през 1892 г. при преброяването през 1900 г. са обособени по-подробни графи за хората, родени в Турция: „родени в Македония и Одринско” – 117 души и „родени другаде в Турция” – 10 души. За родените в Румъния също са оформени два пункта: „родени в Добруджа” – един човек и „родени другаде в Румъния” – трима души. В Сърбия са родени 20 души, в Гърция – двама души и в Русия един човек. Родените извън град Фердинанд и родените в чужбина са 1258 души. Шест души не са посочили своето месторождение. В този случай родените в града са със 112 души повече, отколкото родените извън града (Фиг. № 4).

Местната общинска управа не е безучастна към съдбата на преселниците. В своето изследване Стоян Марков изтъква, че „Общинската власт в[ъв] Фердинанд... е приютила якорудчани в опразнените черкезки къщи, оземлила

ги безплатно с двадесет декара земя и дала по 200 лева на всяко домакинство да си купи волове.”¹⁰

Тази загриженост проличава и в решението на общинската управа, взето на извънредно заседание от 31 март 1897 г. Тогава е разгледано колективното заявление, подадено от жители на село Кошарник. Като декларират своето желание да се преселят в града, те молят „да им се отпусне по едно празно място от общината, като на бедни, върху което да си построят по една къщица”.¹¹ След проведената дискусия членовете на общинската управа се обединяват в следното мнение:

„...като взе предвид: I. Че градецът ни е малък и има нужда да се насели от още граждани и би трябвало да се отпусне както на лицата, поменати в заявлението, което е регистрирано във входящия дневник под № 605, така също и на лицата, регистрирани под № 584, 475, 360, 355, 325 и 303, а пък от друга страна общинското управление има нужда от пари за прокарване на някои улици из града, съгласно градския план и след което реши: I. На бедни лица, които искат да се заселват в гр[ад] Фердинанд се определя да изплащат местата в разстояние на една година и то по тази цена – за общинските места, находящи се на северната страна на града, под градината на Кръсто Петков до пътя под Иван Ненчов се определя по 50 стотинки на квадратен метър; Общинските места, находящи се в местността „Лъката”, но не на лица, до шосето, което отива за гр[ад] Враца, по 10 стотинки квадратния метър. II. Горните места ще се отпуснат след като се утвърди протокола...”¹²

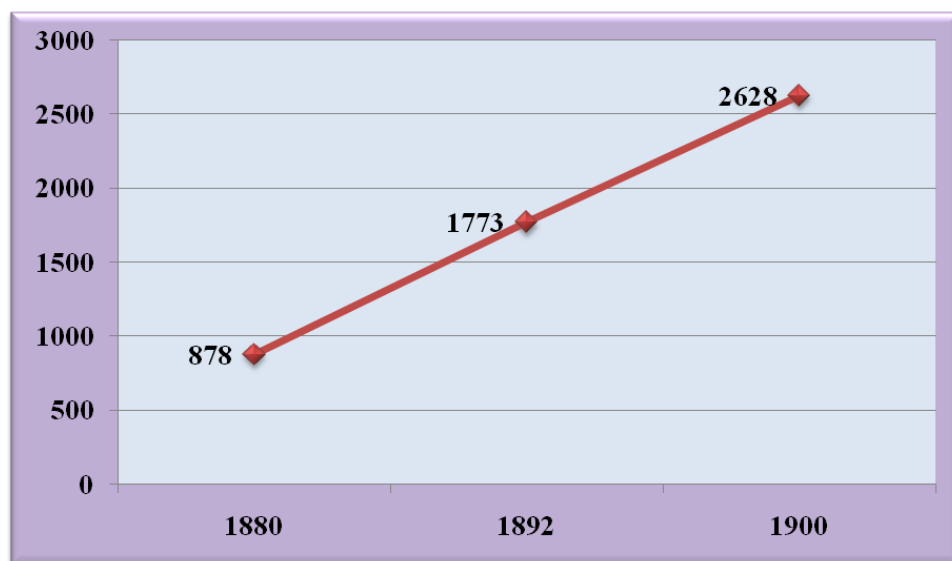
След 1897 г. в редица запазени протоколи от заседанията на общинската управа срещаме имената на жители от различни селища, установили се в града. Те се обръщат по разнообразни въпроси към градската администрация. Сред заповедите на общинския кмет има и такива, с които поради неспазване на разпоредбите се глобяват, граждани, живеещи в град Фердинанд. Изрично се посочва, че те са от Македония (най-вече хлебари) или от други селища. Доказателство, че общинската власт приема всеки преселник е и фактът, че някои от тях са назначавани на работа и в самата администрация. Например, Георги Иванов от село Горно Церовене е назначен за младши писар със заплата 480 лева.¹³

Преселването в град Фердинанд се обуславя най-вече от лични материални, социални, културни, професионални и семейни интереси. Нарастването на населението в град Фердинанд през периода 1892–1900 г. възлиза на 48,22% или всяка година то се увеличава с 6,03%. Причина за това е не само естественят прираст, но и засиленият приток на преселници от различни крайща на страната.

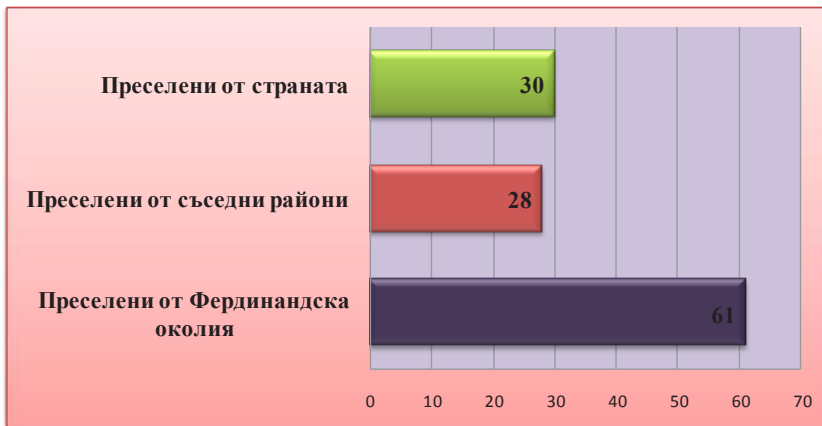
За разлика от преселванията към град Фердинанд, които преобладават през разглеждания период, е регистрирано само едно изселване. То е осъществено през 1895 г. Тогава напускат четирима души – мъж, две деца и жена. Характеристиката на мигрантите ни дава основание да предположим, че това е семейство. Те се изселват в Турция. За това свидетелстват както изложенията на Ломския окръжен управител за състоянието на Ломското окръжие през 1891 г. и 1895 г., така също и данните, публикувани от Дирекцията на статистиката за изселванията от Княжество България в чужбина от 1893–1902 г.

Изложеното позволява извода, че в периода 1891–1900 г. град Фердинанд е притегателен център за много хора. Миграцията на населението благоприятства усвояването на нови ресурси и ускорява икономическото развитие на града. Чрез преселниците се утвърждават и нови занаяти и отрасли, непознати или малко прилагани до този момент. Положителното отношение на местното общинско ръководство към преселниците създава и по-добри условия за тяхното адаптиране. Това несъмнено води и до просперитета на града.

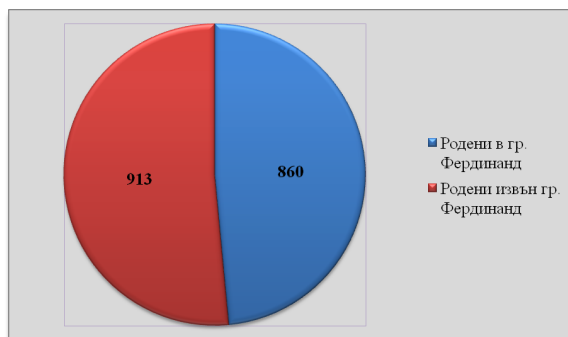
Държавен архив–Монтана

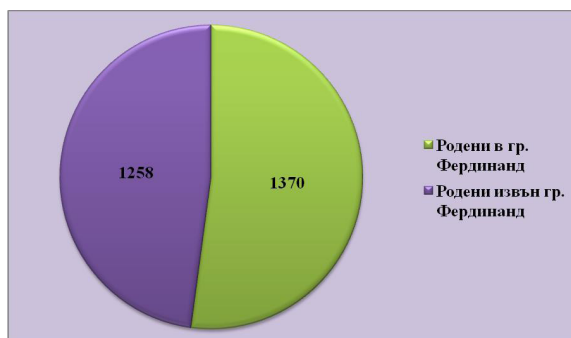
Фиг. 1 Население на град Фердинанд през 1880-1900 г.

Фиг. № 2 Брой на домакинствата, заселили се в град Фердинанд през периода 1887-1900 г.

Фиг. № 3 Население на град Фердинанд по месторождение към декември 1892 г.

Фиг. № 4 Население на град Фердинанд по месторождение към декември 1900 г.

Библиография

- Държавен архив–Монтана, ф. ЗК, оп. 1, а. е. 1, л. 20-21; а. е. 41, л. 4.
Вестник „Държавен вестник“, бр. 278, 19 декември 1891; бр. 20, 27 януари 1892 г.
Герасимов, Й. *Исторически очерци за град Монтана и региона*. Монтана, 2013.
Марков, С. *Град Фердинанд (Антропографски проучвания)*. Лом, 1944.
Минков, М. *Население и основни социални структури*. София, 1976.
Мичев, Н. *Населението на България. (Икономогеографско изследване)*. София, 1978.

Бележки

- ¹ Мичев, Н. *Населението на България. (Икономогеографско изследване)*. София, 1978, 7.
- ² Пак там, 55
- ³ Марков, С. *Град Фердинанд (Антропографски проучвания)*. Лом, 1944, 56.
- ⁴ Минков, М. *Население и основни социални структури*. София, 1976, 55-56.
- ⁵ Вестник „Държавен вестник“, бр. 278, 19 декември 1891 г., 2.
- ⁶ Вестник „Държавен вестник“, бр. 20, 27 януари 1892 г., 6.
- ⁷ Герасимов, Й. *Исторически очерци за град Монтана и региона*. Монтана, 2013, 93.
- ⁸ Марков, С. *Град Фердинанд...*, 59.
- ⁹ Пак там, 60.
- ¹⁰ Пак там, 59.
- ¹¹ Държавен архив–Монтана, ф. ЗК, оп. 1, а. е. 1, л. 20-21.
- ¹² Пак там.
- ¹³ Държавен архив–Монтана, ф. ЗК, оп. 1, а. е. 41, л. 4.

ГРАД ФЕРДИНАНД (МОНТАНА) ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА КМЕТА ТОДОР ГРЪНЧАРОВ (1911-1926 г.)

Йордан Герасимов

1. Тодор Грънчаров

Тодор Колов Велков, кметът, който най-дълго, от 1911 г. до 1926 г., управлява град Фердинанд, е известен с името Тодор Грънчаров. Той е роден в село Кутловица (дн. Монтана) през 1868 г. (илюстрация 1-2). За първи път срещаме името му в архивите на град Фердинанд като младши писар през 1892 г., а през 1898 г. той е секретар на общинското управление.¹ Тодор Грънчаров е женен за Анка Кръстова Кикерелска, с която имат трима сина, Стефан, Иван и Никола, и три дъщери Перса, Деспа и Слава. Тодор Грънчаров притежава къща, ниви, фирма за търговия със зърнени храни и пашкули и кръчма, която се е намирала на мястото на днешната сграда на Научно-техническите съюзи (илюстрация 3).² По политически убеждения Тодор Грънчаров е „цанковист“, привърженик на Прогресивнолибералната партия на Драган Цанков, който оглавява най-русофилски настроената буржоазна партия в България. Тодор Грънчаров е избран многократно за общински съветник. През 1902-1903 г., при управлението на Прогресивнолибералната партия, е околийски управител последователно на град Враца, на град Фердинанд и отново на град Враца.³ През 1911 г., когато е съставен кабинетът на Иван Евстратиев Гешов от народняци и цанковисти, Тодор Грънчаров е председател на общинската тричленна комисия в град Фердинанд.

На 8 август 1911 г. Тодор Грънчаров е избран за кмет на града. Помощник-кмет е Иван Цеков-Куция.⁴ Макар и с военен чин младши подофицер Тодор Грънчаров е освободен от мобилизация като кмет съгласно Закона за въоръжените сили.⁵ Няма сведения за провеждане на местни избори в град Фердинанд през 1914 г., когато изтича тригодишният мандат на кмета и на Общинския съвет.

Убеден русофил, по време на Първата световна война Тодор Грънчаров е грозен от присъда за думите си: „Защо ще се бием с Русия, ако тя ни е освободила?“⁶ Впоследствие е оправдан от Софийския военнополови съд,⁷ но вероятно тъкмо заради това мнение, публично изразено, през есента на 1915 г. е отстранен за два месеца от кметска длъжност.

На 17 февруари 1920 г. Тодор Грънчаров отново е избран за кмет на града, помощник-кмет става Мито Първанов,⁸ а по-късно – Стоян Младенов. Вторият кметски мандат на Тодор Грънчаров почти съвпада с управлението на БЗНС, ръководено от Александър Стамболийски. Тодор Грънчаров остава начело на общинското управление и Общинския съвет до 6 февруари 1923 г., когато е назначена временна общинска тричленна комисия за провеждане на нови избори. Последната заповед, подписана от него като кмет, е от 8 февруари 1923 г.⁹

Заради политическите събития от 9 юни и от 23 септември 1923 г. градът остава без кмет в продължение на близо година и половина. От 10 февруари 1923 г. до 23 юни 1924 г., почти 17 месеца, общината се управлява последователно от шест тричленни комисии:

Председател

Гоцо Митов

Йордан Иванов

Гаврил Първанов

Камен З. Каменов

Иван Д. Михайлов

Яко Емануилов

Членове

Данаил П. Докин и Мито Братоев

Николчо Тасков и Георги Николов

Игнат Попов и Йордан Бояджиев

Александър Пиперков и Гаврил Душков

Александър Пиперков и Гаврил Душков

Александър Пиперков и Гаврил Душков

На 23 юни 1924 г. Тодор Грънчаров трети път е избран за общински кмет, а помощник-кмет става Стоян Младенов.¹⁰ Общината продължава своя труден път на развитие след неблагоприятната за съзидателна дейност 1923 г., когато през септември градът се превръща в център на активните бойни действия между подкрепящите Българската комунистическа партия (тесни социалисти) и военните части, изпратени от правителството. Освен материалните лишения, претърпени от местните жители, градът дава и много човешки жертви в братоубийствените боеве.

В началото на 1926 г. общинският съветник Кръсто Влаховски подава оставка поради несъгласие с общинската политика,¹¹ а кметските пълномощия

на Тодор Грънчаров са предсрочно прекратени с указ № 62 на цар Борис III от 4 февруари 1926 г. Поради изключването и подаването на оставка на половината от общинските съветници със същия указ е разтурен и Общинският съвет и са насрочени местни избори.¹² С телеграма на врачанския окръжен управител до фердинандския околийски началник от 4 февруари 1926 г. е съобщено за разтурянето на Общинския съвет, за назначаването на тричленна комисия с председател Петко Петков и членове Георги Губиделников и Димитър Клисурски и за предаването на управлението от кмета на тричленната комисия¹³. След кметската дейност, през 1926 г. Тодор Грънчаров участва в изборите за окръжни съветници от листата на Демократическия сговор, но не е избран.¹⁴ Тодор Грънчаров умира през 1943 г. в град Фердинанд на 75-годишна възраст.¹⁵ С решение на Общинския съвет на град Монтана от 7 ноември 2002 г. в знак на признателност към личния му принос за развитието на града на негово име е назована улица в района на “Парта – 2”.¹⁶

2. Град Фердинанд по време на войните (1912-1918 г.)

Преди началото на Балканската война (1912-1913 г.) в град Фердинанд се извършва предварителна подготовка за военна мобилизация. Изготвен е списък на запасните войници от Фердинандска община за 1912 г., които трябва да се явят във Втори артилерийски полк – Враца. Чрез заповеди и писма от Управлението на 35-то Полково военно окръжие – Враца са получени подробни указания за разпределението, организацията и окомплектоването на запасните чинове, както и други предписания. При мобилизация за 1910-1911 г. в преписката „Мобилизационното общинско дело” са приложени маршрутите за движение на запасните войници, придружаващи частите на войската, и е определен начинът на превозването им чрез железопътен транспорт (илюстрация 5-5а, б). По време на Балканските войни мобилизационната дейност във Фердинандска градска община се извършва съгласно „Наставленията за мобилизация на армията” от 1910 г. и последвалите предписания и указания на Министерството на войната. С шифрована телеграма на околийския началник на град Фердинанд до кметовете в околията се съобщава за обявената обща мобилизация и реквизиция съгласно царски указ № 5 от 17 септември 1912 г. Тя завършва с деловия призив: „На работа, прочее, с всичката сериозност и будност.”¹⁷

Фердинандските граждани посрещат с ентузиазъм обявяването на Балканската война: „На 17 септември 1912 г. – пише в спомените си Иван Михай-

лов – общинските глашатаи четяха по градове и села указа за обявяването на мобилизация. Вместо към училище по това време аз поех пътя към околийското управление, където поради материално затруднение постъпих на работа като машинописец. За войник бях млад. Мобилизацията беше в разгара си. Макар че очаквах война, хората бяха обхванати от особено вълнение. Те горяха от желание по-скоро да помогнат, кой с каквото може, за освобождението на своите братя и сестри, които още живеяха под турско робство. Запасните отиваха в казармите като на сватба – накичени с цветя, вървяха след малки духови музика, пееха юначни песни и маршове. Навред глъчка, писък на гайди, раздели.”¹⁸

След избухването на войната голяма част от дейността на кмета и общинското управление е насочена към организирането на живота на общината във военно време. Тодор Грънчаров е председател на Постоянната реквизиционна комисия (илюстрация 4), която осигурява предаването от гражданите на определените фуражни и хранителни припаси за нуждите на войската.¹⁹ В изпълнение на разпорежданията на правителството и на нарядите на Околийската реквизиционна комисия се извършват масови реквизиции. Населението предава определените му нарядни припаси по предварително изготвени списъци, в които са посочени вида и количеството на реквизираните стоки и имената на собствениците, които ги предоставят. В замяна те получават реквизиционни разписки. Реквизициите и някои други разходи не са изплащани веднага, но по-голяма част от хората се съгласяват и безропотно възприемат всичко това с вярата, че разплащането ще бъде уредено след края на войната. Търпеливото превъзможване на военновременните несгоди от жителите на града е израз на тяхната убеденост в справедливия характер на войната и проява на патриотизъм далеч от бойната линия (илюстрация 7).²⁰

В намиращата се в града Държавна второстепенна болница (илюстрация 8) се лекуват стотици войници, повечето родом от този край, ранени или разболели се в армията. В старателно попълваните болнични листове за периода 3 януари – 29 декември 1912 г. и 4 февруари – 6 декември 1913 г. се дават пълни сведения за лекуваните войници и подробни описания за сраженията, техните местонахождения и начина, по който са придобити раните или заболяванията.²¹ За пренасяне на тежко ранените войници от гарата до болницата кметът реквизира два частни файтона. Той разпределя офицерите за квартируване в града и взема мерки за поддържане на хигиената и за предпазване на населението от заразни болести.²² Особено тревожно е положението на местните жители от 12 май до 5 юли 1913 г., по време на Междусъюзническата война, когато градът

е пункт за съсредоточаване на пехотна бригада от два полка и артилерийско отделение с три батареи, които участват във военните действия против Сърбия. В препълнения с войска град възниква реална опасност от холерна епидемия. Това налага кметът да вземе най-строги мерки за поддържане на чистотата в жилищата и обществените места.²³

От 5 юли до 5 август 1913 г. град Фердинанд е окупиран от румънски войски, които нанасят щети и ограбват имуществото на местните учреждения. Дълго време чуждите войници не допускат земеделските стопани дори да излязат на полето, за да приберат реколтата. От 6 август до 20 септември 1913 г. в града върлува холера. Затова са взети карантинни мерки и е поставена стража, която не позволява на никой да влиза и излиза от населеното място. Ежедневно от болестта умират 8-10 души.²⁴

Първата световна война, известна още като Европейската война, носи още по-големи изпитания за българския народ, в това число и участие на армията ни във военни действия срещу Русия. В град Фердинанд отново е създадена комисия за събиране на хранителни припаси и вещи за военните наряди. Реквизирани са волски коли и коне за частите на армията. С нарочна кметска заповед от 23 февруари 1916 г. се предприемат строги мерки за предпазване на населението от петнист тиф.²⁵ С цел да се избегнат епидемии в края на войната кметът налага глоби за лоша хигиена и заповядва да се затворят всички заведения, с изключение на гостилниците, чиито собственици трябва да занесат използваните вещи при дезинфекционната машина.²⁶

3. Градоустройство, строителство и благоустрояване

Въпреки тежките условия през военните години и последвалата икономическа криза в град Фердинанд продължава строителната и благоустройствената дейност. Извършват се необходимите работи за поддържане на съществуващите общински съоръжения и обекти. През 1911 г. Общинският съвет разглежда въпроса за подобряването на главната улица, която е част от шосето Лом – София. Поради малкия брой жители на града (3692 души) и липсата на средства в общинския бюджет е решено да се кандидатства пред Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството за отпускане на парична помощ.²⁷

На 27 юли 1912 г. Общинският съвет взема решение да сключи заем от 80 000 лева за построяване на нова училищна сграда. Съществуващите две

училищни сгради се оказват недостатъчни за учениците от основното училище и прогимназията. Така общината е принудена да наема частни здания.²⁸

През 1912 г. общината започва първите действия за централно водоснабдяване на града. На 26 май 1912 г. Общинският съвет изслушва заявленията на двама инженери от София, Евстати Стефанов и Т[одор] Ив. Михайловски, за изготвянето на проект за водопровод на град Фердинанд. Съветът упълномощава Постоянното присъствие на общинското управление да започне преговори с инженер Евстати Стефанов по водоснабдяването и канализацията на града.²⁹ Тази дейност е прекъсната по време на войните от 1912-1913 г., но след тях е възобновена. За целите на централното водоснабдяване през 1914 г. е извършено проучване на изворното място край града.³⁰

През 1914 г. с указ № 141 на цар Фердинанд е одобрена програма за прилагане на регулационния план и благоустройствения правилник на града.³¹ Тези два документа са основа на градоустройствената дейност на общината през следващите години.

На заседание на Общинския съвет от 13 юни 1915 г. кметът съобщава, че няколко дни преди това са започнати изкопните работи на изворните места, където ще се хваща водата за водоснабдяването. Дейността се извършва под ръководството на минния инженер Т[одор] Ив. Михайловски, на когото общината е поверила изработването на каптажния проект и на други предварителни мероприятия. За ускоряването на работата по извозването на пръстта са изработени още две гальотки (товарни двуколки с големи колела).³²

На 15 септември 1915 г. директорът на Народния музей в София, Богдан Филев уведомява кмета Тодор Грънчаров за необходимостта от временно спиране на изкопните работи при изворното място, за да се проучат останките на откритото римско светилище.³³ Поради участието на България в Първата световна война изграждането на водопреносната мрежа отново е преустановено.

На 31 май 1915 г. Общинският съвет взема решение да започне укрепване на бреговете на Изворската река с каменна зидария и насипване на блатата. Укрепителните работи се извършват по стопански начин.³⁴ Така се предвижда градът да се избави от причинителите на болестта треска, която върлува през годината.

През 1918 г., по време на Първата световна война в близост до болницата Министерството на войната започва строежа на дезинфекционна станция и баня. Те са предназначени за военнопленниците. След Солунското примирие пленниците напускат града и станцията остава nedovършена. На 22 май 1919 г.

Общинският съвет решава да завърши строежа на станцията, като изплати на държавата сумата от 10 000 лева и се превърне в стопанин на сградата. Военното министерство одобрява инициативата. Тъй като градът няма баня, от която отдавна се нуждае, е планирано карантинната станция да се преустрои в баня и да се обзаведе. За тази цел общината предвижда разход от 5000 лева, които да се осигури по стопански начин.³⁵ До края на годината се работи по довършването и преустройството на станцията в градска баня и нейното обзавеждане.

Макар и със значително повече усилия и трудности строителство и благоустройството на града продължават и през следващите години, когато тече втория мандат на Тодор Грънчаров.

През 1920 г. Общинският съвет обсъжда въпроса за построяването на сграда на гимназията. Пет години след откриването на първи гимназиален клас, по време на предишния мандат на кмета Тодор Грънчаров, учебните заведения изпитват значителен недостиг на помещения. През 1921 г. се взема решение за ограждането на дворовете на основното и на трикласното училище и за ремонтването на училищните сгради чрез временна трудова повинност.³⁶ На 19 август 1922 г. Общинският съвет решава да построи триетажна училищна сграда с 24 класни стаи, а строителството да се извърши чрез търг и със заем от БНБ в размер на 5 000 000 лева. Макар че Общинският съвет одобрява предложението на гимназиалната сграда,³⁷ той не е осъществен. Вместо това през следващите години към сградата, в която се помещава гимназията (дн. Първо основно училище), се надстроява втори етаж.

Сред важните инициативи по благоустрояването на града е водоснабдяването, дейност, която кметът Тодор Грънчаров започва още през 1912 г., преди началото на Балканската война. Въпросът за водоснабдяването се обсъжда от Общинския съвет през 1920 г., а на 22 октомври 1920 г. се приема предложението на инженер В. Самсаров да изготви проектите по каптажа на водите, водопреносната мрежа и канализацията на града (илюстрация 9). Предложението включва и задачата в срок от година да се построи водопроводната мрежа на стойност 65 000 лева.³⁸ Изпълнението му обаче не е осъществено, а през 1921-1922 г. Общинският съвет отново обсъжда проблема за водоснабдяването и канализацията.³⁹

При управлението на кмета Тодор Грънчаров е поставено началото на още една жизненоважна дейност за бита на населението и за стопанското развитие на града – електрификацията. В тази връзка през април 1920 г. Общинският съвет преценява, че съществуващото „примитивно осветление с фенери

освен че е непрактично, но е свързано с големи разходи по издръжката на персонал, доставката на газ, всекидневната поправка и прочие”. Решено е да се предложи на специалисти да изработят условия за електрификацията на града. През 1920 г. Общинският съвет обсъжда и въпроса за създаването на електрическа централа и мрежа.⁴⁰ На 22 октомври Съветът приема предложението на дружество „Светлина – София” за изготвянето на план за електрификация⁴¹, но на 11 януари 1921 г. членовете му решават да възложат тази инициатива на друга фирма, Техническо бюро “Николов с-ие Кохенов”, София. През февруари 1921 г. е сключен и договор с Бюрото. Този договор също не е реализиран и в началото на 1922 г. се обсъжда въпросът за отдаването на концесия на електрическото осветление на града.⁴²

За благоустройствените дейности през втория мандат на Тодор Грънчаров е характерно широкото участие на населението чрез временна трудова повинност. Тази дейност се осъществява не само в града, но и на територията на съставните на общината села, Кошарник (дн. кв. на града) и Войници. По този начин до известна степен се преодолява липсата на достатъчно материални и финансови средства за нарасналите благоустройствени нужди на населението. С цел прокарване на новопроектираните улици в град Фердинанд продължава отчуждаването на частни сгради и имоти, както и изплащането или заменянето им с общински парцели. През 1920 г. Общинският съвет търси съдействие от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството за назначаването на техническо лице по прилагане на градския план.⁴³ В края на 1921 г. е назначен и градски инженер.

За ремонтирането на главната улица, която е част от шосето Лом – София, на 24 април 1920 г. е проведено заседание на Общинския съвет. Кметът изтъква, че главната улица Лом – София е развалена, движението по нея с кола, а дори и пеша, е затруднено, а решенията на бившия Общински съвет не са изпълнени поради войната. Улицата е със стар и груб калдъръм, а след войната е развалена още повече поради „транспортите за услуга на армията”. Тъй като шосирането ѝ е невъзможно без средства, се взема решение Постоянното присъствие на общинското управление да задължи гражданите, които притежават места и сгради до главната улица, в срок от една година да положат тротоарна настилка с дялани каменни плочи, а останалите улици да павират с речни камъни.⁴⁴ Ремонтът на главната улица продължава и през 1921 г.

По същото време с участието на отбиващите временна трудова повинност се укрепват бреговете на Изворската река и се пресушават блата.⁴⁵ Работи

се и по завършването на градската баня. Предвидено е изграждането на прелез на железопътната линия срещу улица “Врачанска” (дн. бул. “Ал. Стамболийски”), както и подобряването на транспортните връзки на града с Враца и София.

Разширяването на регулационния план на града е извършено по време на третия непълен мандат на Тодор Грънчаров. В протокола от заседанието на комисията по благоустройство от 13-14 април 1925 г. е посочено, че се налага разширяване на строителната зона на града и разширение на градския регулационен план. Най-подходяща територия за това е площта северозападно от града. Предвидено е създаването на градска градина, спортни игрища, горски разсадник и други обекти.⁴⁶

Поради значителните финансови затруднения благоустройствените дейности в общината и през този мандат се осъществяват главно чрез временната трудова повинност. На заседание от 31 юли 1925 г. Общинският съвет решава през следващата година да се повикат мъже на възраст 20-50 години, които да отбият временната си трудова повинност. Те ще участват в довършването на главната улица, която свързва града с Лом и със София, в опасването с каменна зидария на бреговете на Изворската река, в пресушаването на блатата около самата река, в завършването на улицата към гарата и други. Предвидени са благоустройствени работи и в селата Кошарник и Войници, които са съставни на общината. Определено е и времетраенето на трудовата повинност за жителите на общината – 10 дни за пешаците и 5 дни за коларите.⁴⁷

През 1924-1925 г. е построен вторият етаж на днешната сграда на основно училище „Св. св. Кирил и Методий”, за което населението е обложено с еднократен данък в размер на 30% от преките държавни данъци⁴⁸ (илюстрация 10).

Продължава изграждането на съвременна система за електрифициране на града, започната още през предишния мандат на кмета Тодор Грънчаров. През 1924 г. Общината търси предприемачи за построяване на електрическа централа и мрежа за общественото и частното осветление на града. Обявени са два търга за отдаване на концесия на електрифицирането на града, но те не са проведени поради липса на кандидати. Междувременно се оказва, че по време на стълкновенията от септември 1923 г. от общинската канцелария са изчезнали изготвените документи за поемните условия на електрификацията. Това налага съставянето на нови поемни условия от комисия, която включва градския кондуктор, четирима общински съветника и инженер Давид Мицкевич, съветник за България при представителството на заводите “Шкода” в град

Пилзен (Чехия). През декември 1925 г. новите условия са утвърдени от Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството.⁴⁹

На 14 август 1925 г. мнозина известни фердинандски граждани и представители на различни сдружения депозират молба до кмета и Общинския съвет за откриването на ежегоден седемдневен панаир за продажба на добитък и всякакъв вид стоки. Предложено е той да се състои в края на септември или в началото на октомври. В молбата се посочва, че икономическата и търговската криза и намаляването на доходите може да се преодолее с организирането както на пазари, така и на панаири. Тази мярка вече е предприета от редица общини. Сред подписалите молбата са Никола Сапунджиев, Георги Врачански, Петър Алексов, Стефан Николов и други видни фердинандски граждани.⁵⁰ Инициативата активира общинските власти. Още в началото на септември кметът получава отговори на запитванията, отправени до Плевенското и Видинското общинско управление, за реда на откриване на панаира и за изработването на неговия правилник. Вероятно поради краткото време за подготовка през есента на 1925 г. панаир не е проведен.

4. Социално подпомагане и здравеопазване

В тежките военни години, 1912–1913 г., малкото общински чиновници се стремят да облекчат положението на фердинандските жители. По инициатива на кмета е създадена комисия за раздаване на храна и дърва на семействата на мобилизираните войници, определени са цените на брашното и дървата за населението.⁵¹ Проявена е грижа и към останалите по домовете възрастни хора, жени и деца, които са обезпечени с прехрана, а през зимата са подсигурени с елементарни битови условия.

За да подпомогне населението в борбата му срещу опасните епидемии като холера, чума, скарлатина, дезинтерия и тиф, на заседание от 7 март 1914 г. Общинският съвет решава градската амбулатория да предостави на всички граждани, без разлика на имотното им състояние, безплатни лекарства и дезинфекционни средства.⁵²

Поради недостатъчните финансови средства през 1915 г. Общинският съвет решава да сключи заем с БНБ за подпомагането на бедните граждани и войнишките семейства. За обработването на земите в общината земеделските работници, които не са повикани в армията, са разпределени на групи. Те имат задача да изорат и да засеят нивите на фронтоваците и на останалите семей-

ства.⁵³ През същата година Общинският съвет решава да задели от общинския бюджет кредит в размер на 0,5% в полза на фонда „Сираци от войната”.⁵⁴ През 1917 г. в същия фонд са внесени 1045 лева от общинския бюджет.⁵⁵

През 1920 г. една от първите дейности на новоизбраното общинско управление е създаването към общината на служба по прехраната, която да раздава на нуждаещите се зърнени храни по установени цени.⁵⁶ В следвоенните години, когато икономическата криза доминира ежедневието, Общината осигурява на населението продукти за бита като морска сол, газ за осветление и други. Определят се цените на храните от първа необходимост като мляко, месо и брашно. На чиновниците и на бедните граждани се раздава брашно. Подпомагането на местните жители се осъществява и чрез раздаването на хляб, отпускането на парични помощи и изплащането на лекарствата за бедните граждани със средства от оскъдния общински бюджет.⁵⁷ Общинското управление подпомага бедните учители, общинските служители и други с дърва за отопление.⁵⁸

През тези години в град Фердинанд се настаняват десетки бежанци, главно от Царибродско и другаде. За облекчаване на положението на бежанците и на бездомните Общинският съвет отпуска свободни места за заселване. През 1920 г. са продадени 51 общински места за заселване, а през 1921 г. – 43 места и два общински парцела. Оформя се цял квартал на бежанците от Царибродско (Царибродска махала).⁵⁹ Заселването продължава и през 1922 г., когато за настаняването на бездомни отново са раздадени общински места. Назначена е комисия, която изготвя списъци за предоставянето на заеми за заселване и обзавеждане на бежанците. Въпреки предприетите мерки Общинският съвет не успява да удовлетвори всички молби за настаняване и в града е обявена жилищна криза⁶⁰.

През 1922 г. Общинският съвет отпуска помощи за турското и еврейското училище и парична помощ за гладуващите в Русия. През същата 1922 г. на десетмесечен курс по акушерство в София са изпратени няколко дами от града.

За преодоляването на продоволствените трудности през 1924 г. на заседание на Общинския съвет е предложено да се изтегли кредит от 500 000 лева за купуването на храни, топливо и други за нуждаещото се население в общината.⁶¹

5. Обществено и културно-просветно развитие

През кметските години на Тодор Грънчаров протичат редица обществени събития, на които гражданите и общинските съветници са съпричастни. През

1911 г. са изразени съболезнования към близките на невинно загиналите в турските кланета българи християни от град Щип, Македония. Общината отпуска скромна парична помощ от 50 лв. за семействата на пострадалите.⁶²

През 1912 г. кметът на град Фердинанд участва в официални държавни празненства. Командирован от Общинския съвет в София, Тодор Грънчаров заедно с народните представители от околията, Иван Русев и Иван Младенов, присъства на 20 януари 1912 г. на тържество по случай пълнолетието на княз Борис.⁶³ На 2 август 1912 г. в град Велико Търново на цар Фердинанд е поднесен поздравителен адрес по повод 25-та годишнина от възкачването му на престола. В церемонията участва и кметът Тодор Грънчаров.⁶⁴

Сред по-важните моменти от общинската дейност през този период трябва да отбележим обявяването на общинските заседания за публични⁶⁵ и регламентирането на местата за извършване на търговска и занаятчийска дейност.

През 1925 г. Общината участва със свои представители в работата на две конференции на градските общини в София. В конференцията от 25-26 април взема участие общинския съветник Иван Д. Михайлов, а в конференцията от 18-19 октомври – кметът Тодор Грънчаров. Тогава, през октомври 1925 г. е учреден и Съюзът на градските общини в България.

На заседанието от 13 януари 1926 г. Общинският съвет взема решение за членство в Съюза на българските градове.⁶⁶ Годишният членски внос е един лев на глава от населението. Съюзът на българските градове координира усилията на своите членове за решаването на основни проблеми на благоустройството, пътното строителство, водоснабдяването, усъвършенстването на общинското законодателство, размяната и използването на сведения, документация и публикации за управлението и благоустрояването на градовете. Той поддържа връзка и с Международния съюз на градовете със седалище в Брюксел.

Управлението на кмета Тодор Грънчаров е свързано и с важни стъпки за развитието на образователното дело в град Фердинанд. Още през 1914 г. общинското ръководство предприема действия за откриването на средно училище в града. През 1915 г. Общинският съвет взема решение да се търси съдействие от Врачанския окръжен училищен съвет и от министъра на народното просвещение за основаването на първи гимназиален клас. На заседанието кметът посочва, че смесената прогимназия се посещава от близо 320 ученици, от които 170 деца са от града, а 150 деца идват от други селища. Най-малко 50 от тях могат да продължат образованието си в по-горен клас. Общината разполага с финансови средства, помещение и училищни пособия за откриването на пър-

ви гимназиален клас.⁶⁷ Усилията на общинските власти и на училищното настоятелство дават резултат и през учебната 1915-1916 година в града е открит първи клас на Непълната смесена гимназия.

Културният живот също се отличава с интересни събития. На 2 септември 1915 г. на Народния музей в София са предадени ценни находки от антична Монтана, открити при каптирането на водите в местността „Извора“⁶⁸ (илустрация 11).

***

През своите три мандата или за време от десетилетие и половина Тодор Грънчаров успява да постигне съществени резултати в развитието на град Фердинанд. Сред тях са инициативата за изграждане на централно водоснабдяване и за електрифициране, откриването на гимназия и разширяването на нейната сграда, довършването на градската баня. Продължава благоустрояването на града чрез временна трудова повинност. Управлението на Тодор Грънчаров е свързано с огромните следвоенни трудности за осигуряване на прехраната на населението, за подпомагане на нуждаещите се и за настаняване на бежанците. Градската община става член на Съюза на българските градове.

Управлението на Тодор Грънчаров е осъществено в забележителен период от националната ни история. Това е периодът на войните за национално освобождение и обединение на България. Макар и далеч от бойните действия, кметът, общинските служители и Общинският съвет със своя труд и усилия неизменно работят за облекчаването на положението на местните жители и за логистичната поддръжка на войската. Така те допринасят за защитата на независимостта и обединението на родината.

*Член на Дружеството на краеведите – Монтана, заслужил краевед,
почетен член на Съюза на краеведите в България*

Приложение I

Хроника на по-важните събития в град Фердинанд (1911-1926 г.)

1911 г. – Врачанската окръжна постоянна комисия открива ново учебно заведение в града – Окръжно модерно кошничарско училище.

1911 г. – В града има 194 притежатели на волски коли, талиги и кабриолети.

1912 г., 3 юни – Основано е ловно дружество „Сокол”, клон на Централното ловджийско дружество „Сокол”.

1912 г. – Градът е свързан с железопътната линия Бойчиновци – София.

1913 г. – Създаден е Комитет за издигането на паметници на загиналите във войните жители на града.

1914 г., 3 февруари – Георги Димитров, кандидат за народен представител от БРСДП (тесни социалисти) е доведен под стража от Берковица в град Фердинанд.

1915 г. – Фабриката за марсилски керемиди (цигли) е преместена от Мала Кутловица до гарата.

1916 г. – Основан е клон на дружеството „Червен кръст”.

1916 г. – Градът става междинна гара на железопътната линия Бойчиновци – Берковица.

1919 г., 1 юли – Учредено е юношеско туристическо дружество „Кутловица”. Първоначално в него се включват 34 души. Първият излет е до връх Ком и прохода Петрохан. В излета участват 22 туристи.

1919 г., 22 октомври – Основана е работническа кооперация „Напред”. Кооперацията открива потребителен магазин и изкупува селскостопански произведения за продажба на населението.

1919 г., 28 декември – Избухва стачка на телеграфо-пощенските работници в града. В нея участва и началникът на станцията.

1919 г. – Основана е индустриална производителна кооперация „Дейност” за производство на печки, коли, каруци и дограма.

1920 г., 4 ноември – Открита е телефонна служба за междуградски разговори в телеграфо-пощенската станция.

1920 г., 21 декември – Открит е първият телефонен градски пост и са назначени първите телефонистки.

1921 г., 1 май – Проведена е Първомайска манифестация в града (илюстрация 12).

1921 г., 15 май – Основана е Популярна банка, която издава вестник „Стопански вестни” с председател Любомир Коларов.

1921 г., 21 септември – Открито е Нисше практическо търговско училище с двугодишен курс на обучение. По-късно то прераства в Търговска гимназия.

1921 г. – Организирана е екскурзия на читалищни дейци от град Фердинанд (илустрация 13).

1922 г. – Във връзка с образователната реформа на БЗНС в града са създадени две начални училища, „Христо Ботев” и „Васил Левски”.

1922 г. – Основани са две футболни дружества, „Ботев” и „Левски”.

1922 г. – Инсталиран е първият кинематограф в града.

1923 г. – Проведен е поход на туристи от града до Лопушанския манастир за участие в митинг на РП (илустрация 14).

1923 г., 23 септември – Начало на Септемврийското въстание в града.

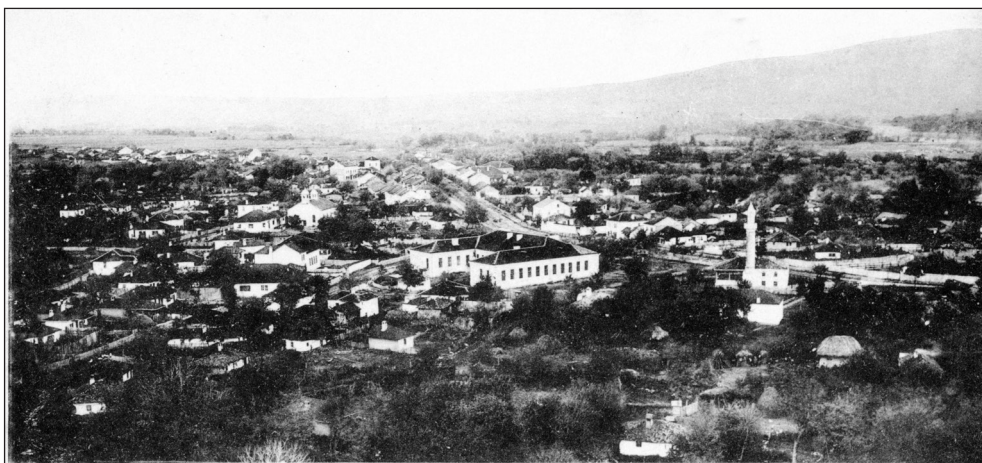
1924 г., 29 декември – Започва издаването на най-популярния вестник в град Фердинанд, независимия седмичник „Наше слово”.

1925 г., 1 май – Излиза първи брой на местния вестник „Фердинандски Демократически сговор”, орган на околийската организация на Демократическия сговор.

1925 г., май – Основано е първото колоездно дружество в града с 25 членове.

**Илюстрация 1: Тодор Грънчаров (1868-1943),
кмет на град Фердинанд през 1911-1923 г. и през 1924-1926 г.**

Гр. Фердинандъ. — La ville Ferdinand.

Илюстрация 2: Град Фердинанд в началото на XX век.

Категория: Т Рискъ Огнено Тарифа 4
 Подпоява се полица № 1 Общ рискъ съ пол. № 1
 Замъвява се полица № 1 Дол. рискъ съ пол. № 1

ЮНИОНЪ

ФРЕНСКО ОСИГУРИТЕЛНО ДРУЖЕСТВО ПРОТИВЪ ПОЖАРЪ

ОСНОВАНО ПРЪВЪ 1828 ГОД.
 УСТАНОВЕНО ВЪ ПАРИЖЪ ВЪ СОБСТВЕНИЯ СИ ДОМЪ, PLACE VENDÔME, № 9.
 КАПИТАЛЪ, РЕЗЕРВИ И ПРЪМИИ ВЪ ПОРТФЕЙЛЪ 140 МИЛИОНА ЛЕВА ЗЛАТНИ.
 Банкерия на Дружеството въ България: Българската Народна Банка.
 ДИРЕКЦИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ ВЪ СОФИЯ.

Пръложение № 18066 Полца № 18066
 отъ агенцията въ София Обща серия № 1-073-396
 Агенти Петровъ & Ко

Опълномощено за България съ височайши Указъ № 125 отъ 30 Ноември 1897 г.

Осигуренъ на Тодоръ Грънчаровъ живущъ
 въ София противъ името отъ пожаръ и огнено обичайно услобието наплатити
 или наплати се реди въ настоящата полица, пръдетитъ условия въ нагорницата отъ полица
 които принадлежатъ на Т. Г. осигурително и осигуряването
 на които се поисква отъ Т. Г. осигурително като Клиентъ на Обединеното
 отъ пръдложенитъ му № 25 Д. Врми 1911 год. по № 18066 отъ сумата отъ
 златни леви 195 и месецъ Декември
 за брѣне отъ 1 месеци 1 дни, съмѣто
 отъ 195 и месецъ Декември и 1 месеци 1 дни, съмѣто
 отъ 195 и месецъ Декември и 1 месеци 1 дни, съмѣто
 ако се платятъ на брѣне и въ трѣи прѣмѣжни месецъ съ другитъ брѣни, бѣшко зл. л. 44
 Въ осигуряватъ месецъ се бѣшко 5 бѣшко по зл. леви 39
 бѣшко зл. леви 195 платити бѣшко на 25 Д. Врми новъ отъ
 прѣде годинитъ 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 19, 19, 19, 19

За изплатяше въ брой: Тр. София, 28 Д. Врми 1911 г. и. ст.

Платена	ва. л.	<u>39</u> ст.
Платена	"	<u>4</u> "
Горѣви марки на полицата и	"	<u>3</u> "
за пръдложенитъ	"	<u>50</u> "
Горѣви марки за <u>5</u> бѣшко	"	<u>50</u> "
таблица	"	<u>50</u> "
Всѣшко зл. лева		<u>47</u> ст.

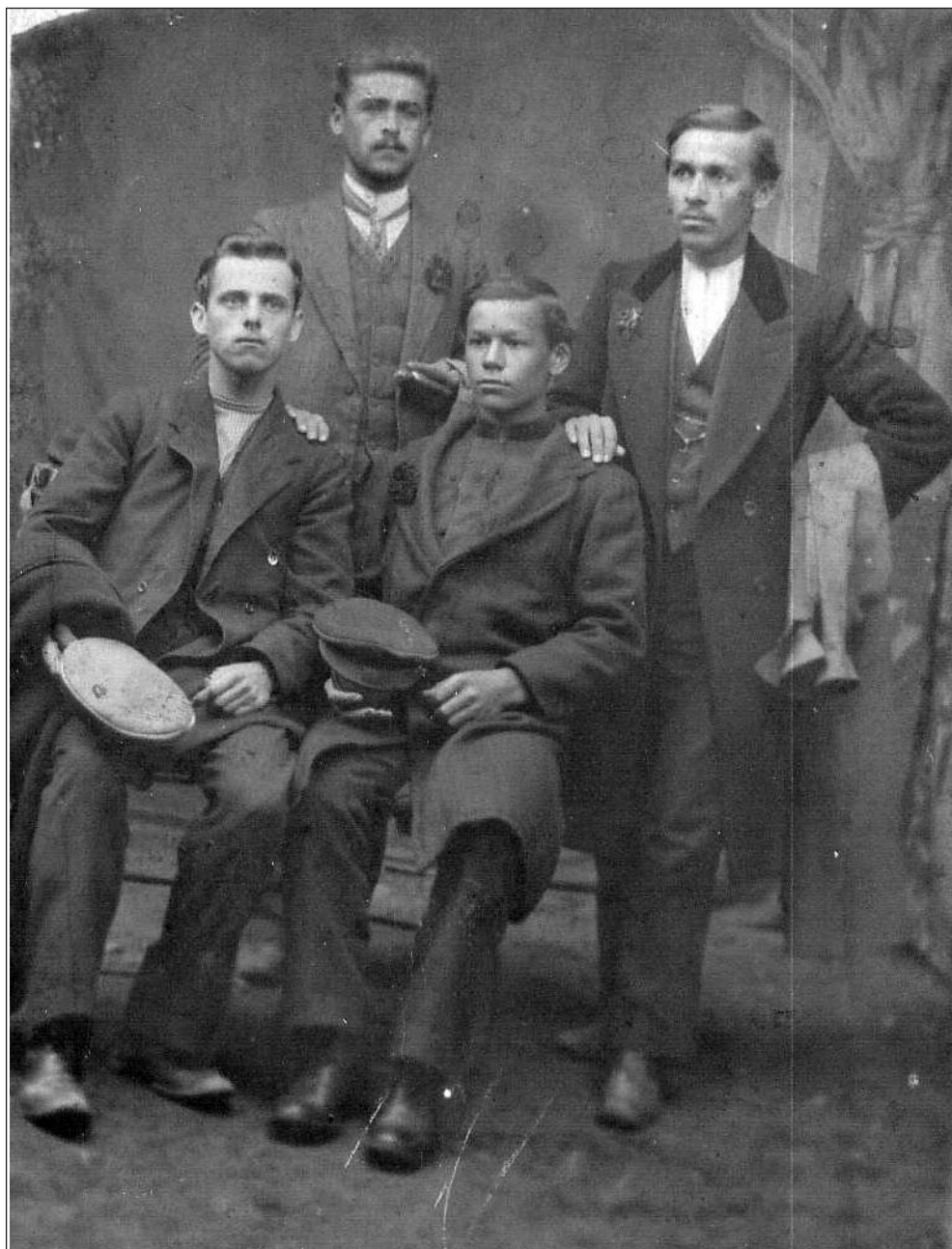
Въ името на Дружеството
 Директоръ за България
 на Юнионъ-Пожаръ
К. И. Ивановъ

Платено на Агенти:
Петровъ & Ко

Издана на Кембъртъ 1911 год.

Илюстрация 3: Осигурителна полица на дружество „Юнион“ от 1911 г. за застраховка на имуществото на Тодор Грънчаров срещу пожар.

Илюстрация 4: Реквизиционна комисия – гр. Фердинанд, 1912 г.

Маршрут

За движението на запасните от Фердинандска гр. община при мобилизацията

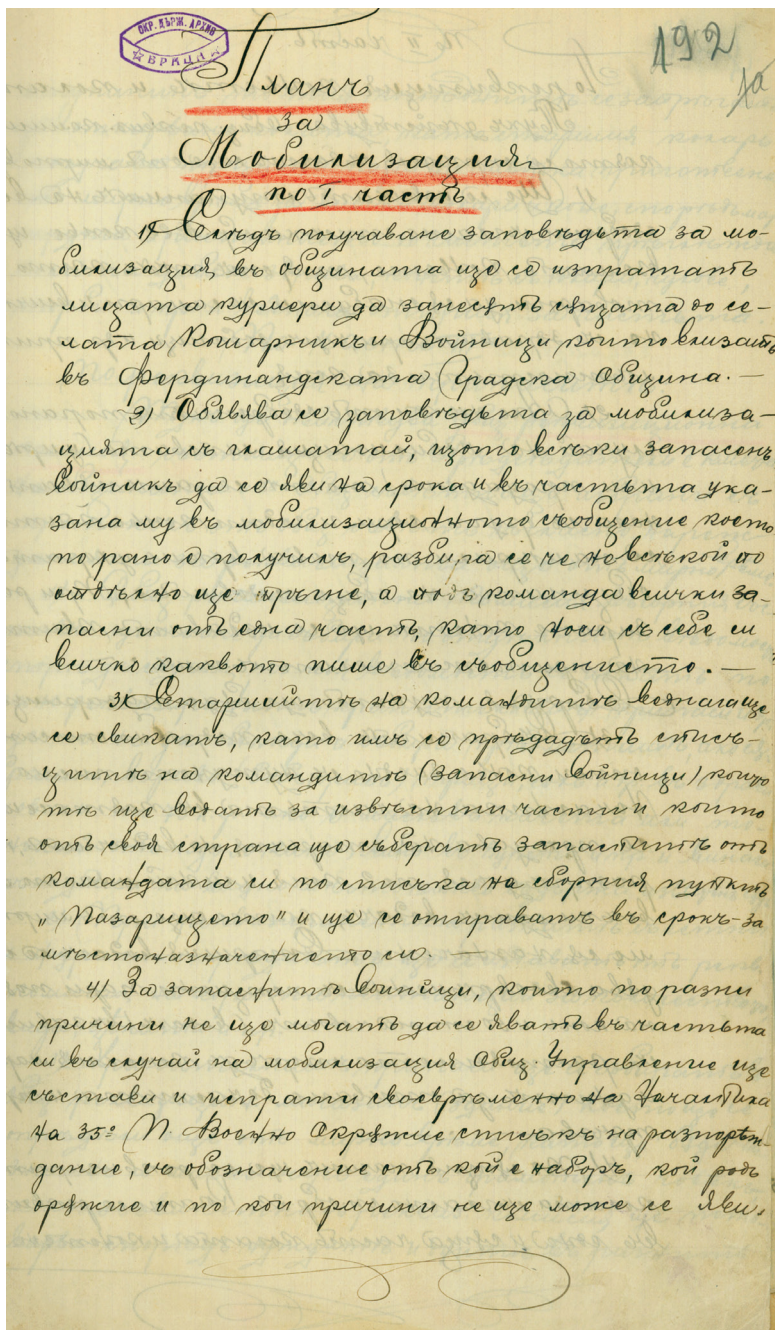
100 74

Место на артилерийска част	Всичко число каски и обръчи, които са в това предприятие	Резервата по О.у.х.о.		Резервата по Обществена		Резервата по О.у.х.о.		Всичко число каски и обръчи, които са в това предприятие	Всичко число каски и обръчи, които са в това предприятие	Всичко число каски и обръчи, които са в това предприятие	Всичко число каски и обръчи, които са в това предприятие
		Откъде	Колко	Откъде	Колко	Откъде	Колко				
г. Вратца	24 часа след разнасянето на мобилния материал тръгат от с. Магалитца на 35° Височина, обръчи, каски и обръчи, които са в това предприятие	Фердинандска гр.	8	Вратца	2	---	---	---	---	---	---
г. Лом		"	8	"	2	---	---	---	---	---	---
г. Видин		"	8	"	2	---	Лом Видин	55	11	с.у. Вишево	III
г. Горна Оряховица		"	---	---	---	---	Фердинандска гр.	23	4 1/2	---	II
г. София		"	Фердинандска гр.	8	София	6	---	---	---	---	I
г. Русе	"	"	8	"	2	---	---	---	---	III	
г. Шумен	"	"	8	"	2	Видин	8 1/2	40	8	с.у. Ново	III

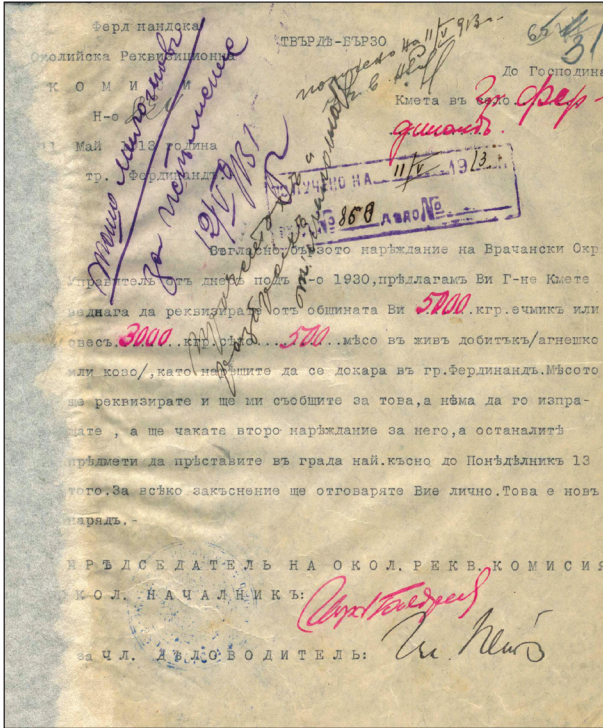
Магалитца на 35° Височина, обръчи, каски и обръчи, които са в това предприятие

Войсковик Стефанов

Илюстрация 5-5а: Маршрут за движение на запасните военни от Фердинандска градска община при мобилизацията от 1911 г.

Илюстрация 6: План за мобилизация на Фердинандската градска община, 1911 г.

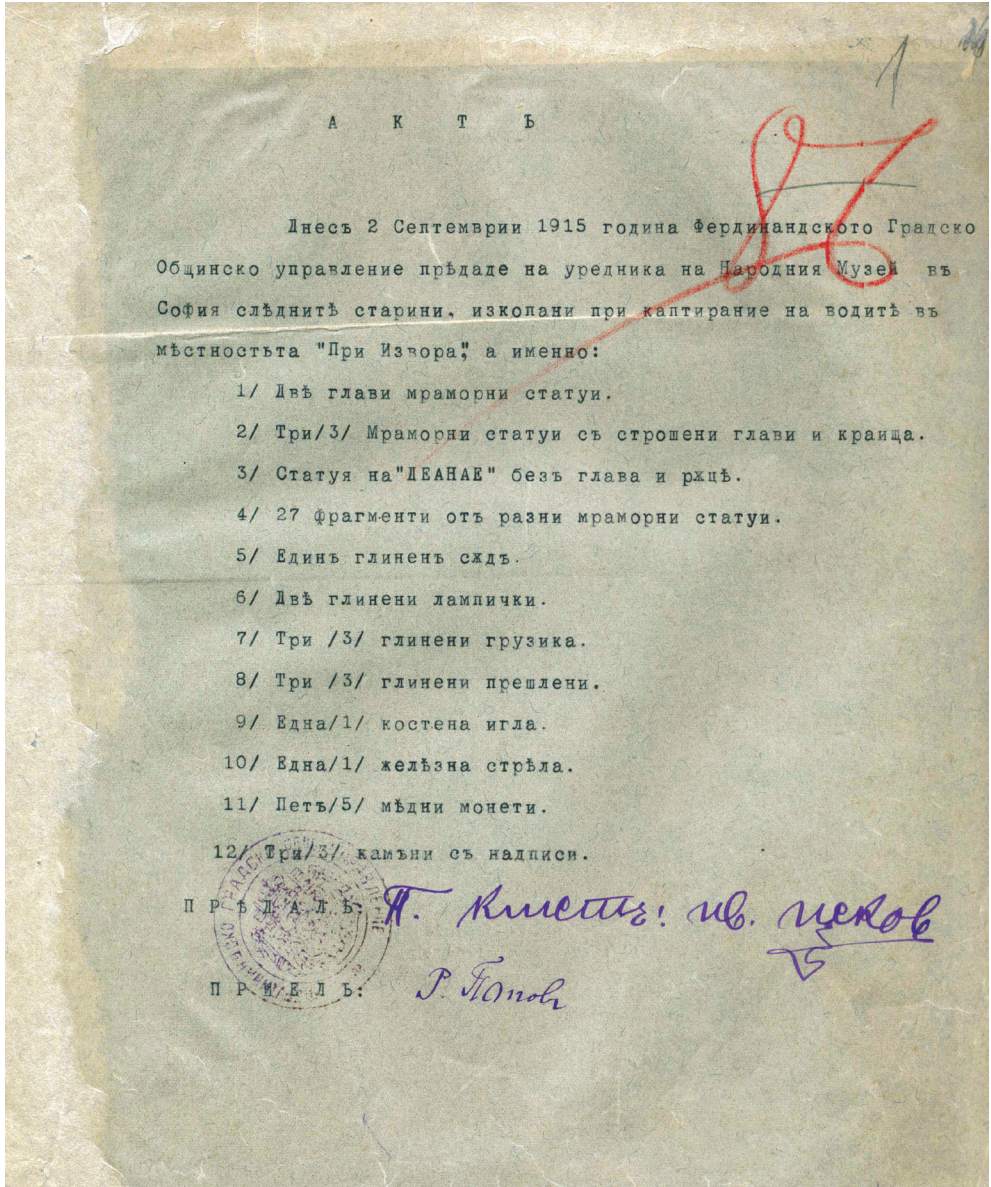

Илюстрация 7:
Писмо от Околийската
реквизиционна
комисия до кмета на
град Фердинанд за
реквизиране на храни,
1913 г.

Илюстрация 8: Фердинандската околийска болница.

Илюстрация 11: Акт за предадени старини от Градското общинско управление – град Фердинанд на Народния музей – София, 1915 г.

Илюстрация 12: Първомайска манифестация в град Фердинанд, 1921 г.

Илюстрация 13: Читалищни дейци от град Фердинанд на екскурзия, 1921 г.

Илюстрация 14: Туристи от град Фердинанд на поход до Лопушанския манастир, 1923 г.

Библиография

Държавен архив–Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 9, л. 77-80, 136; а. е. 10, л. 8-9, 59, 107-111; а. е. 11, л. 5, 46, 117; а. е. 12, л. 36-39; а. е. 13, л. 2, 28-29, 47-48, 51, 104; а. е. 14, л. 111; а. е. 16, л. 42; а. е. 17, л. 22-23, 50-60, 75-76, 89, 99-101, 106-110, 112-113, 140-141; а. е. 18, л. 1-4, 8, 28, 55, 63, 80, 83, 87, 107, л. 102-103, 122; а. е. 19, л. 4, 11, 19-20, 24-25, 30-32, 76-77, 80, 112, 123-124, 130, 132-133, 137, 146, 153; а. е. 21, л. 137-138; а. е. 23, л. 136-139, 226, 260-262; а. е. 41, л. 9; а. е. 42, л. 2; а. е. 46, л. 46; а. е. 47, л. 3 а. е. 62, л. 57-58, 92; а. е. 64, л. 136, 145, 148-149; а. е. 65, л. 4-5, 59-61; а. е. 66, л. 14; а. е. 67, л. 61; а. е. 69, л. 38; а. е. 173, л. 2-3; а. е. 254, л. 3.

Държавен архив–Монтана, ф. 3К, оп. 4, а. е. 3.

Държавен архив–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 6, л. 40.

Държавен вестник, № 57, 13 март 1902 г.; № 33, 11 февруари 1903 г.; № 84, 20 април 1902 г.; № 284, 13 декември 1914 г.

Вестник „Монт-прес“, № 89, 12–13 ноември 2002 г.

Герасимов, Й., *Кметовете на град Монтана*. Велико Търново, 2008.

Герасимов, Й., *Монтана, Кутловица, Фердинанд, Михайловград – кратка летописна история*. София, 1991.

Павлова, Цв. Електрификацията на гр. Фердинанд. – В: *Научна конференция 100 години от обявяването на Кутловица за град*. Враца, 1993, 131-136.

Райкински, Ив. Политическият живот във Врачански окръг през управлението на прогресивнолибералите (1901-1903 г.). – В: *Известия на музеите в Северозападна България*, № 29, 2003, 219-253.

Бележки

- ¹ Държавен архив–Монтана (ДА–Монтана), ф. 3К, оп. 1, а. е. 41, л. 9; а. е. 42, л. 2.
- ² Информатор: Тодор Иванов от гр. Монтана, внук на Тодор Грънчаров; Герасимов, Й., *Монтана, Кутловица, Фердинанд, Михайловград – кратка летописна история*. София, 1991, 16; ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 4, а. е. 3 – Регистър за раждания, женитби и умирация за 1895 г. – Акт № 11 за женитбата на Тодор Грънчаров и Анка Кръстева; Герасимов, Й., *Кметовете на град Монтана*. Велико Търново, 2008, 83.
- ³ Райкински, Ив. Политическият живот във Врачански окръг през управлението на прогресивнолибералите (1901-1903 г.). – В: *Известия на музеите в Северозападна България*, 29, 2003, 227, 244; Държавен вестник, № 57, 13 март 1902 г.; № 84, 20 април 1902 г.; № 33, 11 февруари 1903 г.; ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 46, л. 46; а. е. 47, л. 3.
- ⁴ ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 59, л. 23; а. е. 9, л. 42.
- ⁵ Пак там, а. е. 300, л. 18.
- ⁶ Информатор: Тодор Иванов.
- ⁷ Държавен вестник, № 275, 9 октомври 1915 г.; ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 13, л. 103; а. е. 14, л. 33; а. е. 64, л. 147.
- ⁸ ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 17, л. 17.
- ⁹ Пак там, а. е. 71, л. 8; а. е. 266, л. 160.
- ¹⁰ Пак там, а. е. 21, л. 75.
- ¹¹ Пак там, а. е. 24, л. 1.
- ¹² Пак там, а. е. 111, л. 15.
- ¹³ Пак там, л. 23.
- ¹⁴ Пак там, а. е. 109, л. 118, 130.
- ¹⁵ Община Монтана, Регистър за умираанията за 1943 г. – Акт № 108 за смъртта на Тодор Грънчаров.
- ¹⁶ Вестник „Монт-прес“, № 89, 12-13 ноември 2002 г.
- ¹⁷ Даракчийска-Георгиева, Ул., Й. Герасимов. Участието на населението от регион Монтана в Балканските войни. – В: *Българите във войните за национално освобождение и обединение 1876-1919*. Плевен, 2008, 296-298.
- ¹⁸ Пак там, 298-299.
- ¹⁹ ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 10, л. 37; а. е. 60, л. 97-98.
- ²⁰ Даракчийска-Георгиева, Ул., Й. Герасимов. Цит. съч., 298.
- ²¹ Пак там, 301.
- ²² ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 61, л. 87-88; а. е. 62, л. 57-58, 79.
- ²³ Даракчийска-Георгиева, Ул., Й. Герасимов. Цит. съч., 301.
- ²⁴ ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 62, л. 57-58; а. е. 11, л. 5; ф. 481К, оп. 1, а. е. 6, л. 40.
- ²⁵ ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 65, л. 4-5.
- ²⁶ Пак там, а. е. 66, л. 14; а. е. 67, л. 61.
- ²⁷ Пак там, а. е. 9, л. 77-80.
- ²⁸ Пак там, а. е. 10, л. 108-111.
- ²⁹ Пак там, л. 59.
- ³⁰ Пак там, а. е. 12, л. 36-39.
- ³¹ Държавен вестник, № 284, 13 декември 1914 г.
- ³² ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 13, л. 51.
- ³³ Герасимов, Й. Монтана..., с. 21.
- ³⁴ ДА – Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 13, л. 47-48.
- ³⁵ Пак там, а. е. 16, л. 42.
- ³⁶ Пак там, а. е. 17, л. 106-109; а. е. 18, л. 80, 83.

- 37 Пак там, а. е. 19, л. 11, 24, 112.
38 Пак там, а. е. 17, л. 57-58, 112, 140-141.
39 Пак там, а. е. 18, л. 102-103; а. е. 19, л. 24, 123-124, 137.
40 Пак там, а. е. 17, л. 113.
41 Пак там, а. е. 17, л. 141.
42 Пак там, а. е. 18, л. 8; а. е. 19, л. 25, 77; Павлова, Цв. Електрификацията на гр. Фердинанд.
– В: *Научна конференция 100 години от обявяването на Кутловица за град*. Враца, 1993,
131.
43 ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 17, л. 58-59.
44 Пак там, л. 50-60.
45 Пак там, а. е. 18, л. 28.
46 Пак там, а. е. 23, л. 136-139.
47 Пак там, л. 260-262.
48 Пак там, л. 226.
49 Павлова, Цв. Цит. съч., 132-133.
50 ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 173, л. 2-3.
51 Пак там, а. е. 62, л. 92; а. е. 11, л. 117.
52 Пак там, а. е. 11, л. 46.
53 Пак там, а. е. 64, л. 136, 145, 148-149; а. е. 65, л. 59-61; а. е. 13, л. 104.
54 Пак там, а. е. 13, л. 2.
55 Пак там, а. е. 14, л. 111.
56 Пак там, а. е. 17, л. 22-23.
57 Пак там, а. е. 18, л. 55, 63, 83, 87, 107.
58 Пак там, а. е. 19, л. 4, 30-32.
59 Пак там, а. е. 17, л. 99-101, 109-110; а. е. 18, л. 1-4, 122; Царибродска махала се е намирала
северно от днешната обувна фабрика.
60 ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 17, л. 75-76; а. е. 19, л. 19-20, 76, 80, 130, 132-133, 146, 153;
а. е. 69, л. 38.
61 Пак там, а. е. 21, л. 137-138.
62 Пак там, а. е. 9, л. 136.
63 Пак там, а. е. 10, л. 8-9.
64 Пак там, л. 107-108.
65 Пак там, а. е. 17, л. 89.
66 Герасимов, Й. Монтана..., 27.
67 ДА-Монтана, ф. 3К, оп. 1, а. е. 13, л. 28-29.
68 Пак там, а. е. 254, л. 3.

УЧЕБНОТО ДЕЛО В ГРАД ФЕРДИНАНД (1919–1944 г.)

Теодора Тодорова

Настъпилата след войните (1912–1918 г.) стопанска разруха се отразява и върху учебното дело в страната. Дълго време общините не са в състояние да отделят достатъчно средства за издръжката на училищата и да посрещнат напълно техните нужди. Бързо сменящите се правителства в периода 1918–1920 г. не успяват да обърнат внимание на проблемите в образованието. С реформи се заема едва самостоятелното правителство на Земеделския съюз, като за целта министърът на просветата Стоян Омарчевски изготвя проект за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение, приет от Народното Събрание през 1921 г.¹

С този закон се въвежда задължително и безплатно седмоласно образование за всички деца на възраст от 7 до 14 години, т.е. задължително е обучението не само за децата от началното училище, както е дотогава, но и за тези от прогимназията. Със закона всички училища се поставят под управлението на Министерството на народната просвета. А частните училища се намират само под надзора на Министерството.²

В докладите на много училищни инспектори е отразена твърде мрачната картина на народните училища в страната, особено през първата следвоенна учебна година. В тях е отбелязано лошото състояние на голяма част от училищните помещения. През учебната 1922/1923 година училищата са 4120 на брой и се помещават в 5009 сгради (3755 обществени и 1254 частни). Само 1694 от тях, или 34%, са подходящи за провеждането на учебни занятия. Съществуват 13 мъжки и 6 девически педагогически училища, които не са в състояние да задоволят нуждите от специализирани кадри. Голяма част от квалифицираните учители изоставят професията поради неблагоприятните, дори лоши битови и трудови условия и най-вече поради крайно ниското заплащане.³

Изследователи, архивисти, учители, музейни специалисти и краеведи, сред които значимо място заемат Стоян Марков и Йордан Герасимов, години наред публикуват статии и студии, в които разкриват учебното дело в град Фер-

динанд. Настоящата статия не само обобщава издирените данни, но и предлага нови сведения за обучението в града. Документите за училищното дело от периода 1919-1944 г. се съхраняват в Държавен архив-Монтана. Най-ранните сред тях хвърлят светлина върху учебния процес от 1919/1920 година в начално училище „Неофит Рилски” и върху обучението през учебната 1922/1923 година в началните училища „Христо Ботев” и „Васил Левски”. Това са класни книги за успеха и поведението на учениците.

През 1896 г. в град Фердинанд е завършена сградата на училище „Неофит Рилски”, в което първи учители са Кирил Греков (баща на Асен Греков), Гаврил Душков и Мария Иванчева.⁴

През 1922 г. в града са основани две начални училища: „Христо Ботев” и „Васил Левски”. Училище „Христо Ботев” има четири отделения, а учебните занятия се провеждат в частна сграда. Главни учители са Геннадии Георгиев, Васил Топчийски, Кирил Пенков и Георги Петров. Училище „Васил Левски” е закрито през 1935 г.⁵

За учебната 1919/1920 година в главната книга на училище „Неофит Рилски”, именувана „Фердинандско основно народно училище”, са отбелязани по три класа в първо, второ и трето отделение и по два класа в четвърто отделение. В началото на учебната година броят на записаните ученици в първо отделение е 214 деца, във второ – 129 ученици, в трето – 127 деца, а в четвърто отделение – 85 ученика. През учебната година броят на учениците се променя поради напускане на занятията, по болест, смърт, преместване и изселване от града. Тогава там преподават Васил Топчийски, Н. Балиева, Т. Денчев, Н. Димитров, М. Минчева, Е. Векилка. През учебната 1921/1922 година наред с Васил Топчийски, Т. Денчев и М. Минчева като учители са отбелязани още Р. Тошева, И. Нечева, К. Александрова и Ел. Попова.⁶

В първо отделение се изучават закон божи, български език, смятане, естествознание, рисуване, пеене и гимнастика. Във второ отделение се преподават същите предмети, но естествознанието е заменено с дисциплината „Предметно учение”. В трето отделение учениците придобиват познания и по геометрия, отечествознание и ръчна работа. В четвърто отделение към изброените предмети е добавен краснопис, а вместо геометрия учениците се упражняват в чертането на геометрични фигури.⁷

Според учебния план на основното училище от 1922 г. в първо и второ отделение се изучават вероучение, български език и църковнославянско четене, предметно учение, смятане, рисуване, ръчна работа (ръкоделие), пее-

не и гимнастика. В трето и четвърто отделение изучаването на дисциплината „Предметно учение“ отпада и се добавят практическа геометрия (формознание), отечествознание с гражданско учение, естествознание, наречено „Стопанска и лична хигиена“.⁸

Тези предмети са изучавани и в Народното първоначално училище „Христо Ботев“. Там, през учебната 1922/1923 година в първо отделение са записани 34 ученика, във второ отделение – 42 деца, в трето отделение – 33 деца, а в четвърто отделение – 33 ученика. В главната книга на училището са отбелязани имената на Васил Топчийски, директор и учител, на Т. Денчев, Р. Тошева и И. Нечева.⁹

Според главната класна книга на учениците от първо до четвърто отделение през учебната 1922/1923 година във Фердинандското първоначално училище „Васил Левски“ са изучавани предметите по учебния план. Първо отделение се състои от 48 ученика, второ отделение – от 34 деца, трето отделение – от 37 деца и четвърто отделение – от 32 ученика. Сред имената на учителите са отбелязани Ел. Попова, Т. Димитров и К. Александрова.¹⁰

Според главните класни книги на началните училища в град Фердинанд по-голяма част от учениците са българи по народност, а по своята религиозна принадлежност са източноправославни. Сред тях и в трите начални училища са отбелязани евреи израилтяни.¹¹ Роми мюсюлмани се обучават в училище „Васил Левски“ и „Неофит Рилски“,¹² а турчетата посещават училище „Неофит Рилски“.¹³

През периода 1918–1923 г. общият брой на гимназиите в страната варира между 85-100 училища. От тях 40-50 училища са пълни гимназии, а други 30-35 училища са непълни. Учениците са между 29 000 – 36 000 души, а учителите – между 1440-1900 души. Учениците в гимназиите произлизат от всички социални среди, но превес имат тези, които са от по-състоятелни семейства. По-голяма част от децата на средните и дребните собственици и особено на безимотните семейства остават извън гимназиалното обучение или го напускат преждевременно.¹⁴

Според историка Йордан Герасимов действителното начало на Фердинандската непълна смесена гимназия е поставено през учебната 1915/1916 година, когато е открит първи гимназиален клас. През учебната 1916/1917 година се сформира втори, а през учебната 1917/1918 година и трети гимназиален клас.¹⁵

На 19 август 1922 г. Общинският съвет решава със заем от 5 000 000 лева от БНБ да се построи триетажна училищна сграда с 24 класни стаи. През същата година е одобрен и проектът за нова сграда на гимназията. Той не е осъществен, тъй като през 1924-1925 г. е завършен вторият етаж на сградата, в която вече се помещава гимназията (дн. Първо основно училище).¹⁶ За да се осигурят финансови средства, населението е обложено с еднократен данък в размер на 30% от преките държавни данъци.¹⁷

В протоколната книга с надпис „Фердинандската прогимназия за учебната 1921/1922 г[одина]” са отбелязани имената на директора Т. Димчев, на учителя Бърдаров, който е и ръководител на детската музикална китка при училището, както и имената на учителите К. Христова, М. Димитров, Евт. Михайлов, Н. Захариев, Ст. Чакъров, Ст. Ганев, Г. Христов, М. Чилингирова, Д. Златева, Анг. Евстатиева, Цв. Илчева, Анаст. Николова, Ан. Касабова, Сл. Нечев, П. Петков и Олга Герова. В протоколната книга е отбелязано решението на Учителския съвет за провеждане на трудова седмица с ученици от първи до пети клас включително. В периода 27-31 март 1922 г. разделени на 5 групи, те трябва да измият училищните помещения и да работят в зеленчуковата градина на училището. Забранява се на външни лица да посещават училището без позволение и без работа, защото пречат на училищната дисциплина. Ученици от училището представят оперетката „Самодивско изворче”, чрез която събират средства в полза на читалището. Всички участват в манифестация за празника на Св. св. Кирил и Методий, а на 1 май отбелязват празника на цветята. С научна цел са организирани три екскурзии до различни градове в страната.¹⁸

През септември 1921 г. Министерството на търговията, промишлеността и труда открива в град Фердинанд Нисше практическо търговско училище, което се помещава в частна сграда. То има една паралелка от 26 ученика и се издържа от министерството и училищната управа. Курсът на обучение продължава две години. Първият му директор е Христо Баджаков, а учител – Асен Георгиев.¹⁹ Кръсто Пенев, директор на училището в периода 1968–1985 г., отбелязва, че първите стъпки на учебното заведение започват в бившата Китанова фурна, която се е намирала в близост до учебната сграда на класното училище в града. Там, на мястото на пещта и тезгяха е класната стая, а в помещението, където се меси хлябът, е настанена учителската стая. От уличния тротоар се влиза направо в класната стая. За обзавеждането са доставени стари чинове, маса, стол и печка.

В първи курс са изучавани 11 предмета: български език, френски език, стокосзнание, стопанска география, кооперативно дело, обща и търговска география, търговско смятане, търговско знание, книговодство, търговска кореспонденция и краснопис. Във втори курс вместо стопанска география се изучава стенография. Въведен е и нов учебен предмет „Митнически знания и транспорт“. Учебната програма не включва физика, гимнастика и пеене. При завършване на училището се полагат държавни изпити по 8 предмета: български език, френски език, стокосзнание, търговска география, търговско смятане, търговско знание, книговодство и търговска кореспонденция. В съответствие със Закона от 1922 г. училището е преименувано на Професионално търговско училище с двугодишен курс на обучение.²⁰

През 1922 г. Общинският съвет отпуска помощи на турското и еврейското училище.²¹ На 14 декември 1923 г. общинска тричленна комисия отпуска нова помощ от 10 000 лв. на турското училищно настоятелство.²²

Учебната 1923/1924 година започва с изострени политически отношения в град Фердинанд, в околията и в други части на страната. В избухналото Септемврийско въстание участват и възпитаници на Търговското училище. Това шокира местните власти. За директор след 9 юни 1923 г. е назначен дотогавашният учител Асен Георгиев. Министерството на търговията, промишлеността и труда отново променя статута на Професионалното търговско училище в град Фердинанд, а в началото на учебната 1924/1925 година то е преименувано в Практическо търговско училище с три годишен срок на обучение. През първата година се дава общообразователна подготовка и са изучавани три специални предмета, а през втората и третата година се акцентира върху професионалната подготовка.²³

През 1924 г. е приет Закон за народното просвещение, с който се въвежда конкурсен изпит за преминаване от прогимназията в гимназията. Закриват се т.нар. реалки и по този начин се ограничава броят на гимназиите.²⁴

По сведения, през 1924 г. учителят Асен Георгиев и учениците Петър Ганчев, Асен Живков и Тодор Поликаров основават в Практическото търговско училище кооперативна гостилница „Солидарност“, която приготвя евтина и вкусна храна за учениците. По тяхна инициатива е сформирано въздържателно дружество „Съзнание“, културно–просветно дружество „Пробуда“ и туристическо дружество. До 1932 г. над 500 бъдещи стопански дейци завършват Търговското училище.²⁵

През 1926 г. при 5309 жители на град Фердинанд в основното училище има 9 учителя, в прогимназията – 13 учители, в Търговското училище – 6 учители, в професионалното кошничарско училище – двама учителя.²⁶ През септември 1928 г. е закрито турското училище поради липса на финансови средства, а почти всички ученици преминават в българското училище.²⁷

Във връзка с възпоменателните тържества в град Фердинанд по повод 1000 години от смъртта на цар Симеон на 12 май 1929 г. в шествието и в молебена в църквата вземат участие по едно отделение и по един клас от всички училища. Гимназиалният хор изпълнява песента „Край Босфора“. След това всички се включват в манифестацията, която завърша при училище „Св. св. Кирил и Методий“. Следобед се провеждат гимнастически игри в двора на гимназията. На 15 май по случай 50-та годишнина от Освобождението учениците участват в манифестация.²⁸

На 26 януари 1931 г. в частната къща на дядо Минчо е открита ученическа трапезария при начално училище „Христо Ботев“. Тя е финансирана от фонд „Безплатни ученически трапезарии“ при училището, който разполага с 10 000 лв.²⁹

Във вестник „Наше слово“ излизат редица съобщения за училищата в град Фердинанд. В броя от 4 юли 1931 г. е публикувано съобщение за изложба и томбола на начално училище „Васил Левски“, което се помещава в зданието на Мл. Софийански. В изложбата са включени предмети, изработени от учениците в часовете по ръкоделие и ръчна работа. В същия брой се съобщава и за годишно утро с отчет в салона на прогимназията.³⁰

С протокол на Учителския съвет от 30 септември 1930 г. се определя вечерен час за възпитаниците на Търговското училище. За момчетата той е 19.30 ч., а за момичетата – 18.30 ч. Само няколко месеца по-късно по-голямата продължителност на деня налага промяна на вечерния час. С протокол от 24 април 1931 г. се разпорежда, че момчетата трябва да се прибират най-късно в 21.00 ч., а момичетата – в 20.00 ч.³¹

На 1 декември 1930 г. при Фердинандската прогимназия е открита трапезарията, която предоставя закуска от чай и хляб на 21 ученика. Няколко месеца по-късно, на 15 март 1931 г. прогимназията организира забава с лотария, чиито приход възлиза на 5300 лева. От тях 3000 лева са изразходвани за закупуването на дрехи и обувки за бедни ученици, а останалата сума е предоставена на Учителския съвет за поддържане на трапезарията.³²

През 1931 г. в Търговското училище се учредява образцова кантора под ръководството на Дончо Трашлиев и с помощта на учителката по канторни книжа и търговска кореспонденция Н. Чорбаджиева. Занятията в нея се провеждат два пъти седмично с ученици от VI клас, на които предстоят изпити за завършен курс на обучение. Учредява се и Юнашко туристическо дружество, клон на Юнашкия туристически съюз в България. На 17 февруари 1931 г. се възобновява културно–просветното дружество „Пробуда”.³³

На 1 октомври 1931 г. е открито Държавно девическо практическо домакинско училище „Княгиня Мария Луиза” с 26 ученички и с тригодишен курс на обучение. Ръководено от Министерството на народното стопанство, то подготвя ученичките за стопанския живот, домакинството и отглеждането на деца. Първият учител и директор е Камена Христова.³⁴

Поради липса на помещения в града и с цел бюджетни икономии през учебната 1931/1932 година начално училище „Васил Левски” е преместено в сградата на прогимназията. То има 176 ученика в 4 отделения, а учители са Георги Петров, Ел. Попова, Костадина Григорова и Стефана Петрова. По специална наредба двете училища трябва да бъдат под единно ръководство и след проведен избор за директор е назначен директорът на прогимназията Милан Димитров. През следващата учебна година начално училище „Васил Левски” се отделя от прогимназията, а в същите стаи се настанява Търговското училище.³⁵ През учебната 1933/1934 и 1934/1935 година под един покрив с прогимназията се помещава начално училище „Христо Ботев”. Двете степени са управлявани от един и същ директор.³⁶

В броя от 17 септември 1932 г. вестник „Наше слово” съобщава за освобождането на децата на военноинвалидите и сираците от войната от училищни такси и за предстоящата конференция на учителите в град Фердинанд, която ще се проведе на 29-30 септември.³⁷

На 27 май 1933 г. същият вестник известява за проведеното на 21 май „утро”. Под ръководството на учителя Кирил Пенков ученици от начално училище „Христо Ботев” представят детската оперетка „За птичките” от маестро Атанасов.³⁸

На 25 януари 1934 г. в Търговската гимназия е организирана стачка. Учениците протестират против искането на училищното ръководство част от годишната такса да бъде внесена до края на месец януари. Стига се до намесата на полицията, а в града пристига главният секретар на Министерството на търговията. Исканията на стачниците са удовлетворени, а стачката е прекратена

на 1 февруари с мирна демонстрация и митинг пред читалище „Разум“.³⁹ През същата година 25 души студенти от града се обучават в различни учебни заведения в София и страната.⁴⁰

През учебната 1935/1936 година Министерството на просветата разработва нови учебни планове и програми, с които за пръв път в историята на българското образование въвежда изучаването на религия в гимназията. За преподаватели се назначават богослови и свещеници. Създават се отново реалки, но от тях не може да се мине в гимназиите, защото за постъпване в IV клас (днес VIII клас), а също и в VI клас (днес X клас) се въвеждат приемни изпити по български език и алгебра.⁴¹

През 1936 г. е създадена Околийската училищна инспекция, която назначава и уволнява учителите, утвърждава учебните програми, контролира училищните занимания и политическата дейност на учителите. Инспекцията създава детски летни градини и отчита дейността на читалищата в околията.⁴² През 1935-1936 г. се утвърждава традицията първият учебен ден да започва с водосвет в помещенията на прогимназията и манифестация на учениците от всички училища, водени от музика.⁴³

На 16 юни 1937 г. по случай раждането на престолонаследника Симеон княз Търновски се обявяват три неприсъствени дни за отбелязване на всеобщата радост. По желание на цар Борис III и със заповед на министъра на народното просвещение годишният успех и поведението на всички ученици от началните училища и прогимназиите са повишени с една единица.⁴⁴

Софийската индустриална камара, към която от 1933 г. се числи и Фердинандска околия, установява, че занаятите се развиват много добре, а изделията се пласират не само в града, но и в съседните околии, чиито стопански център е град Фердинанд. Независимо от това Камарата подчертава необходимостта от постоянно и системно подпомагане на занаятите и от предоставянето на повече теоретични и практически познания по отделните професии.⁴⁵

В изпълнение на препоръката на 7 ноември 1937 г. е открито Държавно допълнително занаятчийско училище, ръководено и финансирано от Търговско-индустриалната камара в град София. През първата учебна година в първи чирашки курс са приети 154 ученици, а в курса на калфите – 85 ученици. Занятията се провеждат в сградата на училище „Дядо Минчо“, а лектори са 13 учители. Директор на училището е Дончо Трашлиев.⁴⁶ Общобразователните часове се водят в училище „Св. св. Кирил и Методий“, а специалните и практиката за шивачи – в Еврейската синегога (хавра), която се намира зад старата

гимназия. Ателиетата на дърводелците и на обушарите са в Дядо Минчовото училище, което е зад сегашната гимназия, а занятията по останалите специалности се провеждат при примитивни условия в частни работилници.

Заниманията продължават от 18.00 ч. до 22.00 ч., като след първия час на учениците се дава безплатно кифла и геврек за вечеря. Изучавани са всички занаяти, които са упражнявани в града: шивачество, обушарство, столарство, обработка на метал и други. Обучението продължава четири години, а учениците са разделени в първи и втори чирашки клас и трети и четвърти курс на калфите. В края на четвъртата година учениците полагат изпит и се организира изложба-базар с предмети, изработени от тях.⁴⁷ За училищен празник е избран Димитровден, 8 ноември. Той е отбелязван съвместно със занаятчийското сдружение, а в читалищния салон се провежда литературна вечер. На 30 януари, патронния празник на шивачите, отново е уреждана литературна вечер и е разигравана томбола в полза на бедните ученици.⁴⁸ По-голяма част от учениците в училището са на възраст между 17-21 години.⁴⁹ В столарския отдел се изработват пособия за отдела и покъщнина за училището.⁵⁰

През учебната 1937/1938 година в Държавното девическо практическо домакинско училище съществуват дружествата „Младежки Червен кръст” и „Християнско дружество”. Няколко години по-късно през учебната 1941/1942 година заедно с тях съществува и дружеството „Противогазова защита”.⁵¹

През учебната 1937/1938 година в град Фердинанд има турско начално училище, две начални училища, прогимназия, реално училище, търговско училище, допълнително занаятчийско училище и държавно девическо домакинско училище.⁵² На 20 февруари 1938 г. дейността си възобновява ученическото неутрално въздържателно дружество „Съзнание” при Държавното търговско училище град Фердинанд.⁵³ Учениците в града са пускани във ваканция за гроздобер.⁵⁴ През годините различните училища организират и екскурзии с научна цел.⁵⁵

Освен първия учебен ден през разглеждания период по най-тържествен начин са отбелязвани Денят на народните будители (1 ноември), Денят на цветята (1 май) (илустрация 1), Празникът на пресветите братя Кирил и Методий (24 май), Денят на книгата, Денят на детето,⁵⁶ а също така и завършването на учебната година (илустрация 2). През 1938 г. прогимназията, гимназията и Търговското училище отбелязват съвместно откриването на учебната година (илустрация 3), защото се намират в една сграда.⁵⁷ На 5 август 1939 г. Общинският съвет открива лятно детско игрище с ръководител Мара Палаврамова.⁵⁸

В годишния отчет на Фердинандското турско училище от 20 юли 1940 г. като учители са отбелязани Хамди Салиев от Оряхово и Кирил Пенков от град Фердинанд. Учениците в първо отделение са 10 души, във второ отделение – 4 души, в трето отделение – 6 души, а в четвърто отделение – 4 души или общо 24 ученика (14 момчета и 10 момичета). При преподаването на предметите на турски език е използвана актуалната турска азбука, която е възприета в обучението на мюсюлманите в България през учебната 1939/1940 година. Български език, история и дисциплината „Отечество” са преподавани от учителя Кирил Пенков.⁵⁹

По инициатива на Учителския съвет при Фердинандската народна средна прогимназия (дн. училище „Св. св. Кирил и Методий”) на 1 ноември 1940 г. в коридора на сградата се поставя паметна плоча на възпитаници на училището, загинали във войните от 1912 до 1918 г. Тя е осветена на 24 декември 1940 г. На нея със златни букви са изписани 45 имена. Изработена е от черен мрамор от кооперация „Гранит” – град Фердинанд и монтирана за 5200 лева.⁶⁰

На 19 декември 1940 г. по случай Никулден, патронния празник на Търговското училище, се провежда манифестация съвместно с Търговското сдружение. След молебна се устройва и тържество в читалищния салон.⁶¹

Никулден е отбелязван и като патронен празник на началните училища „Христо Ботев” (илюстрация 4.1 – 4.2)⁶² и „Неофит Рилски”⁶³. На 4 декември е честван патронният празник на Държавното девическо практическо домакинско училище, което носи името на княгиня Мария Луиза и съвпада с Деня на християнската младеж и семейство.⁶⁴ Прогимназията избира за свои патронен празник 24 май.⁶⁵

В периода 8-24 март и 2-8 април 1941 г. учебните занятия са прекъснати поради пребиваването на германски войски в града и в училищните помещения.⁶⁶ За да обезпечи сигурността на населението, още на 6 март 1941 г. директорът на Държавното девическо домакинско училище издава заповед, с която забранява ученичките да остават навън след 18.00 ч.⁶⁷ На 9 и 14 април поради въздушни тревоги учебните занятия са прекъсвани за един учебен час.⁶⁸

С протокол от 11 октомври 1941 г. Учителският съвет на прогимназията решава на 19 и 26 април 1942 г. да се проведат литературни утра, на които да се честват писателите съграждани Славчо Красински, Атанас Душков, Стефан Савов, Крум Йорданов и Кирил Пенков. Определят се учителите, които да отговарят за програмата.⁶⁹ С протокол от 24 март 1942 г. Учителският съвет

единодушно приема предложения от Околийския училищен инспектор Асен П. Хаджийски химн на прогимназията.⁷⁰ От началото на 1942 г. със собствена духовна музика разполага Търговската гимназия.⁷¹

През 1942 г. жителите на град Фердинанд преживяват голямо наводнение. Придошлите води на река Огоста причиняват много щети, вземат и човешки жертви. Намиращото се над града село Иваново изчезва завинаги. Повече от 1000 декара земя е затлачена с тиня и става негодна за обработка. По същото време водите на река Дунав заливат град Видин, от който са евакуирани много жители. Част от тях са настанени в училищните сгради и по къщите в град Фердинанд. Това значително влошава условията за живот в града.⁷²

Според Стоян Марков през учебната 1942/1943 година в града има забавачница с 35 деца. Тя е открита през учебната 1936/1937 година. Действат две начални училища с 434 ученика, прогимназия с 433 ученика, гимназиален клон с 700 ученика (най-големият в страната), Домакинско училище с 150 ученика, открито през 1928 г., Търговска гимназия с 457 ученика, Вечерно допълнително занаятчийско училище с 362 ученика и турско начално училище с 20 ученика, открито преди Освобождението. Няколко години по-рано в град Фердинанд има и еврейско училище, но поради намаляване на еврейските семейства е закрито. През учебната 1942/1943 година в училищата в града са обхванати общо 2591 ученика.⁷³

В града действа и клон на създадената през декември 1940 г. младежка дружина „Бранник“. Това е 34. Бранническа дружина „Жеравица“, която обединява 52 момчета от Търговската гимназия, възпитаници на гимназиалния клон и на прогимназията. Командир на дружината е Асен Димитров, бивш учител по телесно възпитание в гимназията. Момчетата от споменатите училища и от Девическото стопанско училище са обединени от бранническата дружина „Бял нарцис“ с ръководител Мария Димитрова. От Търговското училище в нея членуват 28 ученички.

Организацията „Бранник“ е създадена с благородната задача да обедини и превъзпита българската младеж. Впоследствие родителите, цивилни граждани и военни, се оплакват и съжаляват, че са записали децата си в дружината. Те забелязват, че децата се преуморяват, изтощават, изнервят, изостават в училище, служат си с името на дружината, за да се освободят от родителски контрол. Моралното им възпитание не се контролира ефикасно.⁷⁴ През 1943 г. организацията няма възможност да развие своята дейност, тъй като ръководителят ѝ е мобилизиран.⁷⁵

На 18 март 1944 г. с предписание се нарежда Главна дирекция на железниците в града да отстъпи един етаж от служебните си помещения в полза на Търговското училище, което ще започне учебните занятия там. През 1944 г. Търговското училище отбелязва своя патронен празник на 15 май, тъй като носи името на цар Борис III (илюстрация 5).⁷⁶

В броя си от 19 февруари 1944 г. вестник „Наше слово“ публикува съобщение за излязлата от печат книга на Стоян Марков, бивш директор на Фердинандската непълна гимназия. Публикувано е и благодарствено писмо от полковник Чобанов до членовете на Младежкия Червен кръст при училище „Неофит Рилски“, които са изпратили подаръци за българските войници. Съобщава се и за сума от 30 000 лв., събрана от Държавната смесена гимназия в града. Средствата са изпратени на Комитета за събиране на помощи за пострадалите от бомбардировките.⁷⁷

На 29 март 1944 г. е открита училищна трапезария при Допълнителното занаятчийско училище, което на 20 март е закупило и инструменти за духова музика.⁷⁸

На 8 ноември 1944 г. е създадена девическа гимназия с директор Жечо Боздуганов. В нея са приети 611 момичета. Те са разделени в 16 паралелки. Няколко дни по-късно, на 14 ноември началните училища „Неофит Рилски“ и „Христо Ботев“ се обединяват под името начално училище „Христо Ботев“. То има четири паралелки, а обучението се води на две смени.⁷⁹

След Първата световна война макар и бавно учебното дело в град Фердинанд се възстановява и развива. Откриват се начални училища, а по-късно и нови професионални училища, които спомагат за повишаването на професионалната грамотност на населението. Финансовите затруднения забавят строежа на училищните сгради. Затова по-голяма част от училищата са настанени в частни постройки при недобри условия. Независимо от това учениците получават високо за времето образование. По време на Втората световна война учебното дело е затруднено от тежката военна обстановка. Много учители са мобилизирани, а учебните занятия прекъснати. Въпреки това стремежът към знания не спира. Учебният процес не замира, а учебните години са завършвани, като невзетият материал е оставян за следващата година с решимостта и волята пропуснатото да бъде усвоено.

Илюстрация 1: Ученици от Занаятчийското училище в град Фердинанд на първомайска манифестация през 1938 г. /РИМ-Монтана-ННИ-Инв. № 1366/.

Илюстрация 2: Първият випуск на Занаятчийското училище в град Фердинанд, дипломиран през 1939 г. /РИМ-Монтана-ННИ-Инв. № 1175/.

Илюстрация 3: Прогимназията в град Фердинанд
/РИМ-Монтана-НИИ-Инв. № 1063/.

502

§ 10 отъ правленията за народните основни училища

НАРОДНО ПЪРВОНАЧАЛНО УЧИЛИЩЕ
„ХР. БОТЕВЪ“ № 24 19 год.
с. (гр.) Белиши 1941 г.
гр. Фердинандъ околия

До Г-на
Срѣдния директоръ
въ с. Туча

Годишенъ отчетъ

Въ изпълнение на чл. 16, т. 15 отъ Наредбата за ръководство, надзоръ и управление на дните училища, представямъ Ви, Г-не Директоре, следниятъ данни за състоянието на повѣреното училище презъ 1940/1941 учебна година:

А. Хроника
Всички данни за учебното: отъзиви, занятия, посещения за занятията, глас. изпитания, посещения, изпитане срещу начал. учебникъ и др.)

Училището се отвори на 10 септември 1940 год. отъ която дата започна (нето) на ученицитъ. Записването трая до 15 септември 1940 год.
септември 1940 год. се отслужи водосвета, а отъ 16 септември 1940 год. редовнитъ занятия. На 21 декември 1941 год. се произведоха изпитанитъ на 29 юли 1940 год. се ладе годишното утро. Презъ течение на учебната (лицето е ?) и затваряно, а именно отъ 8 декември до 11 декември 1941 год. до 193 год. (всичко 21 дни поради изредобавяне на преподаватели войски въ училището).

Извън официалнитъ празници, празнувано е още на 9 юли 1941 год. който ден е патронниятъ празникъ на училището и на 19 септември 1940 год. св. Никола, който ден е одобренъ съ предписание № 21 отъ 6 септември 1941 год. за мѣстенъ празникъ.

Училището е посетено отъ _____ срѣдния директоръ _____ пкти, в имено на _____ 19 год. _____ 13 год. _____ 19 год.

Отъ окол. учил. и-ръ е ревизирано 1 пкти, в имено на 23 септември 1940 год. _____ 19 год. _____ 19 год.

Отъ областния училищенъ инспекторъ 2 е ревизирано на _____ 19 год.

Отъ медицински лѣкаръ е посетено 1 пкти: на 7 юли 1941 год.

Отъ фелдшеръ 1 пкти: на 18. XI 1940 година

*) Народно първоначално училище, народно основно училище или народна прогимназия. — ?) „16“ ако училището не е затваряно, — ?) затваряно училището, затваряно се около края, отъ кога до края на учебната година. Ако отъ нея не е затваряно отъ другия „декември“ се затваря. — ?) „16“, ако не е ревизирано.

Кинематографъ Д. Промисловъ — София, вл. Савеловъ № 1
162, уч.

Илюстрация 4.1 – 4.2:
Годишен отчет за учебната
1940/1941 година на народно
първоначално училище
„Христо Ботев“, град
Фердинанд /ДА-Монтана, ф.
481К, оп. 1, а. е. 4, л. 502/.

Държавно
ср̀дно търговско училище
„Царь Борисъ III.“
№ 425
10. Юли 1944 г.
гр. Фердинандъ

ДО МИНИСТЕРСТВОТО НА
ТЪРГОВИЯТА, ПРОМИШЛЕННОСТТА И ТРУДА-
Дирекция на професи-
оналното образование,
гр. Т Е Т Е В Е Н Ъ .

— ГОДИШЕНЪ ОТЧЕТЪ —

за 1943/1944 уч.г.
.....

ГОСПОДИНЕ ДИРЕКТОРЕ,

Въ изпълнение на § 9 т.7 отъ Правилника за практическитѣ и ср̀дни търговски и промишлени училища представямъ Ви годишния отчетъ на повѣреното ми училище за 1943/44 учебна година, съ необходимитѣ данни и статистически сведения съгласно правилника.

І. Х Р О Н И К А .

- 7.ІХ. - 1.Първи учителски съветъ въ присѣдствието на учителитѣ: Стефанъ Велевъ/военно мобилизиранъ въ града/, Иванъ П.Манджукъ, Йорданъ Петковъ, Тодоръ З.Соколовъ, Тодоръ Г.Дамяновъ, Лефтеръ Ил.Лефтеровъ, Слава Вл.Аргирова, Тинка Вас.Русенова, Маргарита Сим.Недѣлева и Мария Ст.Градинарова.Разгледанъ бѣ въпроса за допусчане на редовни и частни ученици до поправителенъ изпитъ.
- 15.ІХ. - 2.Водосветъ, поменъ за О,Бозе починалия Н.В.Царь Борисъ III на 28.VIII т.г.-4 ч.22 мин. и обетъ отъ учители и ученици за върна служба на Н.В.Царь Симеонъ II.Говорика:свещеника, директора на училището и възпитаника на училището г.д-ръ Николовъ.Последниятъ подарил по случая 3 книги на най-добритѣ ученици.
- 15/30.ІХ.-3.Получени заповѣди:№ 7214/10.ІХ.за премѣстване отъ 15.ІХ. на Тодоръ З.Сколовъ въ Софийската търговска гимназия;№ 7310/13.ІХ. за премѣстване отъ Свищовъ въ повѣрената ми гимназия на Ана Пантел.Попова-учителка по химия и ест.история/встали въ длѣжн. на 23.ІХ.т.г/; №7298/13.ІХ.за служебенъ отпускъ на секретаря В.Костовъ ,мобилизиранъ на 8.ІХ. и се завърналъ на 12.с.м.;№ 7297/13.ІХ.за замѣстникъ секретарь директора К.В.Раевъ и за извършване на канцел.работа учителката Тинка В.Русенова;№ 7401/16.ІХ.-за преназначаване на Тодоръ Г.Дамяновъ, Тома Ив.Лазаровъ и Лефтеръ Ил.Лефтеровъ.Съ смѣтата зап.са назначени: Иванъ Ман.Симеоновъ по геогр. и ист.-встѣпилъ въ длѣжностъ на 18.ІХ. и Галина Трутовска-Раевска по Френски ез.-встѣпила на 27.ІХ.;№ 7699 отъ 24.ІХ.-за освобождаване отъ длѣжностъ на Тодоръ Г.Дамяновъ, който и безъ това не изпълни заповѣдъ № 7401/16.ІХ.-встѣпилъ въ длѣжностъ/.
- 16.ІХ. - 4.Редовни учебни занятия по временна програма-по 1,2,3 часа.
- 24.ІХ. - 5.Представени въ Министерството за назначение:Петъръ Иван.Лиловъ за учителъ по нѣмски езикъ-надпись № 19;Д-ръ Борисъ Янковъ за учителъ-надпись № 18 и Кирилъ Г.Кожухаровъ за лекторъ по духовна музика-надпись № 20,
- 29.ІХ. - 6.Гроздоберна ваканция до 2.октомврий-протоколъ № 4/27.ІХ., основанъ на окръжно № 73-5385/8.т.м.
- 6.х. - 7.Неприсѣтственъ день-панихида по случай 40 дни отъ смъртта на Н.В.Ц.Борисъ III-патронъ на училището.
- 7.х. - 8.Секретарьтъ Василъ Костовъ, повторно мобилизиранъ, изладе длѣжността на директора и отпитува за мѣстоповикването.

Илюстрация 5: Годишен отчет за учебната 1943/1944 година на Държавната търговска гимназия „Цар Борис III” /ДА-Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 6, л. 3/.

Библиография

- Държавен архив – Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 1, л. 3-174, 190, 196; а. е. 12, л. 3, 24, 26; а. е. 15, л. 1, 4-6, 7, 9, 13, 15.
- Държавен архив – Монтана, ф. 225К, оп. 1, а. е. 9, л. 1-34, 56-57, 64-65, 70, 72, 74, 77, 83-84.
- Държавен архив – Монтана, ф. 226К, оп. 1, а. е. 1, л. 3-199.
- Държавен архив – Монтана, ф. 378К, оп. 2, а. е. 1, л. 40, 58-59, 61, 71-72; а. е. 3, л. 3; а. е. 4, л. 2-3; а. е. 5, л. 22, 24; а. е. 6, л. 4, 23-24; а. е. 20, л. 1.
- Държавен архив – Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 1, л. 1; а. е. 4, л. 5; а. е. 11, л. 19-20, 231; а. е. 18, л. 7, 18-19, 33, 41; а. е. 20, л. 36.
- Държавен архив – Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 1, л. 68, 94; а. е. 4, л. 28, 502, 507; а. е. 7, л. 4-23; а. е. 8, л. 5; а. е. 11-12.
- Държавен архив – Монтана, ф. 479К, оп. 1, а. е. 5, л. 7.
- Държавен архив – Монтана, ф. 689, оп. 1, а. е. 5, л. 16, 19, 22.
- Регионален исторически музей-Монтана (РИМ-НИ-МСВ), Инв. № 1150, вестник „Наше слово”, бр. 338, 4 юли 1931 г.; бр. 398, 17 септември 1932 г.; бр. 429, 27 май 1933 г.; бр. 974, 19 февруари 1944 г.
- Анастасова, Н. *Корени и върхове*. София, 2003.
- Ганов, Б. Фашистският преврат през 1923 г. и последиците за образованието. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 240-243.
- Ганов, Б. По натагъшното фашизиране на учебното дело след 1934 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 244-247.
- Герасимов, Й. *Кметовете на град Монтана*. Велико Търново, 2008.
- Герасимов, Й. *Монтана, Кутловица, Фердинанд, Михайловград. Кратка летописна история*. Михайловград, 1991.
- Герасимов, Й. Учебното дело в гр. Фердинанд (1901-1918). – В: *Исторически очерци за град Монтана и региона*. Монтана, 2013.
- Динева, А., Ж. Каменова, Й. Герасимов, *Сборник документи „Град Фердинанд 1891 – 1945”*. Монтана, 2001.
- Дончев, Д. Самостоятелното управление на БЗНС (1920-1923). Закон за народната просвета от 1921 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 196-198.
- Дончев, Д. Основни положения в Закона за народното просвещение от 1921 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 199-202.
- Кънчев, Ст. *Михайловград – такъв, какъвто го градихме*. Монтана, 2007.
- Марков, Ст. *Град Фердинанд. Антропогеографски проучвания*. Лом, 1944.
- Михов, В., Ц. Костов. *Професионалното образование в област Монтана*. Монтана, 2001.
- Пенов, Кр. *Летописите на една съкровищница*. Монтана, 2006.

Обрешков, Обр., Г. Недев. Началното образование. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 203-205.

Обрешков, Обр. Гимназиалното образование. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 211-215.

Бележки

¹ Дончев, Д. Самостоятелното управление на БЗНС (1920-1923). Закон за народната просвета от 1921 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 196-197.

² Дончев, Д. Основни положения в Закона за народното просвещение от 1921 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 199-202.

³ Обрешков, Обр., Г. Недев. Началното образование. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 205.

⁴ Герасимов, Й. *Монтана, Кутловица, Фердинанд, Михайловград. Кратка летописна история*. Михайловград, 1991, 12.

⁵ Пак там, 24.

⁶ Държавен архив – Монтана (ДА–Монтана), ф. 225К, оп. 1, а. е. 9, л. 1-34.

⁷ Пак там, л. 5-34.

⁸ Обрешков, Обр., Г. Недев. Цит. съч., 206-207.

⁹ ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 1, л. 3-174.

¹⁰ ДА–Монтана, ф. 226К, оп. 1, а. е. 1, л. 3-199.

¹¹ ДА–Монтана, ф. 226К, оп. 1, а. е. 1, л. 7, 58, 59, 112, 124; ф. 225К, оп. 1, а. е. 9, л. 57, 65, 72, 74, 83; ф. 224К, оп. 1, а. е. 1, л. 190, 196.

¹² ДА–Монтана, ф. 226К, оп. 1, а. е. 1, л. 13, 60, 115, 172; ф. 225К, оп. 1, а. е. 9, л. 6, 70, 74, 77, 84.

¹³ ДА–Монтана, ф. 225К, оп. 1, а. е. 9, л. 7, 56, 64, 70.

¹⁴ Обрешков, Обр. Гимназиалното образование. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 211.

¹⁵ Герасимов, Й. Учебното дело в гр. Фердинанд (1901-1918). – В: *Исторически очерци за град Монтана и региона*. Монтана, 2013, 131.

¹⁶ Герасимов, Й. *Кметовете на град Монтана*. Велико Търново, 2008, 84.

¹⁷ Пак там, 89.

¹⁸ ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 7, л. 4-23.

¹⁹ Герасимов, Й. *Монтана...*, 23.

²⁰ Пенев, Кр. *Летописите на една съкровищница*. Монтана, 2006, 13-14.

²¹ Герасимов, Й. *Кметовете...*, 86.

²² Герасимов, Й. *Монтана...*, 26.

²³ Пенев, Кр. Цит. съч., 15-17.

²⁴ Ганов, Б. Фашистският преврат през 1923 г. и последиците за образованието. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 240-241.

²⁵ Михов, В., Ц. Костов. *Професионалното образование в област Монтана*. Монтана, 2001, 29-30.

²⁶ Герасимов, Й. *Монтана...*, 28.

²⁷ Пак там, 30.

- 28 Динева, А., Ж. Каменова, Й. Герасимов, *Сборник документи „Град Фердинанд 1891 – 1945”*. Монтана, 2001, 123.
- 29 Герасимов, Й. Монтана..., 1991, 32.
- 30 Регионален исторически музей-Монтана (РИМ-Монтана), Инв. № 1150, вестник „Наше слово”, бр. 338, 4 юли 1931 г., 2.
- 31 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 2, а. е. 1, л. 40, 72.
- 32 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 11-12.
- 33 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 2, а. е. 1, л. 58-59, 61.
- 34 Герасимов, Й. Монтана..., 33.
- 35 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 11, л. 13-14.
- 36 ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 15, л. 1.
- 37 РИМ-Монтана, Инв. № 1150, вестник „Наше слово”, бр. 398, 17 септември 1932 г., 2.
- 38 Пак там, бр. 429, 27 май 1933 г., 1.
- 39 Герасимов, Й. Монтана..., 36.
- 40 Герасимов, Й. Кметовега..., 120.
- 41 Ганов, Б. По натагъшното фашизиране на учебното дело след 1934 г. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България. Сборник*. Т. 2, София, 1982, 244-245.
- 42 Герасимов, Й. Монтана..., 41.
- 43 ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 15, л. 4, 7, 9, 13.
- 44 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 11, л. 16; ф. 224К, оп. 1, а. е. 12, л. 3; а. е. 15, л. 5-6.
- 45 ДА–Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 18, л. 19.
- 46 Герасимов, Й. Монтана..., 42.
- 47 Михов, В., Ц. Костов. Цит. съч., 32-33.
- 48 ДА–Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 18, л. 7; а. е. 1, л. 1.
- 49 Пак там, л. 10.
- 50 ДА–Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 4, л. 5.
- 51 ДА–Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 18, л. 41; а. е. 11, л. 231.
- 52 Пак там, л. 41, 125.
- 53 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 20, л. 1.
- 54 ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 12, л. 24; ф. 477К, оп. 1, а. е. 20, л. 36; ф. 481К, оп. 1, а. е. 11, л. 19; а. е. 8, л. 5.
- 55 ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 12, л. 26; 378К, оп. 2, а. е. 1, л. 71; 477К, оп. 1, а. е. 18, л. 38; ф. 481К, оп. 1, а. е. 11, л. 13.
- 56 Анастасова, Н. Корени и върхове. София, 2003, 19.
- 57 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 3, л. 3.
- 58 Герасимов, Й. Монтана..., 44.
- 59 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 4, л. 28.
- 60 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 1, л. 68, 94.
- 61 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 4, л. 2.
- 62 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 4, л. 502.
- 63 Пак там, л. 507.
- 64 ДА–Монтана, ф. 477К, оп. 1, а. е. 18, л. 33.
- 65 ДА–Монтана, ф. 481К, оп. 1, а. е. 11, л. 20.
- 66 ДА–Монтана, ф. 224К, оп. 1, а. е. 15, л. 15; ф. 477К, оп. 1, а. е. 20, л. 36.
- 67 Герасимов, Й. Кратка..., 46.
- 68 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 4, л. 3.
- 69 ДА–Монтана, ф. 689К, оп. 1, а. е. 5, л. 16, 19.
- 70 Пак там, л. 22.
- 71 ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 6, л. 24.

- ⁷² Кънчев, Ст. *Михайловград – такъв, какъвто го градихме*. Монтана, 2007, 20-21.
- ⁷³ Марков, Ст. *Град Фердинанд. Антропогеографски проучвания*. Лом, 1944, 40-41.
- ⁷⁴ ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 5, л. 22, 24.
- ⁷⁵ ДА–Монтана, ф. 378К, оп. 1, а. е. 6, л. 23.
- ⁷⁶ Пак там, л. 4.
- ⁷⁷ РИМ-Монтана, Инв. № 1150, вестник „Наше слово”, бр. 974, 19 февруари 1944 г., 1-2.
- ⁷⁸ ДА–Монтана, ф. 479К, оп. 1, а. е. 5, л. 7.
- ⁷⁹ Герасимов, Й. Монтана..., 53.

ТВОРЧЕСТВОТО НА СЪВРЕМЕННИТЕ ПОЕТИ В КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА МОНТАНА

Кети Костадинова

В начало беше Словото,
и Словото беше у Бога,
и Бог беше Словото.
/От Йоана Свето Евангелие/
Библия

В последно време непрекъснато говорим за съвременните технологии, които позволяват създаването на виртуална среда и осъществяването на нови подходи за интерактивна комуникация и образование. Общуването без граници, подобно на глобално село, доведе българина до невъзможността да преосмисли традиционните си ценности. Лутането му, обявяването му срещу кирилицата и отхвърлянето на историята и класическата ни литература се считат за опити да синхронизираме България с новото време. Дали е така в някои от най-напредналите в технологично отношение страни? Да вземем като пример Япония. Там не наизустяват таблицата за умножение, защото използват калкулатор, но поезията е на почит. Децата учат наизуст стихове, учат се да пишат стихове. И не само те, но и хората в зряла възраст искат да разкрият чувствата си чрез поезията, да се заявят като хора, като личности, тъй като езикът си остава една от най-старите форми на изкуство на човечеството.

Това ни води до извода, че в XXI век информацията вече не е проблем за никого. Интересното е защо толкова много хора мразят поезията и защо съществува една криворазбрана модерност в страната ни? Къде е мястото на поезията в днешното информационно и високотехнологично общество?

Езикът е една от най-старите форми в изкуството, но съществува един парадокс. Интересно е защо толкова много хора мразят поезия?

Разсъждавайки над проблема от професионална и лична гледна точка, мисля, че това идва още от детството. Много хора свързват поезията със слад-

никавост и нещо детинско. Някои я приемат като продукт на поздравителни картички и любовни бележки за Свети Валентин, Деня на влюбените. Други я намират трудна за разбиране като Рубик куб, от който липсват половината елементи. В действителност поезията не е нито едно от тези неща. В голяма степен ненавистта и пренебрежението към нея идва от неправилното пристъпване към четенето на стихотворение или поема. Пристъпвайки към четене, човек трябва да знае, че:

1. Поезията не е история, през повечето време. Фантастиката, романите и разказите имат отличителна форма: начало, среда и край. Поезията - не. Не бива да се подхожда към стихотворението с очакване, че в него ще бъде разказана история. Стиховете не въвеждат символи, не следват сюжетни линии и в тях често не се стига до кокетни малки резолюции. Поезията по-скоро е като картина или снимка. Това е опит. Не е типично в нея да намерим себе си, застанали пред платното и викайки на куратора, че искаме да знаем какво се случва след това. Не, ние обикновено се наслаждаваме на опита да се улови момент в краска или рамка, след което преминаваме нататък. Няма да е трудно да усетим, че поезията е форма на изкуство, което научава правилата единствено, за да ги разбие.

2. Най-новата поезия няма рима. При един от най-великите световни поети и писатели, Шекспир, римата е навсякъде. Като човек на своето време той следва метричната форма, особено популярна тогава, в сонети, хумористични стихове и *villanelles* (ограничени по дължина, брой на срички и модели на рима). Но през XIX в. поетите писмено въстават срещу традиционните форми и резултатът е налице – нещо прекрасно, наречено свободен стих.

Най-новата поезия, която четем днес, е написана в свободен стих. Съвременните поети, които пишат в метрична форма, в по-голяма степен са изключения или малцинство. Така, че спрете да търсите рима, когато четете поезия. Тя не е задължителна и не прави произведението по-добро.

3. Поезията не е за нищо, тя е изпълнена с *Zeitgeist*, една страшно немска фраза, означаваща „духа на времето“. Тя се върти около нашия опит. Нито повече, нито по-малко.

4. Стихотворението не трябва да ни кара да се чувстваме добре, за да бъде добро.

5. Това, че поетът е вече публикуван и книгите му се продават, не означава, че той спира да работи.

6. Някои от нас бъркат поезията с текстовете на песни. Да, езикът има музика, но песните не са поезия. Те разчитат на музиката, за да предадат емоции и създадат настроение. Поезията не разполага с лукса на музикалните инструменти, но езикът притежава собствена музикалност и звуците на думите влияят на начина, по който се тълкува стихотворението. Например „рок“ внушава образа на нещо опасно. Нещо остро, назъбено и студено. Но какво да кажем за „камък“? Меките звуци в „камък“ навяват представа за нещо кръгло, може би, обхванато в мъх. Нещо старо и по-малко опасно. Когато четем или слушаме поезия нека да оставим музиката на езика да играе. Всичко, което трябва да направим е да седнем и да се вслушваме, да слушаме.

7. Езикът е безсмислен. Някой ще си каже, че не съм с ума си?!!

Да, езикът по същество е безсмислен и единственият му смисъл е да приложим смисъл към него! И понякога не е ли облекчение, че смисъл няма?!!

Поезията може да събуди българина към виталността на родния език, към опита на историята и своеобразието на литературата ни. Напълно изяснили си целесъобразността на поезията и ролята ѝ в културното ни наследство, без колебание ще се отправим към част от младите поети на Монтана. Дарованията им неминуемо вече са вписани в културната история на града. Макар да ни определят като един от най-бедните региони на България, хората тук намират време и средства за духовен живот. От заобикалящата ни красота, която кара сърцето да се „обърне“, се раждат и стиховете им.

„Жрици“. Така Иван Иванич нарече първата в Монтана антология на съвременните поетеси. В нея са включени творбите на поетеси, родени или живеещи в града край река Огоста и в региона: Анастасия Ваташка, Виктория Михайлова, Дими Филъова, Катя Павлова, Наталия Цветанова, Петя Йошкова, Татяна Езекиева и Цонка Христова.

От тази антология ще спомена името на Дими Филъова (илюстрация № 1), която вече има безброй литературни награди и призове. Името ѝ е добре познато сред любителите на поезия в цялата страна. Тя пише и проза и пиеси („Ефектът на пеперудата“), а творчеството ѝ за деца заслужава не по-малко внимание.

Дими Филъова е учител по английски език в Професионалната гимназия по лека промишленост в град Монтана. Тя публикува в сайтове за поезия и в поетични блогове като <https://otkrovenia.com/bg/profile/dimi> и <http://www.bukvite.bg/avt.php?nick=dimi>.

„Дали ако счупя
уплахата в златното „да“,
по-сигурен
ти ще направиш
за мен този полет?
Признавам си,
никога в тези места
не успях
да стъпя,
те тъй са ми чужди
и пълни с условия....

Друга „жрица“ на поезията е Наталия Цветанова (илюстрация № 2). Тя е от съседна Враца, но от 1996 г. живее в Монтана. По професия е педагог. В момента, 2016 г., работи като директор в Целодневна детска градина № 6 „Слънце“. Има над 20 отличия и награди в поетичните конкурси „Пролет моя“, „Жени и вино, вино и жени“, „Кулски поетичен панаир“, „Мелнишки вечери на поезията“, „Национален поетичен конкурс - Нова Загора“, „Витошко лале“, „Поетични хоризонти на българката“, „Искри над Бяла“, конкурси на сайтовете „Бунтарите“ и „Литературата днес“, „Конкурс за учители-творци“ и други. Нейни произведения са публикувани в местната и националната преса и в различни поетични сборници. Поетичната ѝ книга „Остатъци“ е представена в Регионалната библиотека „Гео Милев“. За своя най-ценна награда поетесата определя оценката на публиката и е щастлива, когато нейните произведения се харесват от читателите.

Стих,
по устните ми стърже празен стих
без думи,
без заглавие,
с душа на мравка.
Навярно на вселената и писна
от опити да залеза луната с макове.
Ще приютя измръзналия смях
под камъка,
до крушата,
в дъха на вятъра.
Не знаеш как /по змийски/ ме е страх
да пропълзя към себе си....

и да се чакам...
някъде,
да се изгубя в теб
като игла,
да изплета от мислите каляска.
Поне една изкуствена мъгла
да бе покрила устните ми
вместо пясъка...
Поне едно измислено небе
да беше хвърлило
върху съня ми птица.
Очите са прегънати
на две.
Очите са смирени
като в житница.
И става тихо!
Всяка тишина
зад черната врата ми е по мярка.
Дъждът ще нарисува планина.
Нощта в такава приказка е малка,
заглъхнал шепот,
кален,
мокър
стих...
Притихвам под отгъпканото жито...
Бодлите на живота преброих
в зелените висулки под очите
и...
Още търся двете ти ръце
да бъдат храм в неделния ми празник.
След толкова бодливи страхове
живея с най-човешките остатъци.

Антина Златкова е младо дарование, чийто литературен дебют бе в родната ѝ Монтана. Завършва гимназия с преподаване на чужди езици „Петър Богдан”, след което завършва висшето си образование във Виена. Обича пътешествията, а животът ѝ е поделен между България и Австрия. В Австрия тя създава семейство, съпругът ѝ също е творческа личност. Да чуеш, вкусиш и видиш вътрешния свят на една книга е идеята на арт-инсталацията на Антина „Кораби от хартия“. Инсталацията съпровожда дебюта на първата ѝ едноимен-

на стихосбирка. Тя е публикувана от издателство „Знаци” през 2010 г. като част от голямата награда на Националния конкурс “Море” за 2009 г.

Творбите във втората ѝ стихосбирка „Чужди географии - Fremde Geografien” са на български и немски език. С нея тя участва във Виенския международен панаир на книгата BUCH WIEN. В България поетичният сборник е представен от Пламен Антов от Института за литература при Българската академия на науките (илустрация № 3). Фактът, че Пламен Антов представя поетичната ѝ книга, а той се слави като „академичен поет”, говори много за стойността на стихосбирката на Антина Златкова. След издаването на книгата следват публични четения във Виена. Антина е носител на наградата за поезия в конкурса “Schreiben zwischen den Kulturen”.

Австрийският литературен критик, редактор и издател Антон Тусвалднер споделя за авторката: „Антина Златкова е таен хронист на неразказван досега живот.” Творческите търсения на Антина продължават. Този път в друга сфера на изкуството – художествената фотография. В края на 2015 г. тя и съпругът ѝ, Томас Линдермайер, представиха пред българска и монтанска публика изложбата “Пътят на коприната - забравеният център на света”. Тя е плод на едномесечно пътуване из Иран.

Заминаване
с багаж
в кутия от обувки
с постелени
и акварелни карти
ще потегля някоя ленива сутрин
без да се обаждам...

Изненада за четящата публика е актрисата Елен Колева. През 2015 г. излезе от печат първата ѝ стихосбирка „Мактуб. Стихотворения за съдбата ” (илустрация № 4). Поетичната книга е издадена през ноември 2015 г. от издателство „Сиела” с илюстрации от Калин Терзийски. Ето какво споделя той за поезията на Елен Колева:

„Изкуството освен всичко друго е и начин да станеш едно цяло с космоса. Това единение е мъчително, страшно, прекрасно, изумително. В него няма хитрост и пози. Ловката, ерудирана поезия не помага за такова сливане. Тя е продукт на земна претенция. Мактуб означава съдба. Стиховете на Елен Колева извира от дълбините на сърцето. Това нейно сърце, което с писък, звучащ ту като далечен вопъл, ту като сладостно стенание, без да търси подходящи

думи, без да се суети с правилни форми - лети, останало без дъх, за да се слее с космоса“.

Вече умея.
...На мен не ми е тъжно.
Много повече от тъжно ми е.
Просто понякога пропадам.
Заради липсата на стабилност, заради самотата, заради болката.
Засилена чувствителност към живота. Това е!
Но се оправям след време.
Качвам се на покрива и гледам града, небето: мечтая.
Краката ми висят и тръпката в корема е голяма.
Затварям очи и
политам към живота и хората.
Летя и се питам: Дали, ако докосна земята, ще мога да се отлепя и след това да продължа.
Събуждам се от свистенето на вятъра, все още стояща на ръба, все още високо.

Много хора оспорват стиховете на актрисата-поетеса, но както вече споменах, днешната поезия не се пише в рими. Богатата емоционалност на Елен вече блика, облечена в нови стихове. Предчувствам, че съвсем скоро ще се появи на бял свят и втора нейна поетична книга, която ще остави следа в културното наследство на Монтана (илюстрация № 5).

Младото попълнение поети на Монтана също ще остави следи в културния живот на града. Ние нямаме „Творческа академия за стихове“, но пък имаме „Клуб на любителите на кафе и дебели книги“, където се събира творящото младо поколение. Негов двигател е Михаела Стоянова, възпитаничка на ГПЧЕ „П. Богдан“. Клубът е основан с подкрепата на РБ „Гео Милев“.

Гергана Цветанова, 16 години, ученичка в ГПЧЕ (илюстрация №6)

Флоренция сутрин
Рано, към 7,
всичко е малко:
капучино,
каналы,
и карабинери.
И така от
изгрева - Давид
до залеза - Голиат.

Четейки поезия, ние се опиваме от мелодиката на езика, съпреживяваме вълненията в душите на хората от регион Монтана. Стиховете на поетите ще предадат на идните поколения информация от по-висок вид, свързана с общуване, споделяне, съпреживяване. Ще предадат едно богатство, базиращо се на ценности и представи за света, за културата на хората, живеещи в този край, които съхраняват и ще съхранят своите мъки и мечти по уникален начин в поезията. Поезията на тези талантиливи, умни, красиви и образовани жени и момичета е заредена с необикновен и въздействащ потенциал, способен да ни напомни, че сме хора. И както пише в един предговор Мартен Калеев, писател от Монтана и председател на дружеството на местните писатели, „Те идват красиво”.

Библиография

Жриците на Монтана: поезия. Монтана, 2008.

Огоста, 2015: Алманах за литература, изкуство и култура. Монтана, 2015, 87-90.

Радославова, П. Антина Златкова представя своите „Чужди географии“ в родния си град 18/12/2012 (заето от <http://azcheta.com/antina-zlatkova-predstavya-svoite-chuzhdi-geografii-v-rodniya-si-grad>).

Колева, Е. *Мактуб. Стихотворения за съдбата*, София, 2015.

<http://kafene.bg/index.php?p=article&aid=19167>

Илюстрация 1: Дими Фильова и Наталия Цветанова пред паметника на Радичков по време на литературните четения в негова чест през 2015 г.

Илюстрация 3: Антина Златкова и Пламен Антов на представянето на книгата „Чужди географии” в РБ „Гео Милев” през 2015 г.

Илюстрация 2: Наталия Цветанова на Радичкови литературни четения в РБ ”Гео Милев” през 2015 г.

Илюстрация 4:
Мактуб на Елен Колева

Илюстрация 5:
С любимите си учители на премиерата на „Мактуб“ в РБ „Гео Милев“, Монтана

Илюстрация 6:
Гергана Цветанова чете свои стихове при учредяване на „Клуб на любителите на кафе и дебели книги“ през 2015 г.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Проф. дин Александър Костов, директор на Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“ (ИБЦТ – БАН)

Доц. д-р Гургана Кабакчиева, Национален археологически институт с музей при БАН

гл. ас. д-р Георги Димов (ИБЦТ – БАН)

гл. ас. д-р Калин Стоев (ИБЦТ – БАН)

гл. ас. д-р Маргарита Добрева (ИБЦТ – БАН)

гл. ас. д-р Пламен Петков (ИБЦТ – БАН)

гл. ас. д-р Юлий Емилов, СУ „Св. Климент Охридски“

Ангелина Емилова, Държавен архив – Монтана

Валери Стоичков, Исторически музей – Лом

Йордан Герасимов, член на Дружеството на краеведите – Монтана, заслужил краевед, почетен член на Съюза на краеведите в България

Кети Костадинова, Регионална библиотека „Г. Милев“ – Монтана

Мирослав Марков, Регионален исторически музей – Монтана (РИМ – Монтана)

Румен Първанов (РИМ – Монтана)

Теодора Тодорова (РИМ – Монтана)